00055976

00055976

Digitized with financial assistance from

Observer Research Foundation

on 11 March, 2020

PATANJALI'S MAHÂBHÂSHYA

WITH

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

(10352*c*).

PATANJALI'S MAHÂBHÂSHYA

WITH

KAIYYATA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

REPRODUCED BY PHOTO-LITHOGRAPHY

UNDER THE SUPERVISION OF

PROFESSOR T. H. GOLDSTÜCKER.

FROM AN UNDATED MANUSCRIPT.

IN THREE VOLUMES.

VOL. II.

55976
ac.

LONDON:
INDIA MUSEUM,
1874.

श्रीगणेशायनमः प्रसय॰ न्अधिकारेणेति यदितत्प्रकारांतरेणासंज्ञिसूत्रनिर्देशादिनासंज्ञाक्रियते तन्नोनस्यादतिप्रसंगः यदानुगौर्
वादिप्रसंगपरिहारायाधिकारेणाक्षिपतेततोतिप्रसंगाश्रयः तत्रपादसर्वेसंज्ञिनः स्वरूपेणानिर्दिश्येरन् ततोगौरवंस्यात्न्अथसपक्षस
दृतिसूत्रः सकारादाश्यकपः यकारेणाप्रसाहारादाश्रयणेनसंज्ञाविधीयेत तत्रानेकस्यपकारस्यसंभवात्संदेहः स्यात् ननुप्रतिषेधासु
पस्थानेपिचाक्षभेदप्रसंगात्प्रहृसादीनाम्र वसंज्ञानंभविष्यति तथाहिहरतेर्धातोरितिनाथयोः कर्म्मणाःस्वपदृद्योःपशाऊचैरी
स्रसपोभवतीत्यकृशाकंतेचत्रदतिनाथपशवः प्रसवप्रसज्ञातिहितीयंवाक्य नचैवंवाक्यतायांसंभवसांक्षभेदायुक्तः नैतदस्तिसमादी
नामपिवाक्षभेदेनैवंसंज्ञाविधेया नह्यसतःसंज्ञिनःसंज्ञाविधानमुपपद्यते ह्येवंहरतेर्धातोरितिविधिः न्अपरेणातेकामेवसंज्ञाविधिः

श्रीगणेशायनमः प्रसय॰ न्अधिकारोयंप्रसयसंज्ञाक्रियते साप्रकृत्युपपदोपाधीनामपिप्राप्नोतीति तस्माःप्रतिषेधो
वक्तव्यः प्रहृतिगुणिक्तउपपद स्वकर्णयोः उपाधिहरतेर्दतिनाथयोःपशो एतेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ ॥

ननुश्रयथासनादीनांवाक्यभेदेनसंज्ञाविधिरेवंप्रहृत्यादीनामपिप्रतिसंज्ञिप्रसयसंज्ञोपस्थापनसामर्थ्यात्संज्ञासंबंधप्रतियोगि
योगर्विभक्त्यध्याहारेणाप्राप्नोति सनाद्यासन्तिवाक्यैरवप्रथमेतेषांयाराथ्यमपवते हिनोतीयेठसंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतिपाद
नवाक्षेसंज्ञासंबंधप्रतिपत्त्यर्थत्वात्स्यादयथाचसप्तमीनिर्दिष्टस्यवाक्याभेदेनोपपदसंज्ञाधिकारादृवतितथाप्रसयसंज्ञापि
प्राप्नोति उपाधिशब्देनचेहनुत्पन्नायत्वादिशेषणामप्युच्यते क्वचित्तुयोभेदेनव्यवहारोदृश्यते पथानोपाधेरूपाधिर्भवति
विशेषणास्यवादिशेषणमिति॥ न्अथवाविशेषउपाधिस्तत्रवाच्यः समानशब्दोयः न्अत्रपाधिरनोन्यः स्याद्धात्वादि
विशेषणायहृदिति॥

विकारागमेष्विति यत्परः प्रसयः नचविकारागमात्परे तेनप्रसयसंज्ञानभविष्यतीमेवंनव्याख्येयं नहिपरत्वनिमित्राप्रसयसंज्ञा
स्त्रपितुप्रसयसंज्ञानिमित्रेपरत्वे तथाचपरत्वाभावेपिश्रमवद्ग्रहनक्रचाप्रसयसंज्ञाभूवेति तस्मादेवंव्याख्येये प्रयोजनाभावाद्विकारा
गमानाप्रसयसंज्ञानभवति नह्याहिपरविज्ञानप्रसयसंज्ञाफले तत्रेवानर्थभवति षष्यास्थानसंबंधस्यावृथवसंबंधस्य चप्रतिपाद
नासागमानांचानुग्रहस्तेनभवितव्यमित्याद्यग्रहणत्वाभावःविकारश्रुपियेःनक्रोस्तेनस्वरभाजःपेनुसाःह्रास्तेप्रवृत्तिकालस्तेनांग
त्वात्स्थानिस्वरयुक्ताःन्यागसंज्ञापितत्रिमित्तामस्मनमाप्नोति साहिप्रसयविधानपरत्वनिवद्धप्रयोजनभावेनुश्रमच्छागमेपिश

विकारागमेषुचपरविज्ञानात् विकारागमेषुचपरविज्ञानात्प्रसयसंज्ञानभविष्यति प्रसयः परोभवतीसुच्यतेनचविका
रागमाः परेभवंति किंपुनःकारणंसमानेऽप्यपूर्वापदेशेप्रसयः परोनविकारागमाः परेषष्टीनिर्दिष्टस्य तद्युक्तत्वात्
षष्टीनिर्दिष्टविकारागमयुक्तोभवति पंचमीनिर्दिष्टाच्चप्रसयोविधीयते॥

कारस्येत्संज्ञार्थंप्रसयसंज्ञाप्रवर्त्तनएव परविज्ञानादितिविभाषाणुगादिनिहेतौपंचमी फलमपिप्रयोजनकस्यहेतुरिसम्यतेयका
ध्ययनेनवसतीनि ततश्चायमर्थःप्रसयसंज्ञायांपरत्वंतेनज्ञानंसंभवतीतिप्रसयसंज्ञाप्रयोजनाभावान्नभविष्यतिकिंपुनरि
तिपरत्वमेवभवतुप्रसयसंज्ञाप्रयोजनमितिभावःषष्टीनिर्दिष्टस्येतिषष्ठ्याचपूर्वोक्तस्यसंबंधस्यप्रतिपादनाद्धिरेधात्त्वा
भावइत्यर्थः पंचमीनिर्दिष्टेति पंचमीनिर्देशेयर्थायेणापरेयरत्वयोः प्रसयोः परस्त्रेत्यनेनेयरत्वंनियम्यतइतिनास्ति
कश्चिद्विरोधइत्यर्थः ॥ "

प्रसयेति षष्ठीनिर्देशेविनिमात्रकेति गायोष्टीसाहचर्यात्तेनतर्यसंबंधेषष्ठीविज्ञानात्पयघनएवप्रसयविधिरितिप्रश्नःहनस्तुनेति
ऋतपोरवस्थामाश्रितोरागमागमिनोऽप्रसवंधमनिपात्नेवाऽस्यापयोगाद्वाक्यानर्थक्यमावाच्चप्रसयविधिर्नमकस्मतरस्यर्थः२२

प्रसयविधानानुपपत्तेरुक प्रसविधिस्तूनोपपघतेऽक यत्रविकारागमाःशिष्यंतेहनस्तच त्रयुजनुनोःघुरुइतिकिं
पुनःकारणंनसिध्यति विकारागमयुक्तत्वात् त्रपंचमीनिर्दिष्टत्वाद्व तस्मात्तत्रपंचमीनिर्देशात्सिद्धंतस्मात्तत्रपं
वमीनिर्देशःकर्तव्यः नकर्तव्यः हनोवधूहनस्तेचनिघातोरितिचर्त्तते त्रयुजनुनोःघुरुइतिप्रानिपात्किादितिवर्त्तते
यघेवंहनस्तेचघातोःवधूभवतेनिघातमात्रात्क्वधूरोति नेषदोषःप्राप्तायपवृत्तिर्ज्ञापयतिनघातुमात्रस्यभवतीति
यदयमेतिरुक्शास्त्रेनुषःक्वचिन्निपरिणामंनकरोति॥

नावश्यमिति प्रसतिप्रसंपानुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रसयोपिविधास्यतेविकारागमान्प्रयोजयतीत्यर्थः यघेवमिति हुस्तेरादेशविधावुपयोगा
द्धिविभक्तिलोपधातोर्विशेषितस्यारितिभाव॥

न्यथेवेति पूर्वलिंगेनधातुरुक्तिहेतावुपसंहृताइतीवाकप्रेहेनसन्निधानाद्धेतिस्तुकारसंबंधेचप्रातिपघतेचविशिनष्टीसच्यते न्यर्थो
ऽयलाद्धेति न्यमर्थसंज्ञाश्रयेणार्थवतःसंज्ञात्वविधानाद्धिकारागमानोचानर्थकत्वात्प्रसपमज्ञानभवतीत्यर्थःकिंवक्तव्यमिति प्र
वीपाक्तार्थपरिमाणेनस्तूपेरोवसंज्ञासंज्ञाशब्दान्न्यनुभवतीतिप्रसयकःप्रसपरसंवक्तव्यमितिमत्वाप्रश्नःमहतीतिमहत्प्रसयप्र
ऽस्याशक्तिरनुमीयते तेनयःप्रसायकःसप्रसयःमहत्प्रसयंवहतीतिप्रकारांतरमपियद्भवति तत्सर्वंदिसंज्ञेव्याख्याने ततएकावधारणीयंन
हिनऽइति न्यप्रसयव्यतिरेकाभ्याकृतीनावाचीयीनावधार्यते तद्भावेपिकेवलायाप्रसयमकृतेप्रत्ययागमात् नाविनाभावित्वंकृत्रिमेतरा
थीरितिभावःयदप्युच्यते न्यनिर्देशायीःप्रसयाःस्वार्थेभवंतीतिप्रकृत्यर्थएवतेषामर्थइति तदपिकल्पनामात्रेसत्यर्थवत्तेप्रसयसंज्ञाप्रा
न्यथवाहेतिरेवात्रधातुग्रहणंनाभिसंभन्त्स्यते हेतेस्तोभवतिधातोःक्वप्रभवतीतिकस्मादुतेरितिन्यर्थोऽयलाद्धान्यथवान्यर्थो
ऽयःप्रसयविधिःयस्तमर्थंप्रसायपतिसप्रसयःकिंवक्तव्यमेतत् नहिकथमनुच्यमानोऽसौतेप्रसयऽतिमहतीसंज्ञाक्रियते
संज्ञाचतापयत्नोनलक्षीयःकृतएतत् लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणं तत्रेमहतासंज्ञायाःकरणंव्यर्थंयोजनेत्यन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञा
देतेप्रसायपतीतिप्रसयःयदिप्रसायपतीतिप्रसयःन्यविकाद्यागमसंज्ञानमाप्नोतिनहितेकिंचित्प्रसायपतिएवंतर्हि
प्रसाप्यानऽतिप्रसयःएवमपिसत्राहीनान्नाप्नोतिएवंतर्ह्युभयसाधनोपकर्तृसाधनःकर्मसाधनश्चएवमपिकृतएतत्स
मानेन्द्रपदेशेन्नानुषंगानुषंगिसत्राकारलमर्थंप्रसंपयंतेनपुनःपकारऽतिन्यग्रोधपरिमंडलवदित्यपिहितेतद्भावेस्वार्थावगमाऽर्थवत्ताकादीनांनोपपघतऽसुक्तस्यडुक्तरत्वात् प्रसाप्यतऽति न्यभिधेयधर्मस्यानिधानत्व
याचारऽक्यङुक्तन्यग्रोधमंत्रार्थेयस्मात्येःप्रकृत्याप्रसाप्यतेप्रसाप्यमानार्थत्वात्प्राप्यमानःस्वार्थिकःप्रसयसंज्ञोभवति एवमपीति नहीं
छादावर्थेविधीयमानाःसनाद्यःप्रकृत्याप्रसाप्यमानार्थाइतिभावः योगुणादिसन्नंतप्रकृत्याप्रसाप्यमानार्थऽतीछासनेत्यान्नाभिप्रतः
एवंतर्हीतिएकएवायंनेकप्रक्रियायोगाद्गीकृतएतन्निमित्तद्वयेपिप्रक्रियंते तत्रेयथासंभवंनिमित्तान्याश्रयेणानसनाद्यीनाकादीनांच
प्रसयसंज्ञाप्रवर्त्तते रापत्रस्यनिपातनाद्धिरिणालक् एवमपीति न्यागमस्यार्थवत्त्वानराकर्तुमुपन्यासःन्यमसान्यमसत्रापीति
प्रसपस्यागममनरेणापिप्रयोगाद्यर्थवत्तानुगतिः न्यागमस्यतुप्रसयसंज्ञारेणप्रयोगाभावाद्व्यपव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तानवधार्य

परश्च किमर्थमिति पंचमीनिर्देशेपरशब्दाध्याहारेणापंचमीविधानात्त्वसिद्धेषष्ठीनिर्देशेपिगापोष्टीगासादयानन्तर्यसंबंधेषष्ठी विज्ञानादितिभावः परइतिपूर्वशब्दाध्याहारेणापिनिर्देशेपितियमार्थमित्यर्थः पमिच्छतीति वहुजेवपुरस्ताद्भवतिनाम्नः प्रत्ययइतिव दुचिपूर्वेद्रेशाम्नियतत्वादस्मप्रत्ययः परएवभविष्यतीत्यर्थः मध्यतइतिषष्ठीनिर्देशेमध्यशब्दाध्याहारेणापिषष्ठीविधानात्सादिति भावः मध्यपीतिन्यग्रोधपर्वनाम्नामितिमध्यशब्दाध्याहारेणाषष्ठीविधानादकन्याकूटेसिद्धएवेतिमाकूटेरितिनियमार्थं स्यकजे

परश्चकिमर्थमिदमुच्यते पूरोयथास्यात्पूर्वेमाभूदिति नैतदस्तिप्रयोजनं यमिच्छतिपूर्वेभ्याहृतविभाषासुयोवहुचपु रस्तादिति मध्येतर्हिमाभूदितिमध्येपिषमिच्छतिन्याहृतस्य व्यपसर्वनाम्नामकच्प्राकूटेरिति यदिदानीमतोयःप्रत्ययश्च सोनेरेणाचचनपरएवभविष्यतीति नार्थःपरवचनेन एवमपियेषामेवप्रत्ययानादेशोनियम्यते तएवनियतदेशाः स्युः परइतीमेनियतदेशाःसकृदाचिन्मरः कदाचिन्मूर्वेकदाचिन्मध्येस्युः नत्वयथा मानुर्वत्सः कदाचिदग्रतः कदाचिन्मरतः कदाचिन्मूर्धतोभवतियरएवयथास्यादितिवमर्थेपरवचने॥

वप्रहतिमध्येभवतिनाम्नइतिमध्यमात्रपरिग्रहेणानियमोविज्ञायतेनत्सकजेवप्राकूटेरितिवमध्यविशेषाश्रयेणाम्नश्चयामध्यात्तोप्रत्य यान्तरस्यान्तमध्यविशेषेनुयन्मध्यसामान्यमाश्रित्यतदाश्रयेणानियमविज्ञायमानेनास्तिदोषः एवमपीतिवहुजकचोविधीयतेयामाधा न्याश्रावेवदेशविशेषेनियम्येयातां पुरस्तादेववहुच प्राकूटेरेवाकजितिभावः देशानियम्यतइति प्रत्ययानियमेप्यनियतदे शप्रसंगेविशिष्टदेशप्रतिपादनमेवेदेशानियमइत्यभिप्रेत्येतदुक्तम् मानुर्वत्सइतिन्याहतेनप्रकृते कार्यशब्दश्चेनेहास्तीत्युच्यते॥ राम. ४

परवचनमिति तस्मादित्युत्तरपदेनैवनियमस्यसिद्धत्वादितिभावः मतस्तत्रेति यत्रविद्यमानमेवकार्योत्तरविधानोर्थेकापित्तेननिर्दि श्यतेतत्रतस्मादितिपरिभाषानियमार्थविनिष्टते न्याहृतमनादेशोःपूर्वाएवेत्यत्रनञ्निवतस्याःपरिभाषायाःप्रवृत्तिरितिभावःकस्य तस्तदिति न्यग्रोधवेदमनादिभीप्यतइतिभावःदृहापीति निपातःशक्यःप्रयोगस्थास्तत्रतस्मादवतएवगुणादिम्यःपरस्यासनादेःसाधुत्वमा त्रमितिपाघतस्त्यर्थः स्तइतीतिनस्मादितिसुत्रावयवेनतस्य प्रदेशेषुन्यर्थानिमात्रकंभवति ततश्चयत्रसदेवकार्यापित्तेवोपाश्रयतेतत्रोत्तर स्यकार्यंभवतीतिकार्योपेक्षासंबंधषष्ठी यत्रत्वसदेवोसन्निःक्रियतेतत्रोत्तरस्यभावोभवतीतिभावापेक्षयाकर्तृषष्ठीविज्ञायतइत्ये

परवचनमनर्थकंपंचमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्य परग्रहणमनर्थकं किंकारणं पंचमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्यकार्यमुच्यते नच थाद्यैनरूपसंभवोस्तीति विषमोपमासःमतस्तत्रपरस्यकार्यमुच्यते हेतोर्नीकस्यसतःपरस्यकार्यंभवितुमर्हति दृहापिसतएव कथं स्यात्तविकल्पपरत्वे न्यग्रोधवत्तिकेपरवेसतिपरग्रहणंनार्थं स्यात् वाचनिकेचनार्थं एतद्धितम् परस्यकार्यं परोपरः स्यात् न्यग्रोधपरस्यपरस्यसतःसत्तास्यात् यत्रतर्हिपंचमीनास्तितदर्थमपपोगोवकुम्यः क्व चपंचमीनास्तिपञ्चविकारागमाःशिष्यंते कतिविकारागमाःशिष्यंते हनस्तत्रयुजनुनोःघुकुञ्इतिविकारागमेषुचोकृकिमुकृ प्रस यविधानानुपपत्तिरुक्तसमाधानत्रपंचमीनिर्देशात्सिद्धमिति॥

र्थः परस्यकार्यमितिउसन्निरेवैवकार्यमितिसर्वं नन्वेवंसतिसन्निसादिप्रथमानिर्देशःषष्ठीमकल्पनेमतिनिरर्थकोक्तार्थत्वात्सा न नैषदोषःनिर्देशमात्रार्थाप्रथमास्यादुत्तरकालनुषष्ठीमकल्पनेयत्नमन्तोव्यते नचमस्यविधोपचम्यःप्रकृत्यिकाइतितदस्मि न्सत्रेस्थितइति दृष्टंन्यग्रथावेतिन्यायमर्थउसन्निःप्रथमानिर्देशोनियतदेशाभवतुयश्चानुसतएवपरस्ययतःकृत्यप्रत्यया दिसंज्ञाणास्व कार्यविधोयेतेतत्रोभयदेशस्य यदेशस्यचशब्दस्वीयंकार्यंतदेषाम्येषसाधवस्त्वत्योगोभविष्यतीत्यर्थः विकारागमेषुपोत्तिनदे वेहाप्यनुगन्तव्यमित्यर्थः गायोष्टीसादोधातोरित्यधिकारात्धातोः परएवभवति गायोरत्वनन्तरइत्याख्येपः॥ ॥

अप्रसक्तापरदृष्टानांवेति वाशब्दस्तुल्यार्थे परेणाप्रधानेनसमाणोत्तमप्रसक्तेरानर्थक्यंचिरदृष्टयेहिवाक्यंतेषांनिरवकाशदर्शनेकार्यदर्शनेवासत्तायाअप्रभावोनास्तीत्युक्तास्यादवकाशस्यानाभावान्नियतदेशलोपःस्यादितिपरप्रकृतिलोपार्थमेतद्वचनंअस्मिन्हिसतिहिवाक्यंपरप्रकृतिलुप्यतेनस्यादितिबुद्धिरुपजायतेतत्रायंचिदिस्यादोप्रसयप्रसक्तानयप्रकृतिप्रसयाश्रयासुगाख्यंसिद्धंभवतिननुपूर्वप्रकृतिवादिलोपेइतिभावः ननुकार्यदर्शनेउत्तरस्यभावस्तेवव्याख्यातत्वात्सरप्रकृताःक्रियावाच्योभविष्यतिनैतदस्तिनहितेषुभावबुद्धिरस्तिलोपविधानेनाभावबुद्धेरुत्पादात् सतश्चलोपोहिमा नभूतेकदाचित्तत्तनपंलभतेशशविषाणातुत्पत्तात् अतएवात्यंतापरदृष्टानां

अत्यंतापरदृष्टानांवापरप्रकृतिलोपार्थं अत्यंतापरदृष्टानांनहिपरप्रकृतिलोपार्थंपरग्रहणंकर्तव्यं यएतेऽत्यंतापरदृष्टाःक्रियावाच्योलुप्यंतेतेषांपरप्रकृतीनांलोपोयथास्यात् अपरप्रकृतीनामप्रकृतिकिंपुनरत्यंतापरदृष्टानांपरप्रकृतिलोपवचनेप्रयोजनंकिंतिङिति तीतिकार्याणियथास्करिति एतदपिनास्तिप्रयोजनं न्यायाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न्यत्यंतापरदृष्टाःपरप्रकृतयोलुप्यंत इतियदयंतेषुकारिननवधानात्सजातीतिकथंकृत्वात्तायकः न्यनुबंधासंज्ञानएजत्वप्रयोजनं किंतिङितीतिकार्याणियथा स्करिति यश्चात्यंतापरदृष्टाःपरप्रकृतिलुप्यंते ततोनुबंधासंज्ञानमर्थवत्प्रकृति॥

मिसुक्कंकेवलंप्रसयलोपवचनेनकार्यमाचष्टेनेषामत्यंतासत्वेपिविधीयते यदयमिति यदिपूर्वप्रकृतिलुप्येरन् ततोनुबंधासंज्ञोनर्थकःस्यात्सर्वेस्यानुबंधकार्येस्परप्रकृतिप्रसयाश्रयत्वात् ननुनियतदेशत्वेपियदापरप्रकृतिलोपःतदानुबंधासंज्ञास्वचरितार्थत्वात्कथंतल्लोपनिमित्तकेचिदाहुः नहयुक्तंएवंयत्तेनुबंधासंज्ञास्यानर्थक्यमप्रसज्यतेस्यात् स्वरादेरुदकस्यादेरचसकारयकारमकारनाकिंपूर्वंशब्दाध्याहारेणाभवत्प्रयपरशब्दाध्याहारेणातिसंदेहपूर्वंशब्दाध्याहारेणपुनरप्रसक्तामानर्थक्यमनुबंधासंज्ञास्यात् कथंपरप्रकृतिलोपेःनुबंधासंज्ञानांलोपःस्यादितिभाष्यविदःस्माहुः॥ एत.५

प्रयोगनियमार्थमेवेति पूर्वप्रयोजनंस्थितमितिवार्तिककारेणविकल्पार्थोवाशब्दःपठितःभाष्यकारेणानुलिंगेनपूर्वप्रयोजनस्यनिराकरणान्नसर्थ्यमाख्याते ऋक्सइवदन्नइतिदिवदन्नादयस्तइयसेषुवर्तमानादृश्यंते तेषामनेननियमेनासाधुत्वेमतिर्माधुते नुकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्यानचकेवलःप्रसयःप्रयोक्तव्यइति ननुसोयमिसभिसंवेधादभेदोपचारादयंसेप्रयोगान्कथमसाधुत्वेनतस्मिन्भूसादेरपिसाहचर्यादिनिमित्तान्नभेदाध्यारोपदर्शनादयंप्रार्थीनियमेननप्रतीयते तदुक्तंहरिणा सोयमिसभिसंवेधान्हिनेनविनायदिबुध्यादयःप्रयुज्येरन्नायंसेनियमोभवेदिति तस्मादेवोयंचारादिहनार्थसंज्ञायांगार्ग्यइतिबहुवचनात्तवदेकवचनातावश्यमाश्रयितव्यमुक्तेनेतिनियमार्थवचनमृक्सइवदन्नइत्यत्रकेचिदाहुः ऋक्सइतियथासुपोलुप्तोपयोःकृततयोःकेवलाप्रकृतिःप्रयुज्यमानाप्रयोगनियमार्थंवाप्रयोगनियमार्थंतर्हियत्रग्रहणंकर्तव्यं परप्रकृतीनांप्रयोगोयथास्यात् न्यपरप्रकृतीनांमाभूदिति स्यान्नपुनःकिंचिदनिष्टंदृश्यते यत्रार्थीनियमःस्यात्न्यत्नीसाह प्रकृतेरर्थीनिधानेःप्रसयश्चार्थीनात्प्रकृतिरर्थीनिधानेन्नप्रसयिकादृश्यते ऋक्सइवदन्नऋक्सपन्नइत्वन्नःमधुःलसकइतिवान्नव्योमाःव्योलामःकायनइतिप्रयोक्तव्येवन्कर्मदुर्लभकइतिप्रयुज्यते हूपसादीनांचकेवलानांप्रयोगोदृश्यतेकिमत्रहूयसंकिमत्रमात्रंकाघनिथीत्ति हूयसादयोहित्तिज सदृशाःन्यश्नित्राःपथावृहस्तथाः॥

नाद्दश्यतेनयावन्नादयोपीतिदृश्यंतेतयमासःकिमत्रहूयसमिति किमत्रप्रमाणमित्यत्रार्थेयंप्रयोगोदृश्यते तत्रगाव्यादिवदेवमादीनामनेनासाधुत्वमनिष्पाद्यते काघनिथाति काघह्वादिसंज्ञायाःप्रणीसर्थः वृहनिश्रीसादीचनिथाशब्दमुपलभ्यासाधुत्वेवलमपिप्रयुंजते यस्मात्तिथिशब्दान्नीषिद्धनेतिथीशब्दःसाधुरेव हूयसन्नादयइति न्यश्नित्रान्न्यपिन्नासाकेवललोपकेयस्मानादृश्यतेतस्यंपथावृहरिति ईषद्समाप्तोयोवृहन्नप्रसयस्तेनसदृशावृहशब्दस्मरन्वैयुत्पत्तीपथालाकेप्रयुज्यतेतथाहूयसन्नादयोपीतिकेचिद्व्याचक्षते न्यमेत्वाहुःकेवलएवेशद्समाप्तोयोवृहंश्चेलोकेप्रयुज्यतेसदृशान्नोरसाधुत्वेहूयसन्नादीनामुपपन्नः॥

वाचनेनेतिनस्मादित्युक्तस्येसेवमर्थस्यसंहपरत्वेपुनःपरवचनंवाचनेप्रत्ययस्यपक्षेउसन्निप्रतिपाद्य इति वाक्यंसम्भवति प
रलोपलक्षितस्सन्पक्षेभवति पक्षेतुनैवासंघटनादसंभवः तत्रचपरत्वंविकल्प्यते पक्षेपरोभवतीति परत्वंप्रयोगनियतत्वात्
नस्मादितिवचनाद्यानित्यत्वात् न्यक्रियमाणेइति प्रतियोगमस्यसंज्ञोपस्थानान्नास्यविकल्पःस्यात् हृतेस्मिन्परार्थिका
वावचनेचानुप्रसन्नर्थं वाचनेचानुसन्नर्थंपरग्रहणंकर्तव्यं वावचनेचानुसन्नार्थंहिर्यथास्यात् न्यथाक्रियमाणेपिवैपरग्रहणंकर्त
मिवचनेनानुसन्निलभ्याक्रियमाणेपरग्रहणेवावचनेवृपरइसेनइसेइमिसेवध्यते न्यक्रियमाणेपरग्रहणेवाचनेनकिमनु
ष्ठेयमभिसंबध्यन्नम्यस्तःसंज्ञायां नचसंज्ञायामावोविधीयते वावचनेवोकंकिमुक्तंवाचनानर्थकंच तत्रनिसन्वात्सनइति
प्रयोगनियमार्थमेवतर्हिपरग्रहणंकर्तव्यं न्यथेतस्मिन्प्रयोगनियमार्थे किमपप्रत्ययनियमं प्रकृतिपरएवप्रत्ययःप्रयो
क्तव्यः न्यप्रकृतिपरेनेति आहोस्वित्प्रकृतिनियमःप्रत्ययपरेवप्रकृतिःप्रयोक्तव्यान्यप्रत्ययपरेनेति कश्चात्रविशेषः तत्रप्र
त्ययनियमेप्रकृतिनियमोभावः तत्रप्रत्ययनियमेसतिप्रकृतेर्निपमोनप्राप्नोतिन्यप्रत्ययविकायाःप्रकृतेःप्रयोगःप्राप्नोति
हसेवस्त्रःहसपत्रस्त्रःवक्रंमुदुलमकरोतिन्यस्कंतर्हिप्रकृतिनियमःप्रकृतिनियमेप्रत्ययानियमःप्रकृतिनिय
मेसतिप्रत्ययनियमोनप्राप्नोति किमत्रहयसकिमत्रमाभूत्कायतिष्ठीति न्यप्रकृतिरूपप्रत्ययप्रयोगः प्रा
प्नोतिसिद्धेत्वभयनियमात्सिद्धमेतत्कथं उभयनियमात् उभयनियमोयंप्रकृतिपरएवप्रत्ययःप्रयोक्तव्यःप्रत्य
यपरेवचप्रकृतिरिति किंचकृत्यमेतत् नहिकथमनुच्यमानंगम्यते परार्थहणासामर्थ्यादितरेणापिपरग्रहणास्यादे
वायंपरः परएवस्यादित्येवमर्थंपरग्रहणं॥

रेप्रतियोगमुपस्थितेपरोवाभवति परलोपलक्षितःपक्षेभवतिपक्षेनैवभवतीत्यर्थः संपद्यते निसन्वात्सनइति हृतिपक्षेनित्यए
वंसन्त्रिष्यते कर्तुमिच्छतीत्यसन्नन्तपक्षेनैवंसनन्तसन्निःप्राप्नोतीति प्राप्तात्सनेवावचनप्रयोगनियमार्थमिदं सिद्धेतस्मादितिवच राम.
चनात्परोयंपरःप्रत्ययोयथास्यात्माकदादित्यरोनप्रयोजि इत्येवंसामर्थ्यादुभयनियमलाभः॥ ६

न्याघ्रहात्रश्च न्यसरकस्माच्चङ्यारणाभावात्स्वरोन्तरस्यप्रत्ययोतोरेषुनियतत्वात्सारेरेप्यादाघ्रदात्रप्रत्ययोभविष्यतीतिमत्वाघ्रकि
मर्थमिनियमेरेति विदारीनामनियतस्वरघात्रोन्यतोदात्तण्वविदिरेवंतियमात्रेषामेवनियतस्वरत्वेस्यात् न्यमेषात्वनियतस्वरप्र

न्याघ्रहात्रश्चकिमर्थमिदमुच्यते न्यायुदात्तोयथास्यात् न्यतोदात्तोमाभूदिति नैतदस्तिप्रयोजने यमिछतेतोदात्तंकरोतितत्रव
कारमनुबंधं न्याहचचितोःतोदात्तश्चितमध्योदात्तस्तहिमाभूदितिमध्योदात्तमपियमिछतितत्रेकमनुबंधंकरोति न्याहवोपोदात्त
मीनीतिन्यनुदात्तस्तहिमाभूदिति न्यनुदात्तमपियमिछति तत्रयकारमनुबंधंकरोति न्याहचन्यनुदात्तोसुप्तिनावि स्वरितस्त
हिमाभूदिति स्वरितमपियमिछति करोतितत्रतकारमनुबंधं न्याहचतित्स्वरितमिति यरदहोमनोमःयसयशेषःसोतेरेणापि
वचनमाघ्रदात्तएवभविष्यतीतिनार्थन्याघ्रदात्तवचनेनएवमपिथेयमेवप्रथमोस्वरोनियम्येतत्तएवनियतस्वराःस्युःपरदाभीमनिष
त्तस्वरंसकदाचिदाघ्रदात्तःकदाचिदुदात्तोदात्तःकदाचिन्मध्योदात्तःकदाचिदनुदात्तःकदाचित्स्वरितःस्यात्न्याघ्रदात्तएवयथास्यादि
त्येवमर्थमिदमुच्यते न्यथाकिमर्थंप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाघ्रदात्तत्वमनुदात्तत्वंचोच्यते नयत्रैवामःस्वरःनत्रैवायमप्युच्यतेन्त्रिसादि
र्निसप्रत्ययस्यच न्यस्यपदेशात्सामानाधिकरण्यंनुदात्तमुण्णिनोचेति तत्रायमप्यर्थःहिराघ्रदात्तग्रहणाद्धिन्यनुदात्तग्रहणानकर्तृ
त्वंभवति प्रकृतिमनुवर्तन्तेन्यतउत्तरपदात न्याघ्रदात्तस्यप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेभोजनंयस्यसंज्ञाकरणात्तस्याघ्रदात्तार्थन्याघ्रदा
त्तस्यप्रत्ययसंज्ञासंनियोगकरणादेतत्प्रयोजनंयस्यसंज्ञाक्रियते नस्याघ्रदात्तत्वंयथास्यात् न्यसंज्ञियोगेहियस्मात्संविहितंतत्त
दादेराघ्रदात्तत्वंतदन्तस्यचानुदात्तत्वं न्याक्रियमाणेहिप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाघ्रदात्तत्वे प्रत्ययग्रहणंयस्मात्संविहितंतदादेर्यद्ग्र
णंभवतीतितदादेरेवाघ्रदात्तत्वंप्रसज्येतनतदन्तस्यचानुदात्तत्वं न्यथाक्रियमाणेपिप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाघ्रदात्तत्वेन्यनुदात्तत्वेचक
स्मादेवंतदादेराघ्रदादेराघ्रदात्तत्वंनभवतितदन्तस्यचानुदात्तत्वं उत्तरःप्रत्ययःप्रत्ययाश्रयाणांकार्याणांनिमित्तंभवति नोसघ

मंगरसर्थःप्रत्ययाश्रयाणामिति तरप्तग्रहणादीनामिसर्थःन्याघ्रदात्तश्चेत्यनुप्रतियोगमुपस्थानेसमुसघमानएवतत्राद्यिराघ्रदा
त्तोभवत्येवातत्रादिरनुदात्तइतिदोषाभावःघटाश्रयाणामिति उदकाहरणादीनामिसर्थः॥

पदपूमिति प्रसयस्यवेसनेनाघदात्तत्वेसिद्धेऽञ्चिरासादिर्निसमिसनोमणीपंस्यात् यदितदादेर्ग्रहणंस्यादिसर्थे यत्रद्दीतियाती
त्यादौपिनिप्रसयेधानोरुदात्तंभवति पानोयात्तीसादौतुप्रसयाघदात्तत्वेनसतिशिष्टत्वाद्धातु इत्यनुरुसादौचमात्तिपदिका
नादात्तंश्रयते यदिचप्रसयात्तस्मानुदात्तत्वस्या तनिर्विषयंधानुमात्तिपदिकात्तोदात्तत्वस्यादिसर्थः न्यासेशेनुरुसादौनसार्व

नन्नप्रहृतेरनुदात्तवचनज्ञापकंनतदादेरग्रहणस्य नेवंदोषः किंकारणं यस्यन्निसादिर्निसमिनिप्रहृतेरघुदात्तत्वंशास्ति
नतज्ञापयत्याचार्यः नतदादेरनुदात्तत्वंभवतीति नंदात्तस्यानुदात्तत्वमाहेति प्रहृतिस्वरस्यविधानसामर्थ्यात्प्रसयस्वरा
भावःपदर्यधानोरनुदात्तप्रातिपदिकस्यचानुदात्तत्वंशास्ति नतज्ञापयत्याचार्यः नतदेतस्यानुदात्तत्वंभवतीति
कथमुक्तंज्ञापकंयत्त्वनुदात्तःप्रसयःप्रहृतिस्वरंनप्रयोजयति न्यागमानुदात्तार्थंन्यागमानुदात्तार्थंनहिप्रसय
सन्नासन्नियोगेनाघुदात्तत्वमुच्यते प्रसयप्रसन्नासन्नियोगेनाघुदात्तत्वमुच्यतेन्यागमान्यानुदात्तायथास्युरिति नवागमानु
+नुदात्तभवतीतिवक्तव्यंदात्तग्रहणंवचनात् नवारणंदप्रयोजनमस्तिकिंकारणन्यागमानुदात्तत्ववचनात् न्यागमान्य

नुकानुदात्तेनेसतिन्यानुदात्तस्यसविषयत्वादन्तायकत्वमिनिचेन् नचापिनदादेर्निसंगादन्तायकत्वमेव न्यागमानुदात्तार्थंवि
ति वाशब्दस्तस्यैवलक्षितव्यमिसादौनव्यवस्थितिकालस्वाघदात्तत्वेनज्ञेयश्चारिङागमः क्रियमाणः शेषनिघातेनानुदात्तोभवति एम
न्यथापरस्यादिङागमहृतेनसनदृक्षत्वप्रसयग्रहणंनग्रहणाद्घदात्तत्वेक्रियमाणमिदंवप्रसङ्गेनेत्यर्थो ७

केपुनरिति न्यमोत्रषष्ठ्यादृष्ट्यः नतुपेतनवेसुक्रंसएवएछतिविरोधात् लवितेति लृदित्त्वात् ङ्ग तासि ऋट् न्यत्रयदी
येनुदात्तत्वेनस्यात् तदातासिभन्नत्वादिदुदात्तः स्यात्शेषनिघातेनचनास्याकारोनुदात्तऋस्युदात्तलोपाभावादुदात्तनिवृत्तिस

केपुनर्ङागमान्यानुदात्तत्वंप्रयोजयंति ऋदन्तविना ऋदन्तावन्नप्रयोजयति ऋदभिहसंप्रधार्यऋदन्तियतोन्याधुदात्तत्वमि
ति किमत्रकर्तव्यं परत्वादिट् निसमाघुदात्तत्वं हृतेपीडिप्राप्नोतिन्यहृतेपिप्राप्नोति ऋदिनिसः हृतेप्याघुदात्तत्वे
प्राप्तेन्यहृतेपि न्यानिसऋ न्यमपोस्वरस्यहृतेन्याघुदात्तत्वेमाप्नोतिन्यमयास्वरस्याहृतेप्राप्नोति स्वरमिन्नस्य
ग्रामवन्निधिर्निसोभवतिन्याघुदात्तत्वमपिन्यानिस न्यमसहृतेऽरिप्राप्नोतिन्यमस्याहृते शक्नोतस्मप्राप्नुवन्विधिरिति
सोभवति उभयोरनिसयो परत्वादिङागमः न्यनरंगंतर्हिन्याघुदात्तत्वंकोनरंगंना उसन्नियोगेनाघुदात्तत्वमुच्यते
उसत्वेनसयेप्रहृतिप्रसयायाश्रियागमेङागमः न्याघुदात्तत्वमपिनानरंगंपावनात्स्वयन्याश्रितेप्रहृतिरप्याश्रितमा
वति न्यनरंगमेवाघुदात्तत्वं कथमिहानीमेवन्यङ्कनमस्यस्वरविधौतदादिविधिर्मवतीति॥ ॥ ॥

ऽन्याकारस्यनस्यात् ऽ ऽस्वनुदात्तत्वेसतिनास्याकारएवोदात्तऽसुदात्तनिवृत्तिस्वरःसिद्धति स्वरमित्त्वेतिनयवन्स्वरोपिऋ
तिभेदहेतुस्तान्तशब्दात्तत्वमेवकरोतीतिभावःप्रकृतिरप्याश्रितेति प्रसयग्रहणंपरिभाषयेतिभावःन्यनरंगमेवेति तत्तदान
प्रयोजयतीत्यर्थः॥

भा० कै० ८ लविधीयेति ञ्याशीर्लिङ्ञ्यन्त्रविशेषविहितत्वाद्यपरत्वाद्धापर्वसीयुट् क्रियतेपञ्चाद्वादेश० नत्रप्रसयाघदात्तं लक्रियमाणासीयुट्
दुत्वस्मात् ञ्यागमान्त्यनुदात्तो ञ्यादितेनुवचनात्सीयुटोनुदात्तत्वेसतिङ्ङितीत्यन्तोदात्तत्वंसिद्धमनीमर्थ्यमित्यर्थमिति विउयाशिषो
र्लिङ्याशिषिङ्ङितीत्यन्तोदात्तप्रसंगेऽनुदात्तवचनमित्यन्तायकामसर्थं ञ्यागमेरिति विधित्वाद्धि लप्लविधीयेसार्वधातुकप्रसयस्मा

त्सीयुटस्तर्हिप्रयोजयति ञ्यवचनेहिसीयुडादेरागुदात्तत्वं ञ्यक्रियमाणोहिञ्यागमोऽदात्तत्वेक्रियमाणोपिप्रसयसंज्ञासंनियो
गेनाद्युदात्तत्वंसीयुटोदर्शितं ञ्याद्युदात्तत्वप्रसंगेनलविधाय तत्रार्हवक्तव्यं ञ्यागमाञ्श्रनुदात्ताभवंतीति नवक्तव्यं ञ्याचार्यप्र
वृत्तिर्ज्ञापयति ञ्यागमाञ्श्रनुदात्ताभवंतीति यदयंयासुट्परस्मैपदेष्वुदात्तोऽिच्छेसाहनेतद्धलिज्ञापकं वक्ष्यतेनलत् यासु
टोऽिद्वचनमिदर्थंउदात्तवचनंचेति शक्यमनेनैववक्तुंयासुट्परस्मैपदेष्वुभवतिञ्यपिचलिङ्भवतीति सोयमेवंलघीयसामा
सेनसिद्धेसतियद्योयासंयत्नमारभतेतत्तज्ञापयत्याचार्यः ञ्यागमाञ्श्रनुदात्ताभवंतीति शक्यमेवंलक्षणेघवचनात्स्थापिता
पकोनञ्यागमाञ्श्रनुदात्ताभवंतीतिञ्यागमेस्तव्यवहितत्वादायदात्तत्वंनप्राप्नोतीति ञ्यागमाञ्श्रविद्यमानवद्भवंतीतिवक्ष्यामि
यद्यागमाञ्श्रविद्यमानवद्भवंतीत्युच्यते लविताञ्श्चवादेशानप्रोति स्वरविधावितिवक्ष्यामि एवमपिलविता उदात्तास्तु
दात्तप्रसयस्वरितत्वंस्वरितत्वेनप्राप्नोति षष्ठिकेस्वरइतिवक्ष्यामि एवमपिचिन्वितनिष्ठाचद्यजनादिरेषस्वरः प्राप्नोति प्रस
यस्वरविधावितिवक्ष्यामि तत्रार्हञ्यागमाञ्श्रविद्यमानवद्भवंतीतिवक्तव्यंनवक्तव्यंनवक्तव्ये ञ्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ञ्य
गमाञ्श्रविद्यमानवद्भवंतीति यदयंयासुट्परस्मैपदेष्वुदात्तोऽिच्छेसाहनेतद्धलिज्ञापकं वक्ष्यतेनलत् यासुटोऽिद्वचनमिद
र्थमुदात्तवचनंचेति शक्यमनेनैववक्तुंयासुट्परस्मैपदेष्वुभवतिञ्यपिचलिङ्भवतीति सोयमेवंलघीयसाम्यासेनसिद्धेसति
यदयंयासंयत्नमारभतेतत्तज्ञापयत्याचार्यः ञ्यागमाञ्श्रविद्यमानवद्भवंतीति॥ लघीयस्तायदयमिति यद्यप्रसयाघदात्तं ञ्याग॰
त्वेकर्त्तव्येञ्यादित्वमागमीविहन्यतेतद्विनपातामिस्यादौयासुट्प्रत्ययोऽिल्लादिसिद्धमुदात्तत्वमिष्यतेतत्रकुर्यान्नुदात्तप्रत्यया ८
दात्तत्वेकर्त्तव्येञ्यागमानामविद्यमानवत्ज्ञापयतीत्यर्थः॥

स्त्रौयीतिविभक्तेरुदात्तत्वे स्त्रौद्र ञ्य इतिस्थिते प्रसयस्यचेसाधदात्तत्वात्सारधस्येतिलोपेकृतेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणाद्युदात्तत्व
ञ्जित्स्वरेकारस्यनस्यात् प्रसयसंज्ञासंनियोगेनत्वाङ्गसंज्ञाविधानेनदोषः बहिरङ्गलक्षणाऽिति स्वार्थेसीनाङ्गमेणाग्नीतिरिस्त्रीत्वनि
मित्तऽईकारोबहिरंगऽितिनत्रिमित्तोलोपोबहिरंगः ञ्यथवाङ्गसंज्ञमस्मैसाधवेसलक्षणाङ्गोपोबहिरङ्गोऽसीति उत्सजाता उत्सादि
भ्योजऽीप् यद्यत्रपरत्वाल्लोपः ञ्याद्धदात्तत्वंनिमित्तनैमित्तिकलक्षणाधवेतनदाप्रसयस्याद्धदात्तत्वाद्युदात्तनिवृत्तिस्वरऽईकारस्यासा

ञ्याद्युदात्तस्यवालोपार्थं ञ्याद्युदात्तस्यतर्हिलोपार्थं प्रसयसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तमुच्यते प्रसयसंज्ञासंनियोगेना
द्धदात्तत्वेङ्गत्वेलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरःसिद्धोभवति स्त्रौद्री माथुरी ञ्यत्रहिपरत्वाल्लोपः स्वरंबाधेत नबाबहिरंगलक्षणात्वा
त् नवैतदपिप्रयोजनमस्ति किंकारणं बहिरंगलक्षणात्वात् बहिरंगलक्षणोलोपः ञ्यंतरंगःस्वरः ञ्यसिद्धंबहिरंगमंत
रंगे ञ्यवश्यंचैषापरिभाषाञ्श्रयितव्याञ्यवचनेहिञ्जित्कित्त्वंप्रसगः ञ्यक्रियमाणापरिभाषयाक्रिय
माणोपिप्रसयसंज्ञासंनियोगेनाद्धदात्तत्वेञ्जित्किन्त्वंप्रसज्यतेऽस्मात् स्त्रौत्सीकंसिकीञ्याद्रेयीतिञ्यत्रहिपरत्वाल्लो
पोञ्जित्किन्त्वंबाधेत नैषदोषः ञ्जित्किन्त्वंप्रसयस्वरस्यापवादः नचापवादविषयेउत्सर्गोभिनिविशते पूर्वस्य
पवादाञ्श्रभिनिविशतेयञ्श्रउत्सर्गापकल्प्यवाञ्यवादविषयतउत्सर्गोभिनिविशते नतावद्ग्रकदाचित्प्रसयस्वरोभवति
ञ्यपवादान्ञ्जित्किन्त्वंनयतीत्युच्यते कंसिकाभ्यानयेतिपरिहारः ञ्यमस्यत्रउदात्तत्वेञ्यमस्यलोपः ञ्याद्युदात्तत्वेञ्यमस्यलोपः
ऽइञ्जहिञ्याद्रेयीपरत्वाल्लोपःकित्स्वरंबाधेत तस्मादेषापरिभाषाश्रयितव्यातस्यासऽसोशकाप्रसयसंज्ञासंनियोगेनासु

स्त्रैवंकंसिकीति कंसेनक्रीता कंसादित्रिलिटिनिरीयिचटकारस्याद्धदात्तत्वेनसते ञ्याद्रेयीति ञ्यत्रेरफस्तस्त्री उतश्चा
निजऽितिवृद्धि ञ्यायस्तादिषुदेवउपदेशिवद्वचनेस्वरेति अर्थंभिनिपूर्वंमेषाऽेशः स्त्रीयन्ञ्याद्धदात्तनिवृत्तिस्वरेणस्यात्तः ञ्यंतरंगत्वेनुस्वर
स्याश्रीयमाणोसोषाभावःकांसिकाभिति सचाश्रिकाणाम्प्रवेसिकाऽेशः ततःप्रसयाधदात्तत्वंभिनिनास्तुरागलोपऽस्यर्थं किन्त्व
ऽमिति तनउदात्तनिवृत्तिस्वरेणस्यादित्यर्थः॥

इदानीं प्रसयसंज्ञासत्रियोगेतस्वरविधौ प्रयोजनमाह प्रसयाघुदात्तत्वादिति यदुदात्तिसादिर्त्तिसमिसस्यानत्रं प्रसयस्मचेसुचेत

प्रसयाघुदात्तान्धातोरंतः प्रसयाघुदात्तान्धातोरंतरसतङ्वतिविप्रतिषेधेन प्रसयाघुदात्तत्वस्यावकाशः यत्रानुदात्तः प्रसयः पचमिसयः पचतिपरतीति इहोभयंप्राप्नोति गोपायतिध्यायति धातोरंतरसेतङ्वतिप्रतिषेधेनपित्स्वरात्पित्स्वरष्टापि पित्स्वरात्पित्स्वरष्टापिभवतिविप्रतिषेधेन पित्स्वरस्यावकाशः पचतिपठतिपित्स्वरस्यावकाशः कार्यहार्यं इहोभयंप्राप्नोतिकार्यो हार्यीपित्स्वरोभवतिविप्रतिषेधेन॥ ॥

नदीघसंज्ञात्वाद्धानुस्वरंप्रसयस्वरोबाधेत यथाम्सोसेनुप्रयस्वरंधासुस्वरोबाधेते पित्स्वरादिति एतस्त्रानुदात्तत्वविधानेसिद्धतिनाम्त्रेतिभावः कार्येति स्वरितत्वात्मागेकादेशमाप्नेते तत्रैकादेशस्यपूर्वमप्रसंतवद्भावात्पित्स्वरः प्राप्नोति परंप्रसादिवद्भावात्तु पित्स्वरप्रसंगः॥ ॥

नवेति प्रसयसंज्ञासत्रियुक्तस्वरस्यातोगत्वात्त्रास्तिविप्रतिषेधइतिभावः परस्तात्स्वरितत्वमिति न्यायतोगतेस्वरितत्वस्यानयेनैनदुक्तं स्त्री

पित्स्वरश्चापिपित्त्वगात् पित्स्वराधिक्यादश्चापिभवतिविप्रतिषेधेन पित्स्वरस्यावकाशः चलनं कंपनं पित्स्वरस्यप्रसयइहोभयं प्राप्नोति न्यायेनाप्राप्तौयौ पित्स्वरोभवतिविप्रतिषेधेन नदीघुसंज्ञात्वप्रसयसंज्ञासत्रियोगात् नदीयौविप्रतिषेधेनकिंकारणं न्यायेघुसंज्ञात्वप्रसयसंज्ञासत्रियोगान् प्रसयसंज्ञासत्रियोगेनाघुसंज्ञात्वेहतेसतिशिष्टत्वाद्धातुस्वरोभविष्यति न्यायेचाप्युक्तोविप्रतिषेधः पित्स्वरस्यपित्स्वरस्यच किंकारणं दाप्यस्वरितेनैकादेशःदाप्यपिस्वरितेनैकादेशोभविष्यति इदमिहसंप्रधार्यो स्वरितत्वक्रियतामेकादेशइति किमत्रकर्त्तव्यं परस्तात्स्वरितत्वं नित्यएकादेशः कृतेपिस्वरितत्वेप्राप्नोतिन्यायकृतेपिस्वरितत्वमपिनित्यं कृतेप्येकादेशोप्राप्नोतिन्यायकृतेपि न्यायेनस्वरितत्वं न्यायसम्पन्नकृतेएकादेशोप्राप्नोसम्पन्नाकृते शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन्निधिरनित्योभवति एकादेशोप्यनित्यः न्यायेनास्वरस्यकृतेस्वरितत्वंप्राप्नोतिन्यायेनास्वाकृते स्वरभिन्नस्यचप्राप्नुवन्निधिरनित्योभवतिन्यायेनरंगस्तर्हिएकादेशः कानरंगस्ता वर्त्मावाश्रियेकादेशः परस्मस्वरितत्वं स्वरितत्वमप्यंतरंगं कथंवससेतत्पश्यग्रहणंपरिभाषार्थमिति उभयोरंतरंगयोः परस्तात्स्वरितत्वंस्वरितत्वेकृतेन्यायेनर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितोभविष्यति न्यायेचाप्युक्तोविप्रतिषेधः पित्स्वरस्यपित्स्वरस्यच किंकारणंचापिचित्करणात् चापिचित्करणसामर्थ्यात्तोदात्तत्वंभविष्यति॥

लोपेसतिदात्त्रिमित्तोत्येकादेशेबहिरंगः आन्नर्यतइतिस्वरितत्वंनुदात्तोपिविधयतइतिस्वरितानुदात्तयोःस्वरितोत्तरमः चापति य मामयग्रहणंविद्यानार्थंतत्रैवचकारस्यभविष्यत चाप्यकारणंत्वयः षाप्व्याधास्मतेतिभावः॥

गुप्तिज्ञकिभ्रः सन् गुपतिज्ञकितमानान्मनुदात्तेतः गुपादिष्वनवंधकरणाकिमर्थं गुपादिष्वनुवंधक रणमात्मनेपदार्थं गुपादिष्वनुवंधाःक्रियंतेन्मात्मनेपदंयथास्यात् न्यथक्रियमाणेषण्यनुवंधेषुन्मा त्मनेपदंनप्राप्नोति किंकारणसनाद्यवहितत्वात् पूर्वत्सनदस्यवभविष्यति पूर्ववत्सनदस्युच्यते नचै तेभ्यःप्राक्सनन्मात्मनेपदंनापिपरस्मैपदंपश्यामः एवंतर्ह्यनुवंधकरणासामार्थीद्भविष्यति न्यथवा न्यवयवेहृतेलिंगसमुदायस्यविशेषकंभवति नद्यथामैकरणेवाहृतेलिंगाद्विशेषकंभवति यस्त्र्य वयवेहृतेलिंगसमुदायस्यविशेषकंभवति तदनुगमयतिमीमांसतीत्यत्रापिप्राप्नोति न्यवयवेहृतेलिं गतत्समुदायस्यविशेषकंभवति पंसमुदायपोःस्त्रयवोन्यामवरतिः मनंतमेवचनव्यामवरति लिंगंत पुनर्व्यभिचरति नद्यथा गोःसवथानिकरणाहृतेलिंगंगोरेवविशेषकंभवतिनगोमंडलस्य॥ ॥

विकीर्षतीत्यास्यवयात्मनेपदप्रसंगइतिभावः एवंतर्हीति समाधत्तेनेतिभावः न्यथवेति पत्रावयवेलिंगाःसंघातस्यप्रयो जनेनालिंतत्समुदायार्थंस्वांसावितिभावःशिष्टमाभ्यंपूर्ववत्सनदसत्रेविस्तरेणाख्यातंतत्तत्रावधार्यं॥ ॥ ॥

मानधत्त्वाभ्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकइत्याह न्यभ्यासदीर्घइति न्यथकथमिति यथाभ्यासमेतिवचनाद्दीर्घत्वमभ्यासेपेक्षते नथावचनात्रविहितमित्वमपीतिभावःन्यभ्यासविकारेष्विति एतद्वीर्घोकिनदस्मात्किन्नहरोनत्तापयिष्यते ईचाचरतेन्न तेनभ्येसर्थं नचाहृतेहलादिशेषेसत्तत्तलंभवति न्यभ्यासस्यविकारइजसचेत्तमेवतथाहि लोथस्यनावदादेशोविधातुमशक्य

मानधा न्यभ्यासदीर्घवर्णास्यदीर्घत्वप्रसंगः न्यभ्यासदीर्घत्वेःवर्णास्यदीर्घत्वंप्राप्नोतिमिमांसते ननुचरतेहृतेदीर्घत्वंभवि ष्यति कथपुनरत्रत्रियोगेदीर्घत्वमुच्यमानंरत्वंप्रतीक्षते न्यथकथमभ्यासंप्रतीक्षते वचनादभ्यासंप्रतीक्षते न्यभ्या सस्यदीर्घत्वविधानात् रत्वंपुनर्नप्रतीक्षते नवाभ्यासविकारेषुन्यपवादस्योत्सर्गोबाधकस्त्रैवैषदोषःकिंकारणं न्यभ्या सविकारेषुन्यपवादस्योत्सर्गोबाधकस्तादभ्यासविकारेषुन्यपवाराउत्सर्गोत्रैवाधतइत्येवंदीर्घत्वमुच्यमानंरत्वेनबाधिष्यते न्य थवामानधदोषशान्मयेदभ्यासस्येतिवक्ष्यामि स्वमपिहलादिशेषापवादइकारंप्रमेति ईचाचरतिवक्ष्यामि न्यथवाभा नधदानशान्मयेदीर्घत्वेनोभ्यासस्येतिवक्ष्यामि सिद्धमि सत्त्वेतहिनियमे पथाभ्यासमेवाल्क ननुचोक्तंन्यभ्यासदीर्घत्वे न्यवर्णदीर्घत्वप्रसंगइतिपरिहृतमेतन्न नवाभ्यासविकारेषुन्यपवादस्योत्सर्गोबाधकस्तादिति न्यथवानेवंविज्ञायतेदीर्घ न्यभ्यासस्येति कथंतर्हिदीर्घत्वं न्यभ्यासस्येति किमिदंभ्यासस्येति न्यभ्यासस्यविकारन्यभ्यासःतस्येति॥

नस्यभावरूपत्वान् यदिचहस्वस्यादीर्घत्वंस्यात् तद्धितमिदंशोनर्थकंस्यात् दीर्घश्रुतेश्चपरिभाषोपस्थानादञ्जनस्यदीर्घवि धानात्तदर्थस्यहस्वस्यवादीर्घविधानेविशेषानावाज्ञस्यादित्यमेवतद्धितेनप्रसाध्यते न्यथवाहस्वसन्नियोविहितोविकारःसम तदनित्यस्यवयहरणंविज्ञायतेहस्वश्चमानादीनामिववधेरपिपजेभवलक्षणमत्रसाभवति॥ ॥ ॥

धातोः कर्मणः धातोरर्थद्वारकेकर्मत्वसमानकर्तृकत्वे तेच्छायाः प्रसक्तायत्वेपिसन्निधानात्तदपेक्षएवगम्येते एवंचप्रकृतसूत्रार्थायस
मेन प्रसक्तार्थीभवतीत्यसमर्थाप्रकृतिप्रसङ्गार्थयोरसंबंधः स्यात्तदर्थिकावत्तरणायप्रत्ययंकरोति धातोरितिकिमर्थमिति न्यायभाव
धातोरेवक्रियावाची उपसर्गास्तुविशेषकः ततआर्यद्वारकेकर्मत्वसमानकर्तृकत्वेधातोरेवसंभवतइति सोपसर्गादिनिसंघा
तेनविशिष्टक्रियाप्रतियोगितइतिनएवंसनुप्तत्तिप्रसंगः ततश्चसंघातादेरेवद्विर्द्वचनादिप्रसंगइतिभावः कर्मण्यहरणादिति ए
तदुपलक्षणंतेनसमानकर्तृकयहरणादिसत्यिवाद्रुव्य सोपसर्गमिति संघातस्यक्रियाविशेषाभिधायित्वादितिभावः कर्मविशेष

धातोः कर्मणः धातोरितिकिमर्थं प्रकर्तुमैच्छत्प्राविकीर्षत् सोपसर्गादुसन्निर्मामभूदिति कर्मण्यहरणात्सन्विधौधातु
ग्रहणानर्थकं कर्मण्यहरणात्सन्विधौधातुग्रहणमनर्थकंकर्मणा समानकर्तृकादिच्छायांवासन्न भवतीसेवधातोरुस
न्निर्भविष्यति सो पसर्गावैकर्मं सोपसर्गकामिहवैकर्मं ततश्चसन्निः प्राप्नोति सोपसर्गकर्मेतिचेत्कर्मविशेषकत्वा
त्उपसर्गस्यानुपसर्गकर्म सोपसर्गकर्मेतिचेत्कर्मविशेषकउपसर्गः स्यादुपसर्गमेवहिकर्मस्ववश्यंचेतास्वेवक्तव्य
सोपसर्गस्यहिकर्मत्वेधात्वधिकारोपिसनोः विधानमकर्मत्वात् योहिमन्यतेसोपसर्गकर्मोत्क्षिपमाणोपितस्यधातुग्रहणो
सनोः विधिः स्यात्किंकारणमकर्मकत्वात्॥

कर्तरीत्यनएवचवचनात्षष्ठीसमासप्रतिषेधोनिसः न्यायमर्थे धातुरेवक्रियावाचीतिनार्थस्यैवकर्मत्वे ततपसर्गार्थस्यापि
यथोक्तं कर्तरएवकर्मत्वे तत्सामानाधिकरण्यात्तुल्योक्तादिभ्योहिनीयाभविष्यतीति न्यायापिकर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समु
दायादुत्पत्तिर्नैभविष्यति सोपसर्गास्यहीति यदिसंघातस्यार्थद्वारकेकर्मत्वेस्यात्ततदान्यवयवस्याकर्मत्वात्तत्सन्नियोगेनस्या राम.
त कर्मणारसेवादिपचीषच्यानुसंसाकर्मणोवयवाद्धातोः सन्निमाश्रीयमाणोनुपसर्गोत्रस्यात् तस्मात्न्यग्रादीनां ११
व्यवस्थायेएव्यकेनप्रकल्पनात् धातूपसर्गयोर्धातु क्रियावाचीतिनिर्णयः॥

सुवंतादितिविकल्पितस्तान्सन पक्षेसावकाशः कशाः कशाभ्यांप्रहरतिभावः प्रातिपदिकादितिनुनोक्तं कर्मणइतिवचनात्कर्मत्वेचसति
सुवंतताया न्यवश्यंभावात् कन्यांहरीनामिति कर्ममात्रात्सन्विधिः कर्मविशेषात्सुवंतात्कन्याशब्दइति यत्रचोत्सर्गापवादौविभाषातत्राय
वादेनुत्सर्गोनभवति न्यायसिद्धमेव इयंतावदिति लक्षणाश्रयालक्ष्यव्यवस्थात्माप्यालक्षणाश्रयेणतुलक्षणान्यवस्थाप
नंगतंतत्रानवद्यमितिभावः व्यपदेश्यपदमिति सच्छोभनंयद्व्यपदेशाहंतत्र्यपदिशति नचसुवंतस्येति प्रचारे सत्यभिधायांसिद्धा

इदंतर्हिप्रयोजनंसुवंतादुसन्निर्मामभूत् सुवंतान्नामप्रसंगः कन्याहरीनामयवाद्रुत्वात् सुवंतान्नुसनोःप्रसंगः किंकारणं कन्याहरी
नामपवादत्वात् सुवंतात्कन्याशब्दोविधीयते नेत्र्यपवादत्वात्बाधकाभविष्यति न्यूनमिधानाद्वान्यूनमिधानात्सुवंतादु
सन्निर्नभविष्यति नहिसुवंतादुच्यमानेनसनाइच्छाभिधानमास्ति इयंतावदागंतुकागंतुः यदुच्यतेन्यूनमिधानात्सिद्धमेव
च्यतेसुवंतान्नामप्रसंगः कन्याहरीनामपवादत्वात्सिद्धिः भवेत्कस्माद्विप्रसंगः स्यादिच्छायां परेच्छायांतुप्रायोनिरात्मु
त्रमिच्छतीति एवंतर्हिइदमिहव्यपदेशप्रसंगाचार्योन्यवस्थिमाह किं समानकर्तृकादिसुच्यतेनचसुवंतस्यसमानक
र्तृकोस्ति एवमपिभवेत्कस्माद्विप्रसंगः स्यानयस्यानयस्यकर्तृनास्ति इहतुप्राप्नोति न्यासिनुमिच्छतिशपिनुमिच्छतीति
इच्छायामर्थेसन्नविधीयतेइच्छार्थेषुवचनमुन् नत्रनुमुनोरुत्वान्नस्यार्थसनोनभविष्यति॥

न्साध्यस्यैवसाधनसंबंधोपलक्षितिभावः करंकरोतीत्यादावपिसुवंतेनसिद्धेनपार्थोभिधीयते शब्दोनरसन्निधानात्साधना
प्रतीयते यथोक्तंहरिणा निर्वर्त्योविकार्योवाप्राप्योवासाधनाश्रयःक्रियाणामेवसाध्यत्वात्सिद्धेरर्थोभिधीयतइति न्या
सिनुमिच्छतीति नुमुनंतस्यासाध्यरूपाभिधायित्वाद्धात्वर्थकर्मत्वयोगइतिभावः कथंविमानाव्ययमतिषेधइतिचेन्नत्रप्रतिषेधस्तु
मुनोरुत्वादिति नुमन्निमित्तेनेच्छतीत्यनेनेत्यर्थः नचेच्छतीत्यस्यप्रयोगंबाधित्वासनभवतीतिपुनस्तेवक्तुं युक्तइतिनिमित्तत्वात्तु
मुनस्तदभावेन्नभावप्रसंगात्॥

न्यासमभिच्छतीति त्यदाद्यत्वमात्वेविधीयतेनत्विच्छार्थेषुपपरेष्विति भाक्धातुत्वाच्चक्रियायेतंवसमानकर्तृकत्वमीप्सेत्वमीप्से इत्ययोवि
शेषइतिसमानशब्दस्त्रत्वाच्चाश्रयविशेषस्तुविशेषइतिभावः क्वचित्त्वभेदेनव्यवहारः न्यासिनुमिच्छतीति इतिसमानार्थेनवाक्येनभावे
नत्वं न्यासिमिषत्रेसम्यग्वासेतुमिच्छतीतिसमानार्थभवतीतिभवसामे मन्त्रसपः न्यासनमिच्छतीसत्रेतुकिमात्मनन्यासनमिच्छतेत्रप
रस्मैतिसेरेहभासमानकर्तृकलाप्राप्तिपरिहारस्यासनशब्दान्नस्यसयोनभविष्यति नस्यन्मनुसद्यमानः समानकर्तृकत्वलक्षणविशेषमन्तर्भा
वयितुंशक्नोतीतिभावः संगातमिच्छतीति केवलस्यधातोः प्रयोगाभावाच्चप्रसयोपाहानाधातोरनुसन्धसंज्ञोच्यते न्यत्रचकिमात्म

एवमयीहमाप्नोतिन्यासनमिच्छतिशयमिच्छतीति इहयोविशेषउपादीयतेऽपादिर्वा घोसेतस्मिंस्तेनभवितव्यं यच्चेहार्थो
गम्यतेन्यासितुमिच्छतिशयितुमिच्छतीतिस्वयंतोक्रियांकर्तुमिच्छतीतिनास्तिहगम्यतेन्यासनमिच्छतिशयनमिच्छतीति न्य
स्यान्यासनमिच्छतीसेषोर्थोगम्यतेन्यवइपचेतेरेवविज्ञेयोहिमतेन्योतेनास्मिंस्तेनभवितव्यमिति क्रियमाणोपिहिनस्म
धातुग्रहणाद्ग्रहप्रसज्येतसंगातमिच्छतियज्ञादत्रोरेषस्त्रेणेति कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यंचेच्छाभिधानेप्रसयविधानात् क
र्मसमानोपिहिनस्यधातुनकर्तृकग्रहणंवानर्थकंकिंकारणं इच्छाभिधानेप्रसयविधानात् न्यर्थाभिधानान्तुउत्पत्तिर्नभविष्यति"

कर्तृकंसंगातमिच्छतिन्यग्रोधपरकर्तृकमितिसरेहाद्यदासमानकर्तृकंतेनावधार्यतेनतदानभाव्यं यदातुसमानकर्तृकंतेमनिविपारपि
बिते तदाभवितव्यमेवसनासंजिगंसतेवत्सोमात्रेति कर्मणीति इच्छायांकर्मणावश्यंभाव्यमितिप्रसासस्यामहत्सर्थं एवंकर्मतेनाश्र
यिष्यतेननुतदाप्तिरिक्रमिजिगमनेनेच्छतीतिसत्रंभविष्यति प्रयासस्तेवत्समानकर्तृकत्वमाश्रयिष्यतइतिस्वस्त्रस्यभाजन
मिच्छतीसत्रंविनभविष्यतीसेतत्कर्मयमूलमननिधाने ग्रहनिसानाशब्दानांसंकीर्णाप्रयोगदर्शनेसतिसाधुसाधुविभागायशास्त्रं
भोनचगमनेच्छतिदेवदत्तस्यभाजनमिच्छतीसत्रार्थेजिगमिषतिवुभुक्षतइत्यादिप्रयोगोस्तीतिकिंतत्रिहसर्थे नावेशेषणोपादानेनेत्यर्थः॥ १२

अनपरिमाणार्थेत्विति इच्छायांवेसेतावसुयमानेपघापिसत्ययपरत्वेनपूर्वोमहतिराक्षिप्यते तथापिप्राचिकीर्षेहिसोसोपसर्गोस्या
त्संस्यात्यदानुमात्तात्मनेपदिविशिष्टादिहैष्यतेनसंगापरिमाणात्तायते न्यसनमासिति त्रितयेप्रसाख्यानेन्यसनमासितिचकथमेसमानकर्तृ
त्वेसनकर्त्रंशमेवगोचरप्रसंगादिति मत्तोमतरहिसुकधातुग्रहणमेवेतिकार्यान्तरस्यापिसेषारहितस्यर्थः धातुशब्दोन्यासोनधातोर्विहि
तस्यार्हधातुकसंज्ञोक्ता नथाचप्रहंसत्रेहृयविहितस्यसनःसंज्ञाभावान्नगुणसनरसाद्विश्रावः एवंतत्रविहितस्यतुसनन्याईधातुकत्वाच्चि
शपिषतइत्यादिरूपंभवति नन्विकोऽलितिकित्त्वमार्हधातुकसंज्ञानिमित्तगुणानिषेधार्थंसनन्याईधातुकसंज्ञायाग्रहणंकरिष्यति नैत
दस्ति सामान्येनज्ञायकेव्याख्यायमानेसर्वत्रसकर्मकःप्रसंगश्चिशीषविषयेतिगंतव्यहेनरेषस्यात्रिधातुग्रहणंकर्त्तव्यं स्वपत्तादिति यद्य
प्यगपरिमाणार्थंतर्ह्यसनंतत्कर्त्रंवधातुग्रहणंकर्मग्रहणंवाश्रयिष्यतेगपरिमाणंतास्यामीति किंपुनरत्रन्यायःधातुग्रहणमेवन्याय्यं न्या
गपरिमाणेचेवविज्ञातेभवति न्यपिचधातोर्विहितेप्रत्ययःशेषन्यार्हधातुकसंज्ञोभवतीतिसनंन्याईधातुकसंज्ञापिसिद्धाभवति
पवाप्यतइत्कर्मग्रहणात्सनविधौधातुग्रहणानर्थक्यंसोपसर्गकर्मेतिचेत्कर्मविशेषकलाद्युपसर्गस्यानुपसर्गकर्मसोपसर्गस्मि
न्कर्मण्येधात्यधिकारेपिसनोविधानंकर्मेत्यादिसूत्रेननवर्णितः पुनरुक्तमिदमुक्तं किंत्याप्यकर्मेति एतच्चात्रपुनरुक्तं य
र्व त्सोपसर्गकर्मस्यात् ननुचोक्तं सोयसर्गस्यकर्मण्येधात्यधिकारेपिसनोःविधानंकर्मकत्वादिति॥

प पिंएवस्वयंत्रवर्णयति नथापिपापत्तहृषणामितिवेशाद्युक्तोपिस्वयंतोवरीतंदर्शयति पुनरुक्तमिति यदेवमाप्यतइत्यादि
नन्वभिनिवेशःकार्यइत्यर्थः त्सोपसर्गमितिधात्वपसर्गसंघातेनहिकियाविशेषःस्पष्टंप्रतीयतेतत्रकर्मणाप्येवकर्मत्वमितिसर्थः
विधावविशिष्टेकक्रियासाधनेनिर्वर्त्तते नतत्प्रासनीविशेषणीनामनतइत्रेनाभिसंबध्यते नत्रयेपिधानुर्वविकउपसर्गस्फुरोन
कर्तृधात्वप्तिधानुग्रहणंवाक्रमस्फुरकविभागस्पष्टेनेहानगीकृतत्वात्सघात्तादेवासिद्धिःस्यादितिभावः उपपन्नमितिदृ एतत्रवक्ष्या
धनाहिक्रियानिर्वर्त्तयतिनाप्युपसर्गोविशिनष्टिस्वसन्निविशिष्टायाएवक्रियायाःप्रत्यायनात्प्रश्रितोक्तमिसंविधेयं न्यथवात्सर्पिधातुः पू
र्वसाधनयोगेरथिकर्मत्वमिहविशिष्टायाएवक्रियायाःप्रतिपाद्यमितिपूर्वमुपसर्गेणासंबंधेधातुग्रहणान्नेहसोपस

किंनहिंति व्याप्तिग्रहणाद्यषष्ठीयस्तत्र्क्रान्त्रीपते पंचम्याहिंसयामनुपसर्गादेवोसंज्ञिस्यात्तनुसोपसर्गात्षष्ठीपेक्षनुसोपसर्गो
दृपिसिध्यति एषापीति प्रयोगमेदान्नानुपस्मकर्मीभिधायिनोवयव सनप्रकृतिवेनाश्रीयमाणोधातुरिस्यर्थः कामामिति द्
छयेसर्थः दृछायावाघातान्नावास्यर्थे-न्नसामर्थ्यादिनिसुवेना ऽऽश्रीयमाणस्यधातोरविधित्वात्तत्समर्थपरिमाणोपस्थानाद्विनिभावः स
त्तिधोनदृपस्थानात्सापेक्षादपिसनन्तसन्नि-न्नथवाधातुरवेशिष्टाक्रियामाहउपसर्गस्त्रयोनकृदिनसापेक्षत्तान्नभावः वावचनान
र्थक्यंचेति हेत्वेरकार्थीभावविषयत्वात्तत्यपेक्षाविषयतात्त्वावाक्यस्यिन्नार्थसाहाध्यवाधकभावासंगाद्विनिभावः नवज्ञायादिति न्नानर्थः
नैषदोषःकर्मणाद्दतिनेषाधानुसमानाधिकरणापंचमीकर्मणोधात्वोरिति किंतर्ह्यवयवयोगेरषाषष्ठीकर्मणोयोधातुरवयवत्त
दिति यद्यवयवयोगाषष्ठीकेवलाद्दत्तनिर्नमोमेतिवित्कीर्षतीति हिंसतीति एवापिव्याघेरपीवद्भावेनकर्मणोधातुरवयवोभव
ति कंमनर्थनेनेवहेतुनान्नापिकर्त्रेव्य-मुहानंपुत्रमिछतीतिकर्तरोपपत्तुंतमवयवइति नकर्त्रेव्य-न्नसामर्थ्यात्रभविष्य
ति कथमसामर्थ्यसंमत्तसमर्थोभवतीति वैचचानीनर्थक्यंवतत्रनिसत्तात्सनः वाछतीतिकर्मणोपपत्तुंतमवयइति नकर्त्त
कचनेत्तानर्थकं किंकारणं तत्रनिसत्तात्सनः इहहोयत्तोहेतोरियत्तस्त्रात्रियत्तस्त्र स्वभावनश्चेनद्भवतिचाकृचप्रसंगश्च
नत्रस्तादविकेहलिंविकेहतिविषयेनिसंप्रसंपमोक्षवचनेनकिमन्यछक्यमभिसंबंधु न्नाम्नदनः संज्ञायाः नचसंज्ञायाभावा
भावाविष्यते तस्मात्रार्थाद्वचनेनानुमन्तेनाहासनवुक्त्यः तस्यचतुमुनो लुग्वक्त्यः कर्तुमि
छातिचिकीर्षतीति सिद्धमेतद्धा लिद्धमेतद्धासत्तक्त्यः तस्यचलिद्दोलक्षवक्त्यःकुर्यामितीछतिचिकीर्षति ॥
प्रसजनवाग्रहणाद्भवति प्रसंगसत्तापाविकल्पसंतिलात्रेबंधनकार्यविकल्पप्रसंगात् तुमुत्रेनाहिति लेर्घवलक्षणोभवतीतिभाववच
नसामर्थ्याद्यापुपदेश्रवणाबाधित्वायहेतद्दोर्थेसन्नसंपोभवति दृछाग्रहणामत्यर्थाभिदृशायावदपकर्षेत्र न्नत्रचोदयति तुमन
तस्यपरत्वान्नुमन्वालुकिहतेजिघासतीत्यादेर्नलोपादीविधाप्रकृतेति नैषदोषः तुमुनोलुकोनिहरंगत्वादसिद्धत्वात्रलोपादीनिनभोक्ष्य
तीति एतस्मिंस्तुसत्रन्नासेधानारंभोविधानाभावाद्धातुरूसंज्ञानमामोतिनिरूक्तलिंगंकिंत्वविधानंहायकमाश्रयणीयमि

त्याशंकायामिति आशंकासंभावनातद्विशेषार्थोभिधायिनोधातोःप्रार्थ्यप्रसयःतलुविधत्तइति नुलत्यनीयातइतिकृत्यादिषु
पठ्यते वर्त्तमानसामीप्यरतिलट्प्रसयः एवासूर्यतेनिष्पन्नश्चेनमेपिनोवितस्मिंयलाद्यध्याद्यभिभवपिनैर्थक्यात्रनीभिछ्याना
स्तिनवेति कार्यशेछानुमीयतइतीछानुमानकारणंकार्यलिंगंनुसमितिवाक्यवेसदृसत्तान्यपेक्षलोकव्यवहारान्त्रयकार्यानुमे
येछाश्रयेणासन्नप्युत्पत्तेरसर्थ उपमानाद्धेतियादृछानिमित्तकार्यतस्त्वेननेषुनास्ति यस्मात्तिनतद्दिछायाःकार्यमितिमत्वापरि
हारान्नरायार्थान्तरोपन्यासः नवैतिउत्रेनेति निश्चार्थनेमर्थः क्रियायाःसाधेकस्वभावत्वाद्दनिष्पत्रन्पत्वात्सिद्धेतादिपरा

न्नाशंकायांमचेतनेष्वप्रसंख्याने न्नाशंकायामचेतनेष्वप्रसंख्यानेकर्त्तव्यं न्नश्मालुलष्ठिवनेकलंपिपतिषति किंपुनःकार
णानसिध्यति एवंमन्मचेचतनावत्तद्भवतीछेति कलंचाचेतने न्नचेतनग्रहणेननार्थः न्नाशंकायामिवेव दृस्यापिसिद्धं
भवतिश्चामुमूर्षतीति नचानुत्पत्तिकारणात्सादृछायाहेमन्नत्रनउपलब्धिः नवावक्त्यं किंकारण तुल्यकारणात्त
त्यहिकारणंचेतनावत्तिदेवदत्तेकलंचाचेतने किंकारण इछायाहेमन्नत्रनउपलब्धिर्भवति योप्यसौकर्तृचिकीर्षेभव
तिनासावाक्षेपयतिकरिष्यतीति किंतर्हिमत्तद्भवत्तकीलपुत्तयोरिछातत्तरछागप्यते कूलस्यापिपिपति
षतोलोष्टःशीर्यतेभिदाउपजायतेदेशांतरमुपसंक्रामति श्लानरक्लपिमुमूर्षवेएकांतशीलाःश्वानश्चभवतिनउपमाना
द्धासिद्धं उपमानाद्धासिद्धमेतत् लुलुत्तयतत्वलत्तिषते पिपतिषतीवापपतिषति नवैतिदृतोनोपमानमस्ति एवंतर्हिद्द

शेविषतत्कालोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्यंतरेणिपरानर्थभावादिनिभावःस्वशब्दाश्रयोगेनन्नाश्रीयेपस्कारविधानेरेहि छेवेछा॥
तीवगायति नत्यतीवाछतिदेवदत्तइति पीत्पूर्णोनचमनस्योपमानंभवतिक्रियावसर्वलाश्रयेसमानेतिन्यूनत्वात्तभवत्तस्या न
ङ्क्रंयेनवहेनुनाहंसःपतनीसभिधीयते न्नानोनस्यसमानत्वादुपमार्थोनविद्यतइति मित्रजातीयानाचक्रियाणासारूपत्रास्ति
मुक्तंरवगाछतीति एवंतर्हीति इछाएवृस्यसत्वेभनार्थानिधापिलाद्यस्तिनस्तर्थस्योपमानत्वेननश्चेछासदृशेपिव्यापारेसन्नवानर्थेनेणसु

सर्वस्मवेति न्यात्मा हैतदृशीनेनेतिभावः ऋषिरिति वेदः सर्वभावानां वेदनमप्यिपादयतीत्यर्थः वैदिकेरणाचयदार्थानामुपलंभा
त्सर्ववेदनधर्मप्रसंगः सर्वज्ञनोद्भावनीयः इमदृशिश्च अ एणविकरणात्स्वयंसर्वं नवेत्ति इच्छतिनेयामनेत्रपाणामपिसंभवती
तिमन्यते छत्रभाविनइति इच्छतिशब्दस्योपलंभाभावऋनियासनेच्छतेनुलक्षणेनेवसिद्धेन चशविकरणासेवविहितमित्यर्थः
पचेवामेति न्यन्विच्छतीतिनौहारिकस्वरूपमितिभावः एवंनहीतिन्यन्विच्छतीत्यस्मगवेषयतीत्यर्थः ननुकामयतइतिसन्नन्त्व
नि न्यर्थेहेति क्रियाहृयसन्निधानाद्वुकमणादिकामस्मगमनमात्रेप्सासंभवेसामेनवाक्यस्थइषेरुभेइति योहियाम

सर्वस्मवाचेतनावान्वान् न्यर्थवासर्ववेतनावत् एवंस्माहकसकासर्पतिशिशिषोधःसर्पतिसुवर्चलान्यादिसमनुपर्पेति न्या
स्कादकपिलके सुक्लेनरणामस्कंदीत न्यग्रोधानग्रसत्रग्रामोतीतिमाक एकस्मेति रुक्षतीमत्रपरशिलस्येषिसेनसरवाचरक्रिक
र्मसर्थःतेयाहि कांक्षिरालस्पाधकपहनोःध्वनारिविषयासिछामेवेछति सर्वकालरतिसमानकर्तृकेषुनुमुविज्येनेनुमृनःक्त
लमामास्वेविधानात् शैषिकादिति सन्प्रत्ययेनाप्योप्यनिष्टप्रसंगनिवार्यते मनिव्यक्तिलक्षणंप्रत्ययोवाचनिकोनिषेधन्त्या

ग्रथतनंनात्सनाभवितव्यं विकीर्षुमिछतिनिहीर्षुमिछतीति नमाचितव्यंकिंकारणं न्यर्थोगमर्थैःशब्दप्रयोगः न्यर्थं
प्रसापयिष्यामीतिशब्दःप्रयुज्यतेनत्रैकेनोक्तान्नस्यार्थस्यापरस्यप्रयोगेणाभवितव्यं उक्तार्थानामप्रयोगइति नतहीश
नीनिरंकवतिएधितुमिछतिनिरधिविकरीतीति न्यत्रविशेषःएकस्यान्यरथेरिधिःसाधनंवर्तमानकालन्यप्रसयःन्यपरस्यवो
छुंसमाधनंसर्वकालन्यप्रसयःइहापितेनैकसेवेःछोतनिविशिष्टरधिःसाधनं वर्तमानकालन्यप्रसयःन्यपरस्यवात्यंसा
धनंसर्वकालन्यप्रसयःयेनैवस्वतापिहेतुनाएनहूकंभवतिचिकीर्षितुमिछतीतिनैवहेतुवाहन्तिरपिप्राप्नोति नस्मात्स
नंनात्मनः प्रतिषेधोवक्तव्यः नंवापित्रुवतस्तावदिसनइतिवक्तव्यं भवतिहिजुणाप्रियतेमीमांसिषतेइति शैषिकान्म
त्वर्थीयाछैषिकोमछार्थिकः सरूपःप्रत्ययोनेष्टःसनंनात्रसनिष्पतेइति इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरण
महाभाष्यनवीनायाध्यायस्याद्यमेपादेप्रथममाह्निक ॥

कृतिपुत्तेनुसकृद्वचनमकृत्वोनत्मकृतिःपाक्रत्वसयानग्रहसंभवानंतरनात्मसपोत्मन्निर्नभवतीतिस्मायानकारोयंसंपद्यते
तत्रशैषिकाछैषिकःसरूपोनभवति शालायांभवःशालीयोघटःतत्रभवमुरकमितिपुनश्छेनभवति विरूपस्कभवति न्याहि
छत्रेभवन्याहिछत्रःतत्रभवन्याहिछत्रीयःतथादेहेस्यास्तीतिदेहिकःसोस्यप्रतीतिपुनष्ठन्नभवति विरूपस्कभवति देहिम
तीसेनेति सनंतान्नसनिष्पनइति सन्प्रत्ययेपरेसति सारूप्येणावात्रसोदृश्यलक्षनेतद्वाचकमिनीछासनेनादित्यर्थोलभ्यते इति

समानाधिकरणानामिति समानाधिकरणानांपदानांमध्येएकेनपदेनायोगात्समुदायेनैवयोगात्तृप्तिर्नभवतीत्यर्थः स

समानाधिकरणानांसर्वत्रतृप्तिरयोगादेकेन समानाधिकरणानांसर्वत्रतृप्तिर्नत्रतृप्तिर्नभवतिकृत्सर्व त्र समासविधौप्रसज्यप्रतिषेधेच समासविधौतावत् ऋद्धस्यराज्ञः पुरुषमहत्कर्णश्चितरति ऋसयविधौऋद्धस्य पशोरयसभमितिमहांतंपुत्रमिच्छतीतिकिंपुनःकारणंसमानाधिकरणानांसर्वत्रतृप्तिर्नभवतित्रयाणादेकेनन घत्रैकेनपदेनयोगोभवतिऋद्धावद्धस्यराज्ञः पुरुषइतिषष्ठ्यन्तस्यसुर्वंतेनसामर्थ्यसतिसमासोविधीयते यच्चात्रषष्ठ्यन्त नन्तस्यसुबंतेनसामर्थ्यंयस्यचसामर्थ्यं नन्तत्षष्ठ्यन्त वाक्यंतत् ऋद्धस्यगोरयस मितियष्ठीसमर्थाद्यस्यनयोगेप्रसज्यविधीयते यच्चात्रषष्ठ्यंतसमर्थं नन्तस्यापदेनयोगःयस्यचाय तेनयोगो नन्तत्षष्ठीसमर्थं वाक्यंतत् समानाधिकरणानामि
स्युच्यंत॥

गुणस्यहिपुत्रस्येषिणासंबंधोनकेवलस्येतिभावः॥ ॥ ४ ॥ ॥ एम०
१६

द्वितीयानुपपत्तिस्तिते यद्विकेवलस्यप्रतिपादिकार्थस्येषिसंबंधोनेष्यतेनहाकर्मत्वाभावात्केवलात्प्रातिपदिकाद्द्वितीया नप्राप्नोति नापिसमुदायात्तस्याप्रातिपादिकत्वादुरुणवसंख्यापरिवृत्तित्वात् पुत्रएवेति नस्येषेप्सिततमत्वात्तृणानांचेप्साप्रकर्षा भावात् स्वपमकर्मत्वेपितत्सामानाधिकरण्यानिबंधनाविभक्तिरित्यर्थः सविशेषणानामिति एकस्यैकार्थीभावविरोधा
न्यथाऽयंव्यधिकरणानांराज्ञः पुत्रमिच्छतीति एवंहिइदंपतितंसर्वविशेषणानांसर्वत्रतृप्तियोगादेकेनेति द्वितीयानुपप त्तिरुक्तद्वितीयानुनोपपद्यते महांतंपुत्रमिच्छतीतिकिंकारणं नपुत्रऋषिकर्म नचावश्यंद्वितीयैवकर्तव्याहिसर्वान्यत्रद्वितीयाद योनस्युःमहतापुत्रेणाकृतेमहतपुत्रायेहिमहतःपुत्रानन्यानयमहतःपुत्रस्यसंमहतिपुत्रेनिधेहीति तस्मात्रैतच्छकंवक्तुं पुत्रऋषकर्मेति पुत्रएवेषिकर्म तत्सामानाधिकरण्यान्महतोपिद्वितीयाद्योभविष्यतिद्वृत्तिस्तर्हिकस्मान्नभवति सविशे षणानोनद्वात्रिःद्वत्रस्यवाविशेषणानप्रयुज्यतेऽतिवक्तव्यं परिनर्हिसविशेषणानांवृत्तिर्न द्वत्रस्यवाविशेषणानप्रयुज्यतइतिउच्यते मुरुपतिमाणावकंन्यत्रवृत्तिर्नमाप्नोति एवंतर्यमुरोहीनामितिवक्तव्यं नत्वर्हिवक्तव्यं सविशेषणानप्रयुज्यतेन्यमुरोहीनामिति नवक्तव्यंवृत्तिस्तर्हिकस्मान्नभवति महांतंपुत्रमिच्छतीतिन्यायकत्वात् इहसेमार्थेनकेनचिन्नविनंप्रयोजनेनच यच्चेह र्थोवाक्येनगम्यतेमहांतपुत्रमिच्छतीति नासौनानुविन्यसपातेनागम्यतेमहोपुत्रोयतीतिएतस्माद्धेतोर्नात्रमःन्यायकत्वाद्धिति न
क्रमःन्यपशब्दःस्याद्धितियत्रचन्यायकत भवतितत्रोद्धात्रि स्तद्यथामुरुर्यतिमाणवकमिति
द्धितिभावःन्यायकत्वाद्धितिलौकिकेप्रयोगेनुमानादपिगम्यादिप्रत्ययवार्थेनिर्णीतमहांतंपुत्रमिच्छतात्यादिवाक्यार्थेएमहान्पुत्री यतीमाद्देःप्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः सिद्धानांचशब्दानांसंस्करणिरासायाख्यानंक्रियते नन्वयुक्तंपूर्वंशब्दैकसाध्यायनद्धमरतिन्यप शब्दोह्यिलोकेप्रयुज्यमेसाधुशब्दसमानार्थश्चन्यायतप्रयुक्तादुपशब्दयपरेशस्यापिनान्यनमितिपक्षः॥

भावःकर्त्तावेति कर्मीभावप्रतिपादनपरमेतत् न्यधिकरणारौहिमुद्रस्योपयायोगमवेसेव भावस्यचलकाराक्रुसन्निनिमित्ततयासाधनत्वेशः न्यभिहनमिति ततश्चजीवतीत्यादिरिच्छाकालजतसाकर्मकत्वात्कर्मणिलाघभावःनवेहनीमिति नियतविषयायाश्छा

न्यथास्मकर्मजनस्यकानिसाधनानिभवंति भावःकर्त्तावे न्ययकर्म नास्तिकर्म ननुवायमिधिःसकर्मकःयस्मापमर्थवत्ति धीयते न्यभिहितेतत्कर्मोजन्मनेधात्वर्थःसंपत्रःनवेहानीमस्मत्कर्मीस्तियेनमकर्मकःस्यात् कथनर्त्वयंसकर्मकोभवति न्यपुत्रेपुत्रमिवाचरति पुत्रीयतिमाणवकमिति न्यस्मत्रविशेषःहेत्यत्रकर्मणिउपमानकर्मोपमेयकर्म्मच उपमानकर्मोजन्मनउपमेयेनकर्म्मणासमकोभवतिसंपत्तिमाणवकुर्वित्रत्यादा न्यधिकारूपेनायनरस्यति न्यत्रहेकर्त्तीरोउपमानकर्त्तीउपमेयकर्त्ताचउपमानकर्त्तानजन्मनःउपमेयकर्त्तामकर्तृकोभवति न्यपनाहेकर्त्तायकर्मकोभवतिमुंडयतिमाणवकमिति न्यत्रापिहेकर्मणीसामान्यकर्मविशेषकर्मच सामान्यकर्मानजन्मनेविशेषकर्मणासकर्मकोभवति॥ ॥ ॥

यः यजनेनप्रतिपादनात्तस्मश्चवस्त्वंतरविषयीकरणाभावादितिभावः कथंतर्हीति न्यत्रापिपुत्रकर्म्मणासंपत्तर्भावतीतिप्रश्नःहेतुर्निवाक्यएवकर्मदूयमाकांक्षतिनामिसर्थेमुख्यतीति मुख्यणाविशिष्टव्यकर्मणाधीत्वर्थेतद्भावादितिभावः न्यत्रापीतिएषोधातुर्व्यापारमात्रमनर्भावयिनुंशक्नोति ननुविशेषमाणवकाख्यकर्मानिभावः॥

ननुचेति यद्यप्येनत्रोपदिनंचपरिहृतंचतथापिगमकत्वागमकत्वाभ्यांविषयविभागप्रदर्शनायपुनरुपन्यासःनोन्नाभावेति मोक्षमेवकरोतियुक्तमितिमोक्षकरोतीमत्रेवार्थेमुख्यतीतिगुणप्रधानयत्वेनमुख्यणार्थमुख्यकरोतिमाणवकमित्यत्रगुणेकर्मतत्समेकस्मेवतत्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरितिचेत्सत्यं मुख्यतेश्चकर्मणापविशेषवत्त्वेनविवक्षावशात्नियतइतिमाणवकाख्योमौञ्याधारविशेषप्रतिपत्यर्थमुपादीयमानाःकरोतिपुक्तानभवतीत्यर्थः मुख्यतेश्चकर्मणापविशेषवत्त्वेनविवक्षात्तत्रेत्तमाणवकाख्यकर्मतामिनिमाणवकमुख्यतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः तद्यथेति वलीवर्दमेवात्मसंपत्तिनेकरोतीपुगपदुभयोःकरोतिकर्मतेविवक्षितेमुख्यतिवलीवर्दमितिप्रयोगोननवतात्पर्यकामेनहीति न्यत्रापि ननुइत्सैवात्रनभवितव्यंःकिंकारणं मसामर्थ्यात्कथमसामर्थ्यंसापेक्षत्वमसमर्थभवतीति नैषदोषःनात्रोभौकरोतियुक्तोमुख्योमाणवकश्च नहिमाणवकंतेकियते यराजोभौकरोतियुक्तोभवतःनभवतितस्माद्धेत्वःतद्यथावलीवर्दंकरोतिमुंडयतेनंकरोतीति कामोनत्वर्थेनेवहेतुनावाजपिकर्त्तव्यःमाणवकमुख्यमिच्छतीति नोभावेविधियुक्तविनिनकर्त्रभावेविधियुक्तोमुख्योमाणवकश्च कथं नत्वसौग्र्यमात्रेणासंनोधंकरोतिमाणवकस्थमसोमौग्र्यमिच्छति इहापितर्हिनप्राप्नोतिमुख्यतेमाणवकमिति न्यत्रापि क्तोभौकरोतियुक्तोमुख्योमाणवकश्चनत्वसौमौग्र्यमात्रेणासंनोधंकरोतिकिंनर्हिमाणवकस्थमसोमौग्र्यंनिवर्तयति एवंतर्हि गुणयोगाद्गवचना गुणवचनाश्चसापेक्षाः तत्रवचनात्सपेक्षाणांवृत्तिर्भविष्यति न्यथवाशानवत्रमुख्यः नचैवत्यर्थान्त्रादिष्व

मौञ्यमेवेष्यते माणवकस्तुनद्वाधारविशेषप्रतिपादनोयोपन्नइतिभावःउभावेत्रेति माणवकस्यमौ न्यक्रियावचनाच्चागम्यते॥

न्यकरणेनसत्कार्यत्वाद्भवोःकर्मतेसापेक्षत्वादेकतरस्मान्त्यसपोस्यानिर्भवनासर्थःगुणवचनाश्चेति वचनसामर्थ्यात्सापेक्षेभ्योपि मुख्यादिभ्यःप्रत्ययोभवति वावप्रसयस्तुनिरपेक्षेभ्यःपुत्रादिभ्यःसावकाशइतिमाणवकमुख्यमिच्छतीत्याहीसापेक्षेभ्योनभवति नन्वयम पिणिचगुणमात्रविवक्षायांसावकाशोमुख्यस्येयनापितःप्रवीणोमौञ्येकरणेसर्थेस्यामात्ततश्चस्यविशेषापेक्षात्पोप्रसयोनप्राप्नोति नैषदोषःनकरोतीतिहि णिचोविधानमिहसापेक्षेभ्योपिमुख्यार्थमेवयास्यादिसवमर्थमेव ज्ञानवइति सौत्रोधातवोमुख्यमेवस्मृणादिवत्स्वार्थिकाणिनिसर्थः नचैवेति यद्यपिक्रियाविशेषाभिधायित्वमुख्यानांनैवोपात्रत्यथापिसामान्यक्रियात्वाद्योभिधानसमर्थोगुणस्तेनेर्

सुउविशिष्टेनेति पूर्वस्मिन्नपि हारकर्मविशेषानपेक्षायां प्रसवोऽभिरभूक्ष्यभिलक्ष्यायाणोहोगिधपपइति मुहुस्मुहुर्हेगवापूर्वसंबंधः पञ्चानु
गोदुहिनायपयः एवमुहूकोऽनिमोद्येनसंबध्यतेऽभ्यविशिष्टकर्मणावकेनेसुच्यते न्यनेनैवमायेनमाणवकंभुञ्जामेछतीतिवाक्यामोतो
त्यणाक्षाह न्यथेवेति व्यापारोनाश्रयणायः प्रपत्नमत्रेणापीष्टस्यसिद्धत्वाद्दर्थः कस्त्वगमकत्वान्नभवति नतुकर्हरिणा सूत्र्योक्षाक्ष
चःकर्मनराचारमचाहते वाक्यवाच्यक्रियार्थाभ्यासःक्रमादिष्यिति न्यथेहेति इच्छाकर्मनात्कर्मणिप्रसयोसन्निःप्रकारानरेणार्थ
ते तथाहि यद्यत्रकर्मनभवतिनतर्हेच्छामात्रस्यकर्माभिधानात्स्वरूपंकर्मणोनिधानापत्तेर्विनाप्रसयेनोम्नक्तव्यं यथापुत्रीपतीतिकर्त्रभि

न्यथवापनेरुभयंयुगपद्भवतिवाकंचप्रसयश्च यदावाकर्मनतदाप्रसयः यदाप्रसयकर्मानेन नहान्निर्मवतिनत्रावश्यंविशेषा
श्रितोविशेषोनप्रयोक्तव्यः सुदयतिकमाणवकमिति सुरविशिष्टेनवाकरोतिनामानुमिछति न्यथवोक्तमेतन्नात्रव्यापारोमु
गतल्यगमकत्वात्हेतुर्भविष्यतिसुरयतिमाणवकामीतिनन्यथेहकर्माभवितव्यमरुपुत्रःरुप्यतेपुत्रःइतिकेचित्तावदाहुः नभवि
तव्यमितिकिंकारणं स्वशब्देनोक्तत्वात्न्यपरुत्वाद्भवितव्यमितिकिंकारणं धातर्थयंकाक्रियेधीयतेसचधात्वर्थः कर्मवेहवशदे
नानिर्देश्यइति इहभवतस्तावदाहुःनभवितव्यमितिकिंकारणं समानार्थेनवाकर्मनभवितव्यंप्रसयपातेनच यच्चेहार्थेवा
क्येनगम्यते रुपुत्रःरुप्यतेपुत्रइति नासौजातुचिन्मन्यपातेनगम्यते कश्चिन्मातात्मयानोपतिषेधो
वक्तव्यःरुहमाभवत् रुहमिछतिकिमिछतिउच्चैरिछतिनीचैरिछतीति गोसमानात्तारंनानुदिश्यैकंवक्तव्यमितिसाहु गामिछतिग
यति समानात्तर यष्टीयतिरुधीपातमध्यतिकत्रीयतिनीतात् एजीयतितत्तायति।।११ धानायतिपा स्वशब्देनेतिरुएशब्दस्य
मानाधिकरणात्सुत्रस्यनेनानिर्मुक्तोषक्रियायेत्तकर्मभावस्यायस्यप्रतिपादनादिसर्थः न्यायमर्थः यदाक्रियाफलस्यकर्मणाःप्राधान्यंप्र
तियाहापिचनहावाकामेवमयुज्यते पुत्ररुएसादिनतुकथंजाते तस्माकर्मकत्वात्कर्मणिप्रसयानुसाहानसचधात्वर्थइति इछायाःप्रस
यार्थत्वंदर्शयितुंवाकमुपादत्ते नत्वयंकेवलंकर्मप्रसयोयावद्यप्रसयेतत्कर्मकत्वात्कर्मप्रसयोनभवति नासौजा
तुचिद्विहिति प्रसयातस्याकर्मकत्वात्कर्मणिप्रसयोन्मन्त्रासभवादिसर्थः गोसमानात्तारेति न्यकारादुद्दोरुसमानः तत्रलक्षणात्तस्यमानिक

काम्यच्छ न्यादिनरुति न्यतेपिकृतन्यादिकृतफलसंपाहनाहेतिसंपद्यते नथाहियहदौकिकेतहाकारस्यानादिताहिसंज्ञानभवति
एवमेतेपिकुतश्चित्कार्यतोरान्तरेसिद्धेनियमार्थंसंपद्यते चिहेवायंवपरेष्यः नत्वनुवधान्तरेणाकिंहिति पजाहिभ्योविहिनरुति न्य

काम्यच्छ किमर्थन्यकारः स्वार्थे चिनोतनउरात्नोभवतीसनोहात्नलंपद्यास्यात् नैतहस्तिप्रयोजने धातुस्वरेणाप्येतत्सिद्धं ककार
स्यतहोत्सज्ञार्थंरात्रार्थं न्यादिनन्यकारः कर्तव्यः न्यतउत्तरंपरति काम्यचश्चिकरणानर्थकंकस्येदर्थाभावात् काम्यचाश्चि
त्कारणमनर्थकं ककारस्येत्सज्ञाकस्मान्नभवति इदर्थाभावात् रकार्थाभावात् न्यनेनसंज्ञानभविष्यति ननुचलोपएवेत्कार्यं न्य
कार्येलोपः इहहिशब्दस्यकार्यार्थोवास्यानुपदेशः श्रवणार्थोवा कार्यंचेहनास्ति न्यसतिकार्येन्यारुश्रवणमापेनस्यान्नउपदेशो
नर्थकःस्यात् इदमस्तिकार्यं न्यश्चिचित्काम्यतिंकिनीतिगुणाप्रतिषेधोपपद्यास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं सार्वधातुकार्धधातु
कयोरंगस्यगुणाउच्यतेधातोरादेरितःप्रसयशेषःआदेधातुकसज्ञालभते नचायंधातोर्विधीयते इदंतहिप्रयोजनं
उपपदकाम्यतिकिंतीतिसंप्रसारणंयथास्यात् एतदपिनास्तिप्रयोजनंय न्यादिभिश्चकिंनविशेष्यामः यजादीनांयःकि
तिकश्चयजादीनांकितन् यजादिभ्योविहितः न्यथापिकंयदिदंकार्यंस्यात् एवमपिनदोषः क्रियतेमासएवहिचक्रेको
निर्देशःसुपन्यात्मनःक्यचश्चकाम्यच्छेति न्यथवाछंदसमेतत् इदमनुविधिःछंदसिभवति नचात्रसंप्रसारणंदृश्यते उपमानादाचारे
न्यधिकरणाद्वुन्यधिकरणाच्छेतिवक्तव्यं इहापियथास्यात् कुटीयतिप्रासादीयतिकुधा॥

यंतुसूत्रेनाहिहिनः न्यथायीति यदायजादिनिःकिन्नविशेष्यतेनैवयजादयेनिर्दिश्यतइतिभावः न्यथेति विजुपेछंदसीतिविचस्छंदसि
विधानात् इहवाकाम्यतीतिसंप्रसारणंकिंकार्यमस्तिनस्मात्पूर्वपरिहारन्यायेनयणीयः न्यथवाधातोःस्वरूपग्रहणात्तत्प्रत्ययेकार्यवि
ज्ञानं उपमानाकुधामिति उपमेयसमभीश्रवणादुपमानमपिसम्पत्तामिनिर्कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगासभवान्नवार्तिकारभः॥ ॥

कर्तुःकर्मसलोपविधौकर्तुरितिस्थानषष्ठी सकारेणकर्तुर्विशेषणान्नस्नहान्नविधिसङ्घातहंसायनस्सा इतिसलोपाभावःसलोपसन्नि
योगेति एकयोगेतासन्नियोगार्थंचवशब्दमनुवर्तते वाक्यभेदमन्वाचयंचवशब्दमाश्रित्यसयीहारः न्यपरन्याहेति मतभेदप्रदर्शनायोपन्या
सःनतयोस्थिनःपन्नइसाहुःक्रियावचनेतिति न्याचारलक्षणक्रियावचनेतस्थीविवक्षितोधातुपाठेहिपाठात्रेषीक्रियावचनत्वासिद्धा

कर्तुःकर्मसलोपश्च सलोपसन्नियोगेनायंकमनुविधीयते तेनयेचेवसलोपस्तस्यैवकर्मस्मात् पयायते इहनस्मात्प्रथिकाकर्मणाय
ते तेनहस्मिन मधानशिष्टःकर्मन्यनुवाचयशिष्टःसालोपःयत्रचवसकारपश्यसीति नद्यया काश्चिदुक्तोन्नामभेदस्तत्रैवैतेनचान्यत्र
सत्रामेभेदस्तंचाति पत्रिचैवस्त्रंपश्यतिनग्यानयतिसलोपोवासलोपोवेतिवक्तव्यं पयायतेयस्यते ओजोपरसौनिसंओज
सोपरसौनिससलोपोवक्तव्यः ओजायमानयोन्महिनघान न्यपरान्याह सलोपोःपरसएव ओजस्यनइसेव
भवितव्यं कथमोजापमानंपोन्महिनघानेतिष्ठांदसात्वासिद्धं न्याचारेःवाग्लक्लीवहोरेभ्यःक्विप्वान्यचोवाग्लक्लीवहोरं
भ्यःक्विप्त्वावक्तव्यः न्यवगाल्भतेन्यवाल्भायतेविक्लीवतेविक्लीवायते विहोरते विहोडायतेकिंप्रयोजनक्रियावचनतायद्याग
म्यतेनैतदस्तिप्रयोजनंधातुत्वादवगाल्भोरयः नचैवंयथान्यादिष्यतेक्रियावचनतावगम्यतेइतिनहिप्रयोजनं न्यवगाल्भाविक्लीवाविहो
डा न्यमसयाहिसकरमसयोपयास्यात् माभूदेव गुरोश्चहलइसेवभविष्यतिनरंतर्यहिप्रयोजनन्यवगाल्भाकेविक्लीवाचक्लीवहोडाचकेका
स्यसयाहामनत्रेलिसोमन्यसयोपयास्यात्न्यपरान्याह सर्वमातिपदिकेभ्यआचारेक्विब्वक्तव्यन्यस्यातिगरंभूतीतिसेवमर्थेन
नाहेरुशानीगल्भाबुक्कमगावकर्तव्यंकर्मवचक्रियोयोजनेन्यात्मनेपदाद्योनवुरेधानसिद्धामीतिगल्भलक्लीवहो॥ ॥

नेचेवहाति न्यनेकार्थत्वाहानंनामाचारक्रियाहानित्वस्यसिद्धत्वाद्सिसर्थे न्यश्वतीतिप्रतिपदिकादेवायद्धिविधायतेनसुवंनात्रेवनयस्तोभाव
दनोगुणाइतियरूपंलभतेन एतच्चसर्वेभ्यइतिक्वेसर्वेप्रातिपदिकेभ्यइतिवचनाल्लभ्यते न्यात्मनेपदार्थोनिनिवाकोःकारस्यानुदात्तत्वानु
नासिकत्वमितिज्ञानेइतिभावः॥ ॥ ॥

भ्रशादिभ्यो हलइति हलाभ्रशादयोविशेष्यंते तेनहलंतानामेवसंज्ञः लोपाभ्यांभवितव्यमितिसर्थेन्यधानशिष्टइतिवाकाभ्रैनसर्वेभ्योभ्र
शादिभ्यःकर्मविधायहलंतानांलोपोविधेयइत्यर्थः न्यथाःनर्थकःपाठःस्यान्न्यहलंतानां हृद्विाभ्रशाभवंत्रीति येरात्रोभ्रशाभ्रा
लोकास्तोस्विसंहृद्भ्रशेभवंतीतिमत्राभूत्तद्भावाभावः हिलोक्लादिनिहिसंहरतेनभवतिनेतस्थैःन्यधियवमानाणादिति न्य

भ्रशादिभ्यो हलोलोपसन्नियोगेनायंकमनुविधीयते तेनयत्रैवहलोपः तत्रैवप्राप्नोति मैषहोपःप्रधानशिष्टःकर्मन्यनुवाचय
शिष्टोहलोलोपः पत्रचहलंतयरपसीतिभृशादिभ्यभ्रंनसंद्रावयहरणं भ्रशादिभ्यभ्रंनसंद्रावयहरणंकर्तव्यंरहमभ्रंन हृद्विाभ्रशाभ
वंतीति द्विप्रतिषेधानर्थकंचभवत्यर्थकंहृद्वचनात् द्विप्रतिषेधश्चानर्थकःकिंकारणं भवत्यर्थकंहृद्वचनात् भवत्यर्थकंहृद्विधी
यते भवतियोगेद्विविधानं भवतिनायोगेद्विर्विधीयते तत्रविनोक्तवात्तस्यार्थस्यक्वचिद्भवनभविष्यति डाजोनाहायतेनहिनप्रा
मोतिपटपचायतेःडाजपिहिभवतिनायोगेविधीयतेभवत्यर्थेकृषि डाचिवचनप्रामाण्यादुक्तविष्यतिकिं
वचनप्रामाण्यं लोहितादिडाज्भ्यःकाष्ठादिभ्यःक्यङ्वक्तव्यःकिंविहितंक्यमाणंचोद्यते किंविद्युक्तियमाणंप्रसाध्यायते समुद्रभेदःरु
नोभवतियथाभ्यासमेवास्तु ननुचोक्तमिहकस्मात्रभवतिहृद्विाभ्रशाभवंतीति नत्रिवयुक्तमेतत्समुदायाधिकरणेतथा
त्यर्थगतिः नस्तुक्तमित्युक्तंवायतत्किंविहितंहरयते न्यत्रास्मिंस्तत्समुदायेकार्यंविज्ञायते तथात्यर्थोगम्यते न्यत्रास्मिन्नागमा
नयेस्तुकेवलानांसमुदायानीयतेनासोलोएमानीयहतीभवति एवमिहाप्येरिनिभतिषेधाद्यस्मिन्नवयवेनोक्तंसमुदायेका
र्यंविज्ञायतेकिंवासमुदोऽवयवोवातंतंविशेषंभ्रशादयोभ्रंनसंद्रावंः॥

भ्रशुकस्वभवतौभवत्यर्थेविवक्षायांवचनप्रामाण्याद्डाचंविधायभवत्यर्थेकाद्विधीयतइत्यर्थः यथाभ्यासमितिन्यायेरितिपर्युदासन्याये
नाहोपदृश्यस्यापिपरिहारइत्यर्थः॥

ऽहकाङ्क्षितेऽपि यङ्मनःशब्देनासमर्थ्याऽवसरभयऽनिषक्तस्तत्रप्रसयार्थविशेषणान्तेभवतिमनःशब्देऽहङ्क्षितविषयोनहङ्क्षितविषयेमन
सीसुप्तेभवति उद्भूतेऽनुद्भूतेभवति ब्राह्मणमुत्थितेनभवतीत्यत्रार्थकद्विधिःश्रमेत्वाऽप्राप्तार्थस्याऽहङ्क्षितविषयेभवतेऽहङ्क्षितेनमनःकर्म
शोभनंप्रामोतीत्यादिरर्थःक्षुब्धंतत्समभवत्ति यद्यऽमनःशब्देनसादीनांवहुव्रीहिरनिषक्तऽनर्थकविशेषणान्तोभवतीतिविचारःकिय

ऽहकाङ्क्षित्वऽकृतयःसोपसर्गाःपच्यंतेद्विसदृशकाल्यभिमनस्सुमनसऽन्मनसःभेनस् तत्रविशायतेभशादिष्वप्रसर्गःप्रसयार्थ
विशेषणत्वात् ब्राभिमनतेसुभवतेऽद्भवतेऽद्भवनाविति प्रङ्क्षसद्यविशेषणाश्च ब्राभिमनस्शब्दान्तसुमनस्शब्दान्तऽन्मन
स्शब्दान्तर्मनस्शब्दहेति पुत्रंसुनरिहंविचारयितुं भन्नेनेनासंदिग्धेनप्रङ्क्षसर्थविशेषणोनभवितव्यं यावताघाऽप्रङ्क्षते पच्यंते
यस्मिंसयार्थविशेषणंस्युःप्राभवनेःपचेरत् नेमशाकाःप्राग्भवनेःपाचिरुएवंवाहेविशिष्टप्रसयार्थेभशादिमात्रेऽनुसन्निःप्रसमे
न तस्मात्रैवंशकं नवेदेवं जायतेविचारणा कस्मात्रविशेषः भशादिष्वप्रसर्गःप्रसयार्थविशेषणामितिचेत्स्वरेदोषःभवति
सर्गःप्रसयार्थविशेषणामितिचेत्स्वरेदोषोभवते ब्राभिमनायतेतिदुनिऽइतिनिघातःप्रसज्येतब्राऽस्तुतर्हिप्रङ्क्षसर्थविशेषणा सो
यसर्गोदितिचेदृष्टिदोषःसोपसर्गोदितिचेदृष्टिदोषोभवति खमनायतेति ब्राऽमत्यभिदृच्यते ब्राकृत्यपदिर्वचनेषुऽब्राकृत्य
पाद्यर्वचनेषितिचक्तव्यं ब्राऽदिऽहङ्क्षतेत्यपिसुमनाप्यद्यर्वचनेब्राभिमिमतीनापिषते॥

तेभाकुमङ्क्षतेरिति प्रङ्क्षतेरेवकायवाःपूर्वभूताःपमनरस्वर्थंनिघातइति मनःशब्दान्तकादिःकृतेमनायनऽसमतिऽतस्पऽस्तातिऽनात्खादेःप
ऽस्तुतरस्तात् महत्यर्थविशेषणात्तेनसुमनायनऽसादिनिऽतंसपधनऽइतिनघातिरिक्तयङ्क्षतराभावान्निघाताभावः उपसर्गस्यनृधातुनभवा
तेन पूर्वमङ्गोघामुतःकाऽनेचतस्यानुप्रवेशात्तद्घातिरिक्तयङ्क्षभावात्समासाभावात्त्यप्रसंगः वपऽनाच्चसनिङ्क्षतेसोपसर्गस्स
द्विर्वचनप्रसंगः॥

ब्राऽवपतिनिते ग्रामशब्दएवपुहेवक्तेतेसामान्यतोऽर्थाच्चानुमानान्नक्रियाविशेषयोनकःसंशब्दतथाचवापदात्रस्तेतिपूरसवर्णादि
कल्पोभवति उपसर्गसदृशानर्थकशब्दान्तरावयवेनसंग्रामशब्देसुपगम्यमानेपरसवर्णादिकल्पोनस्यात्तत्रग्रामयुद्धऽइत्येवब्रूयं

नैषदोषःब्राऽवशंसंग्रामयतेःसोपसर्गाऽसन्निवृत्तकल्पा ब्रासंग्रामयतप्रऽइत्येतमर्थं तस्मिंपमार्थेभविष्यति संग्रामयतेरवसो
पसर्गात्रामस्यात्सोपसर्गादितिपरिनियमःक्रियते स्वरोनसिध्यति एवंतर्हिभशादिष्वुपसर्गेसपरोऽगवङ्गेवऽस्यामियङ्स्यां
गवङ्गावऽइतेब्राऽट्लपवङ्गेवनानिनसिध्यंति स्वरविधौनिवस्यामि एवंवङ्गत्वात्प्रसयार्थविशेषणामपि ननुचोक्तंभ
शादिष्वपसर्गःप्रसयार्थविशेषणामितिचेत्स्वरेदोषःइति स्वरेपरांगवङ्गावेनपरिहृतं ब्रायतर्हिप्रसयार्थविशेषणेसतिदोषः
इतिकृत्वास्यार्थस्यऽपसर्गस्यप्रयोगानप्राप्नोति किंकारणं ब्राकार्याणामप्रयोगाऽइति नघाब्राम्रेपिकाकरेणनायतेऽसत्रेकृ
त्वाहाचार्यस्य ब्राःप्रयोगोभवति ब्रासत्यविशेषःएकेनात्रविशिष्टेप्रसयार्थेप्रसयऽस्यते ऽहपुनरनेकेनतत्रमन्य
पतऽसुक्तेसंदेहःस्यात्ब्राभिभवतौसुभवतौऽद्भवतौऽद्भवनाविति तत्रासंदेहार्थंऽपसर्गःप्रयुज्यते यत्रार्थैकेनऽसछय
ते ब्रात्राप्यतेकेनकेनपृच्छाऽसनेपृच्छाद्यसनेपृच्छासर्यसनेचेति॥

संशब्दक्रुधोनकःप्रयोगार्थानाङ्क्ष्यते यथाऽकुस्मारोऽऽध्ययने ऽसनयोःब्रक्षिनिषमार्थक्रुसंयानेनिपाटःनिषमार्थेलेचप्रस
यासब्राऽपसर्गः एथक्त्रियते ब्रातोधातोरेवामनन्तभोवात्पञ्चमहाऽसिंहाऽदृ प्रसयार्थविशेषणायत्नोनिरोधारम्भनद्
वविषयत्वेनाश्रीयते ब्रासंग्रामयतेतिसंग्रामयतिरनुदात्तेऽदृ॥

लोहितादि मुरणपुरिति कंडूादियगंतात्सामसय उरुयेति सुयोसुलुगीति स्त्रीयास्थानेयादेशः पित्रसमिति पितुरणनामेतिपितुर्यच्च
क्रियत्सय यहिस्ति यहिशीङ्वेष्वनिवर्त्तनेतननुहिर्यविधावपतहान्यसवसुशब्दाभ्यांपूर्ववया देशेहतेहीर्घीभावाद्सयावसयेतिनासिद्ध

लोहितादिकिमर्थं ककारः गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं किनिचेतिगुणवृद्धिप्रतिषेधोयथास्यात् नेतरस्मिन्योजनं सार्वधा
तुकार्द्धधातुकयोरगस्गुणश्चेतनधातोरुवङौ सवनेप्रसय शेषत्वार्द्धधातुकसंज्ञालभते नचायंधातोर्विधीयते लोहितादी
निप्रातिपदिकानि सामान्यग्रहणार्थेस्माद्धि छसामान्यग्रहणार्थेनार्थेनार्थः नन्वेतादृधीयते इहनहिय
स्पहलः कस्यविभाषेतिः नायंहलन्ताद्धीयते इहनहिन्यायसस्यचनाद्धितेनातिक्रम्योच्यतेनायमायस्ताद्धीयते इ
हनहिकाण्डस्यसीति याण्डस्सोसेवनहलंक्रम्य तुरण्युःतुरण्यर्भरण्यपरिसेवनयो इहनहिप्रयोजनं यत्तहलंकारज्ञानदीर्घत्वं
नेत्रकिंकृहणामनुवर्त्तनेनहिहापियथास्यात्लोहितायतीति किंपुनःकारणान्नकिंकृहणामनुवर्त्तनेइहमाभूत् उरुपाधस्स
येति यदिनत्रकिंकृहणामनुवर्त्तनेपित्र्यमितिरीङ्भावेनमामेतिरीङ्भावेकिंत्यग्रहणानिवर्त्तिष्यंते यदिनिवर्त्तनेकथम
सयावासयावयन्नामहाहति न्यसयतेरसयावेसयनेवंसयनेवंसयोन्यथवाछाद्सयमेनत् इष्टानुविधिःछद्सिभवति यदि
छाद्सयंहेतुःनार्थेकिंकृहणेनानुवर्त्तमानेनकस्मान्नभवतिठरुपाधूसयेति छाद्सत्वात् न्यथवान्यस्तत्रदीर्घंवक्ष्यद
संज्ञासंज्ञाभविष्यंति तद्यथा उपगायंतुमांयत्नयोगाभिरण्योयुवतयइति

ति न्यसयतेः कंडूादियगंतस्यासया वसयतेरिछाकर्मणस्यवसयेसुत्रं न्यथवेतिवर्णव्यसयेनदीर्घः क्रियतइत्यर्थः यदीति
न्यनेनककारः मसाख्यः ॥ श्रीगणेशायनमः ह ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदानींयकारप्रसाख्यानार्थविचारः क्रियते न्यथकिमर्थंइति पाशेति पाशादिभ्योपदेशेसमूहेयश्चयः वायादितिसंज्ञेविधेयर्थंमस्ते त
द्धितश्चकोदेशस्यानश्चद्रावाद्यस्तयात्रमेतनतेनस्त्रीति सामान्यविहितानामात्मनेपदपरस्मैपदानांनियमार्थंमकरणमिमसेयः लोहित
लाचम्परति न्यादिशब्दप्रसाख्यानेमेतत् न्यपदिशसंग्रहार्थोप्यादिशब्देननवतिनम्पक्षान्तेकंकोणाद्धितत्वात् क इष्टाय कंपायेतिकिं

न्यथकिमर्थं यकारः विशेषणार्थंस्त्रविशेषणार्थेनार्थः वाक्यपरीति पायादितिस्त्रंचमानेपाशप्रातोपिसमूहेतत्तेनस्मिंप
योजने परस्मैपदमिसुच्यते नचात्रपरस्मैपदनाप्यात्मनेपदेयश्चयः सामान्यग्रहणविधानार्थंस्माद्भविष्यति दूसामान्य
ग्रहणविधानार्थेनार्थः काण्डंदसीति पाण्डस्सीत्येवचनद्रष्टव्यं तुरण्युःतुरण्युरित्येवमर्थं लोहितनाम्नःकपूर्ववनलोहि
तनामशुभ्रःकपवक्तव्यः लोहितायतिलोहितायते परपदापतिपटपदायते न्यथाप्यतिलोहितादीनि भक्षादिधिनगणेप
ठितव्यानिकिप्रयोजनंतिङतिनिसमासत्वेनपरत्वयास्यात् कषायकर्मणः कषायतीतिकिनिपास्यते कषशब्दाद्धातुर्थीनर्थो
क्यकर्मणोनाजविकारूनिपास्यते कषायकर्मणोक्रामतिकषायतेः न्यसत्मिन्भवतेकषायेतिसत्रकृत्तकषकृत्तगहनेभ्यः करावे
किकीर्षायाम् सत्रेकृत्तकषकृच्छगहनेभ्यः करावचिकीर्षायामितिवक्तव्यं सत्रसत्रायते कृत्तकृत्तायते कषकषायते कृ
च्छायते गहनायतेन्यपरन्यारू सत्रादिभ्यश्चतुर्थ्यंतेभ्यः क्रेमरोगःनाजेरेकारः वक्तव्यः नामेवोदाहरणानि सत्रादिभ्यइतिकिं
मर्थं कुटिलायत्यनुवाकायत्क्रामति चतुर्थ्येतेभ्यइतिकिमर्थंः न्यनःकषकामति नन्वाहिवक्तव्यं नचवक्तव्येनेदमसयानिपा
तानकिंतर्हितार्थेस्यात्चतुर्थीकषायतत्मानिपादिकंकषार्थेपत्यानिपादिकमिति॥ ॥ ॥ ॥

निपातनइति विधावनाजेरेवक्रमणमितिविशेषोनलभ्यतइतिक्रमणविशेषलाभायनिपातनाश्रयणंसत्रेतु सन्नाश्योत्रइतिविधेपा
र्थंपापःकरोतियथायतुच्यते कुटिलायेतिदुरर्थेपत्वात्तुवाकस्यनाजेरेवमस्तीतिभावः न्यत्रइति, न्यनाजेरयुक्तंपदानांगाछतीत्यर्थंः कषाय
यतीति कषलक्षणार्थंप्रतिपादनायथास्यानिपादिकंप्रयुज्यतेनत्वाक्रमणार्थंकरणंभवतीत्यर्थः क्रमणविशेषस्यानाजेरभिधानशक्ति
स्वाभाव्याद्भवति व्यवस्थितविशेषाविज्ञानाद्यपापादिभ्योनियमसंगतभावः॥

कर्मणो उशेरणस्येति मखप्रदेशन्त्रासहरणस्येमर्थः न्त्रगीरणस्येति न्त्रयानप्रदेशान्निःसतस्येमर्थः हनुचलनसहचारिनंचर्वि
तस्यमुखप्रदेशन्त्रासहरणमत्रापयासान्निःसर्थः कीरइति न्त्रापानप्रदेशान्निःसतमन्नमीरसर्थः न्त्रनभिधानादिति रोमंथायत

कर्मणो रोमंथस्सुच्यते कोयंरोमंथोनाम उद्गीरणस्सखाउखगोसरणवानंयोरोमंथ यद्येवंहनुचलनमत्रिवक्तव्यं इहमाभूत्को
रोमंथवेवर्त्तयतीति तत्रार्हवक्तव्यं नवानभिधानात् नवावक्तव्यं कस्मात्रभवतिकीदोरोमंथंवर्त्तयतीति न्त्रनभिधानात् त
पसः पारम्पेपरश्चतपसः परम्पेपरश्चेतिवक्तव्यंतपस्त्रएतिनपस्यति कथंतपस्यनेलोकजिगीषुरत्रैः छात्रस्यात्तपविष्प
ति वाष्पोश्रुभाषा फेनाद्येतिवक्तव्यं फेनायते वाक्वैरव्यक्तःरागीकाकोटापीरासोरसुरासुरहरणंकर्त्तव्यंन्त्ररास्त्र
रायतेन्त्ररास्त्ररायते शीकायते कोस कोटाघते चेटापोटीपतेःसेटासोटायते मुखामुखायनेसुखायते सुस्निग्धस्नि
ग्धाभ्यांच सुस्निग्धस्निग्धाभ्यांचेतिचवक्तव्यं सुस्निग्धायतेस्निग्धायते नीहारनुनीहारात्तेतिवक्तव्यं नीहारायते सुखादिभ्यः
कर्त्तरिवेदनायामितिकिमर्थमहमानंतसुखंवेदयतेप्रसाधकोदेवदत्तस्य कर्तरिवेदनायामिसक्यमानेपिन्त्रत्रप्राप्नोति किं
कारणं कर्त्तुरितियंकर्त्रभिप्रेतो वेदनायामितिन्त्रनाभोक्षेसयंधेवात्मनोवेदयतेन्त्रथापिपरस्य कर्तरिवेदनेरासोभवति
नकर्त्तुरहणेनवेदनाभिसंबध्यते किंतर्हिसुखादीन्यभिसंबध्यंते कर्तुर्योनिसुखादीनीति॥

इतिचेदेतेनलौकिकेपयोगेचर्वितचर्वणास्पेवाभिधानं नत्वर्थांतरस्पेसर्थः सुखादिभ्यः किंतर्हितिवेदनायाःवक्तीमंतरेणाभावा
त्कर्त्रहणासामर्थ्यात्सुखादीनिविशेष्यंते कर्तुरहणेचसुपासुलुगितियङीलुकानिर्दिष्टे तत्रस्त्रीवेदनिता परात्मसंबंधीनिसु राम.
खादीनिवेदयते तदासत्ययोनात्मीयसुखादिवेदने॥ ॥श्रीगणेशायनमः श्रीगंनपतीजीशाहाइ॥ २२

नमोवरिवस्यन्नमस्यविधिहितोयानुपपत्तिः नसस्कविधिहितोयेनोपपद्यते नमस्तिरेवानिति किंकारणं नमःशब्देनयोगे
चतुर्थीविधीयतेसामर्थ्यात्प्राप्नोति प्रहसनरत्नानिसह नमःशब्देनयोगेचतुर्थीविधीयते नमस्तिशब्दस्त्रोप ननुचनमस्तिशब्दे
नमःशब्दोस्तितेनयोगमाप्नोति नैषदोषः न्त्रर्थवतोनमःशब्दस्यग्रहणं नचनमस्तिशब्देनमशब्दोर्थवान् न्त्रपवोयय
विभक्तेःकारकविभक्तिर्वलीयसीतिद्वितीयाविभक्तिर्भविष्यति कस्माद्विषयसवार्थनिर्देशः कस्माद्विषयसपार्थनिर्देशः क
स्मान्नमःनमसःप्रज्ञायांचरिवसःपरिचर्यायांचित्रः न्त्रस्माच्चैवंभूतात्समाचक्षयने चीवरादर्जनेपरिधानेवा पृष्ठाद्रसनेपर्य्ये
सनेवेतिकिंप्रयोजनंक्रियावचनतायथास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनंस्माच्चार्थप्रवृत्तिर्नोपयतिक्रियावचनाःकाजाद्यइतिप
ठ्यसनाद्यंनाधातवइतिधातुसंज्ञाशास्ति कथंह्यज्ञापकं धातुसंज्ञावचनएतत्प्रयोजनंधीरितिव्यहीनामुसान्निर्य
थास्यात् यदिचात्रक्रियावचनमज्ञानस्यात् धातुसंज्ञावचनमनर्थकंस्यात् सःसामर्थ्यादपिधातुसंज्ञायांलब्धायांयोनस्युःकिंकार
णं साधनेनव्यवहरणेविधीयेते साधनंहिक्रियायाःक्रियाभावात्साधनाभावःसाधनाभावाच्चासामर्थ्यादपिधातुसंज्ञायांलब्ध्व्य
व्यवहार्योनस्युःपठ्यतेचार्थक्रियावचनाःकाजाद्यइतिनतःसनाद्यंताधातवइतिधातुसंज्ञाशास्ति॥

स्कृदेवंसदृस्मादिवकाशःनमस्कृतेनिनारायणमित्यत्रापिकारकविभक्तिरेवभवति -काजादिहिद्विति करणाद्ग्रहणस्यवेदनाग्रहणो
नमवधानेनधिकारसामर्थ्यात्सयप्रसंगइतिचेन्न वारसइति सयर्योसेवा परिचर्योपासितपाठनं॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥

परसाधनइति शब्दान्तरव्यावृत्त्यर्थोक्रियायांयत्लऊमोरिकारकंनत्रतत्वादीनांइत्वेपरेप्राप्तेद्वितीयादीनामिव स्वार्थिकत्वाद्द्रव्यवाचित्वेपि कथंसाधनतानाम मुख्यत्वेस्यादेवेसर्थः नपरसाधनइतिद्वितीयादीनांमाभूत्परिकाद्विधानात्तस्यद्रव्यवचनत्वाद्वचनाप्रामाण्यात्सा

ननुचेदेवंप्रयोजनंस्यात् परसाधनेउसन्निवत्सामीति नपरसाधनउत्सञ्जाभवितव्यं किंकारणं साधनइतिसंबंधिशब्दो यं संबंधिशब्दाश्रयपुनरेवमात्मका यदुक्तसंबंधिनमाक्षिपति तद्यथा मातरिवर्तितव्येपि नरिश्रुश्रूषितव्यमिति नचोच्य तेत्वस्यामातरिस्वास्मिन्पि नरीति संबंधादेतल्लभ्यतेयापस्यमातायश्चयस्यापितेति एवमिहापिसंबंधादेतल्लभ्यत व्यं यस्यधातोर्येनसाधनमिति अथवाधानवस्वकजनाद्यः नैवंसत्यर्थान्तरादिशतेतिक्रियावचनतावगम्यते कथ ल्वपिक्रियावचनत्वेयत्नंकरोति येनेवंस्वल्पेहेतुनाथचास्य क्रियावनाः तेनैवंजनाद्योपिएवमर्थंस्वल्पाचार्यः चित्रयति हविर्दर्भानादिशति हविचित्रएवमप्यर्थादेशनंकर्तव्यं कथमिमेअबुधाबुधंत्रिति अथवाशक्यमेवार्थो देशनमाकर्तुंकथं करणइतिचत्रेते करणंचकरोतेः करोतिश्चक्रियासामान्येवर्त्तते॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥

धनउसत्रिर्भवति तस्मात्स्वल्पधात्वंतरेषुक्रियावाचिषुखसाधनेसावकाशाः परसाधनेनोसंबंधनरस्यर्थः अपवेति अभिधानशक्ति स्वाभाव्यादनेरणाद्यर्थादेशनेविशेषक्रियावचनत्वस्यसिद्धत्वादित्यर्थः चित्रयतीतिचित्रंवैचित्र्यकरणमितिचौरादिकस्यनयंस्यैकं मार्गमाश्रयतीत्यर्थः क्रियासामान्यइति सामान्येनचविशेषणामाक्षेपालाभ्रियत्व हविर्विशेषेभवतीत्यर्थः नचदेवनोग्रहणे नकारणमस्तिविरुद्धं तयोर्विरोधाभावात्॥ एज- २३

मुरारिमिश्र कयोरित्यग्रहणमिति किमिकारान्तयोर्हलन्तयोर्यग्रहणमुताकारान्तयोरेवेतिप्रश्नः किंप्रयोजनमिति हलिकलीसेवकस्मात्र क्रियतइत्यर्थः शब्दान्तरमचेति यद्यपिहलन्तायामपिलोपस्यप्रसक्तिस्तथापिवाचनिकंतस्यानित्वं अथवान्त्यस्यहलावप्यस्यस्था नित्वोपदेशस्यानित्यस्तंत्र्यस्यसहलंतेलोपइति अन्तउपधायाश्चसंज्ञाकारस्यसर्थः ननुलोपस्थानिवद्भावात्कथमकारस्यप्राप्तिः नैषदोषःमात्राहासोस्थानिवद्भावेनसंधिर्विधीयते एवंविधोस्थानिवद्भावोपिधानात्तन्मात्रोपूर्वविधाभावात्स्थानिवद्भावएवस्या

मुरारिमिश्र इमेहलिकलीस्त्रःइकारांतौ हलि कलि स्त्रीलिंगौ हलशब्दःकल्यशब्दश्चाकारांतः कयोरित्यग्रहणं यदिकारांतौ कारलंनियम्येत किंप्रयोजनंहलिकल्योरलंनिपातनंक्रियतेसंबुद्धावामाभूदितिव्यंजनहलन्तस्यवकलन नैवंसतिप्रयोज नं इकारलोपेत्यस्तोपिनेतिप्रतिषेधोभविष्यति हलोहलायांलोपइत्यत्रोलोप्यांभवतिरहमिहसंधार्यंहविर्हविक्रियतामग्नौ यद्यपि किमत्रकर्तव्यं परत्वाद्धविः निसोलोपः हलायामपिहलोप्राप्नोतिन्यूनतायामपि हविरपिनिसा हलेपिलोपेप्राप्तेसकृते पि न्यूनिसोलोपः न्यूनसंज्ञहलायांहलोप्राप्नोसमस्याहलायां षाड्हालस्यचप्राप्तविधिरनित्योभवति हविरप्यनित्यापः न्यून संज्ञहलेलोपेप्राप्तेससंज्ञाहलेषाड्हालस्यप्राप्तविधिरनित्योभवति उभयोरनित्ययोः परत्वात्हविर्हविर्हलायांलोपः नत्रा ल्पोप्यल्पोभवति न्यूनेपुनःसतिहविर्क्रियतांलोपइति यद्यपिपरत्वाद्धविर्हविरपिहलायांत्रोपलभ्यते तस्मात्तुच्यते हवि

कल्पोरलंनिपातनंसंबुद्धावमितिनियमार्थमिति॥

नन् यद्यपिमित्रलक्षणाभित्रस्वभावाच्चहविर्हलथापिहविश्चेत्यस्यहेमहाश्रिसशब्दान्तरप्राप्तेर्हविरनित्यत्वंकथितं तत्तत्रलोपे हलेहविरप्राप्तेर्नित्यत्वंकर्तव्यं मायमुसारनायत्नमथानिहिते सूत्रेचैवंप्राप्तिपदिकाद्धलादेर्थेइतिनिर्दिष्टंचार्यमिसाहुः नचतत्क रोतीसाहिनात्रधात्वर्थेनियमः क्रियते राजानमतिक्रान्तान्सरराजहिसारावधिणाचोरर्शीनान् मुरंकरोतिमाणवकमिखादौ सापेक्षेभ्योपिगमनार्थवा॥

धातोरेकाचो ऽहसमभिहारेऽनभ्यासस्यैकस्यैककालस्य भवति धातुवाच्यातक्रियैकैवयुगपदेकेनधातुनानेकस्यान्यनभिधानात् सा चनिरवयवभेदासाध्यैकस्वभावत्वाद्धातुनाप्रकाश्यते न्यधिश्रयणादीनांचक्रमजमलाघवगुणऽवस्थानाभावाद्यक्रियासमभिहारेणसंभवतीतिमन्यमानः एकाचः किमर्थमिति ऽहमाभूत् प्रापीपचदित्यादौ त्वार्थेणऽवयुक्तमित्याह समभिपूर्वादिति यद्यप्येकेति मुख्यास्यसमभिहारस्येहाप्रसिद्धेः

धातोरेकाशे समभिहारेऽतिकोयंशब्दः समभिपूर्वादूरतेर्भावसाधनोघञ् संभिहरणंसमभिहारइति तद्यथा मालाभेहारः ऽसल्लाभिहारइति विषमउपन्यासः वह्वाल्पाः सुमनसः तत्रयुक्तःसमभिहारइति ऽहपुनरेकाक्रिया यद्यप्येकासामान्यक्रिया न्यवयवक्रियात्वयः न्यधिश्रयणेऽकासेचनतंडुलावयवेधोपकर्षणाक्रियात्मा कश्चिन्कात्स्न्येनकरोति कश्चिदकात्स्न्येन तत्रयःकात्स्न्येनकरोतिसउच्यतेपापच्यतइति पुनः पुनर्वोपचीतियायच्यते॥

भवतीतिमन्यमानोगुणान्याश्रीयते बुद्धिगाचरेणैकसकलावयवक्रियागतः पौनः पुन्येनानुशीयमानप्रधानक्रियाविषयोवेसर्थः सामान्यक्रियेति साधारणोसमूहनक्रियाधातुवाच्येत्यर्थः नतुऽकहरिणा गुणभेदैरवयवैःसमूहः क्रमजन्मना वुद्ध्याप्रकल्पितोभेदःक्रियेतिव्यपदिश्यते समूहस्यनयाभवतिप्रतिभेदंसमूहिषु समाप्यतेननोभेदैकालभेदस्यसंभवइति न्यथवान्यधिश्रयणादीनांनाऽर्थेनप्रवर्त्तनात् गुणाताऽवयवत्वंनस्याच्चसाधारणत्वमुच्यते नतुऽकं न्यनंतरफलंयस्याःऽसंतेनोक्रियावित्तुः प्रधानन्नोनाऽर्थाऽसासंतेनहीत्यनेन कात्स्न्येनेति विज्ञायेयाच्चवहि नास्माकल्पेनेसर्थः॥ ॥ १५

न्यथेति धातुरेवसमभिहारविशिष्टक्रियावाचीधोनकस्तूपसर्गोननुवाचकइतिभावः प्रारतीति धातूपसर्गसमुदायस्यक्रियाविशेषाव

न्यथधातुग्रहणंकिमर्थं ऽहमाभूत् प्रारतिभ्रणतीति न्यतऽचेरपीति यद्धि धौधातुग्रहणाऽकं किमुकंनत्रतावदुकं कर्मग्रहणात्सविधेधातुग्रहणानर्थंसोपसर्गकर्मनिवेत्तकर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गकर्मसोपसर्गस्याहकर्मवेधात्वधिकारेऽपिसनोऽदिधानकर्मतोहीति एवमिहापिक्रियासमभिहारग्रहणाद्यद्धौधातुग्रहणानर्थंसोपसर्गः क्रियासमभिहारइतिचनक्रियासमभिहारविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियासमभिहारः सोपसर्गस्याहक्रियासमभिहारवेधात्वधिकारेऽपियदोऽदिधानमक्रियासमभिहारत्वादिति न्यथैकाऽचलादिग्रहणंकिमर्थं ऽहमाभूत् न्ज्ञागतिभ्रशमीतेभ्यामिति एकाऽचलादियऽहणेचोकं किमुकं तत्रतावदुकंकर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थकंचेष्ठाभिधानेप्रायसयविधानात् न्यकर्मणोत्वसमानकर्तृकाद्धन्यनभिधानादिति ऽहापिऽकाऽचलादिग्रहणानर्थकंक्रियासमभिहारेयङ्वचनात् न्यनेकाचोहलादेर्यनभिधानमिति नह्याचरपनभिधीनमाश्रयिनत्वे क्रियमाणेपिह्येकाऽचलादिग्रहणंचैकाचोहलादेश्चसंघमानेनयद्यर्थस्याभिधानेभवतिनभवतिनत्रोसन्निः नघथाभशोभनेभशेचते यत्रचानेकाचोहलादेर्यसंघमानेनयद्यर्थस्याभिधानेभवतिनत्रोसन्निः नघथा न्यटाघतेन्यरार्यतेन्यशाश्यतेसोसच्यतेसोसल्लतेसोमद्यतेः॥

गतिहेतुत्वान्नोपदिप्रसयः स्यात् ततःसोयमर्थोस्याहेर्वचनसमेत प्रागाघानश्रेतिचेष्यते सन्नत्रोकंवस्सिहाप्यतिरिष्यति यद्धि धाविति धात्वधिकारेपीति प्रपापच्यतइत्यादौः॥

ऊर्णोतेश्चेति यथासोसेसिद्धभावाद्वचने कार्योनरंसेद्वयोरवश्यमूर्णोतेर्णावद्वावोवाच्यस्तेनैवधद्वैमिमिद्वीरिसाह वाच्यइति तत्रपारि-
भावात्तिद्देशग्राभिरेस्त्वभावातिद्देशस्तयोर्नोतत्रभावात् ३ रूपग्रहरूपप्रतिषेधः विभाषाणुरणाश्नित्पदमी फलस्यचत्रहेतुत्वं यथाध्य
नेनवक्तव्यमिति उदाहरणानि मोर्णोनूयते मोर्णुनाव मोर्णोते मोर्णुतवानिति यद्वैक्रियासमभिहारस्यधोतिस्तत्रात्रिसर्वापूपोरिते
ऊर्णोतेश्च ऊर्णोतेरोपसंख्यानंकर्तव्यंमोर्णोनूयते न्यसत्सम्मिरनुच्यतेऊर्णोतीति सूत्रेसूत्रिमन्त्रपूर्वेनर्णोतीनाश्रणायदि-
धावनेकाजहलाद्यर्थं सोसत्यतेमोसत्यतेमोनूयतेन्यरार्घतेन्याशाऽपतेमोर्णोनूयते ऊर्णोतेर्नवक्तव्यः वाच्यऊर्णो
र्णुवद्भावोयऽमसिद्धःप्रयोजनं न्यासश्रयातिषेधार्थमेकाचस्त्रेदुपग्रहात्क्रियासमभिहारेयङ्लोपिधातोक्रियास
मभिहारेयङ्लोदुच्यतेविप्रतिषेधेनक्रियासमभिहारेयऽभवतोऽस्यावकाशःधातुर्यंकाऽलाद्धक्रियासमभिहासेत्तेऽधा
तुसंबंधःलोपूपतेपोपूपते लोटोवकाशःधातुर्यानेकाजहलाद्धक्रियासमभिहारेवत्रेधातुसंबंधश्च सभवान्जाग्रद्धिजागर्हीसेवा
यंजागर्तिसभवानीहसेद्धहसेसेवायमीहते धातुर्यंएकाऽलाद्धक्रियासमभिहारेवत्रेतेधातुसंबंधस्तस्मात्तऽभयंप्राप्नोति सभवा
नलुनीहिलुनीहीसेवायंलुनाति लोटभवतिविप्रतिषेधेन नूनंहिलोनीमिद्भवति सभवानलोलूयस्वलोलूयस्वेसेवायंलोल्
यतइति भवतिच नवानानार्थत्वात्कर्तैकमणार्लविधानेक्रियासमभिहारस्यार्थेयऽनवोविप्रतिषेधेनकिंकारणं नाना
र्थत्वात्कानानार्थतात्कर्तैकमणोहिलोदुर्धीयते क्रियाविशेषेसार्थेयऽनत्रोतरंवाद्यऽभाव्यं नेतोहिऽद्यानीमिद्भवति
सभवानलुनीहिलुनीहिलुनीहीसेवायंलुनोनीति भवतिच विभाषापऽयस्यानयऽनस्यलोऽ॥

क्रियासमभिहारेहिभवतऽतिवाहिर्वचनेनभवति यद्यातभ्रणार्थेपिपोनपुम्सिवसते नहापापच्यतेयापयतऽतिहिर्यचनंभवसे
व सभवानिति सामान्यविशेषभावेनक्रियाभेदाश्रयाधातुसंबंधसऽति भ्रणार्थपोनपुम्सोप्रतिपिपाहिविधित्सायेकतरस्मिन्द
प्रत्ययव्यपास्मिन्लोऽ लोऽस्मकेवलस्यसमभिहारमभिव्यक्तुमसामर्थ्यात्तऽरतस्याहुर्नैचनयुक्तमेते तत्रेति लोदुर्हिगंःकर्त्रीयेपरणा एम०
दानुसंबंधापेक्षणात्व विभाषायाऽतिधानोःकर्मणाऽसतोविसंयुक्तेनात्॥ २५

निसंकोरैत्सेगतौ लुपसदचरजय उनटयोर्विग्रहेणाविशेषात्संप्रसयानर्थकं उन्नाणर्योगयोर्विग्रहेणाविशे
षस्यासंप्रसयाद्विसग्रहणमनर्थकं नहिकुटिलेक्रामतीतिचेक्रम्यतऽतिगम्यते व्यथतत्रक्रियासमभिहारेयत्नभवितव्यं क्रि
यासमभिहारेचनेनेप्सः क्रियासमभिहारेनेनेप्सोर्भवितव्यं भ्रशऽनयतिप्राप्नोणः भ्रशंसमिधोऽहनासेव सस्यायपाश ससा
येतिकिंनियासेत ससस्यऽसपऽसससऽतिन्यापूऽनिपासतेणिऽत्व ससकरोतससायपति न्यसत्सम्मिरनुच्यते णिवि
धावर्थवेऽससानामापूऽतिचक्रमे न्यर्थापपतिवेहायपतिससायपति यद्यापूऽक्विपतेलोपःप्राप्नोति एवनर्हिपूऽरि
ष्यतेएवमपिलोपःप्राप्नोति एवनर्ह्यक्रकरिष्यतेएवमप्यनाकारान्तत्वात्पूऽप्राप्नोति एवनर्ह्यूकरिष्यते एवमप्यनेग
त्वात्सुऽप्राप्नोति एवनर्ह्यापूऽकरिष्यतेन्यथवापुनरस्त्वापूएव ननुचोक्तंलोपेःप्राप्नोतीति न्यापूऽवचनान्नभविष्यति
न्यथवापुनरस्त्वापूएव ननुचोक्तमेवमपिलोपःप्राप्नोति पूरचनसामर्थ्यान्नभविष्यति न्यथवापुनरस्त्वापूएवनन
चोक्तमेवमपिलोपःप्राप्नोतीति न्यावश्यवान्नभविष्यति॥

पमासःलोपऽति णाविष्ठवदिष्ठनेदेशादितिभावः न्यक्करिष्यतऽति नत्वपररूपेणनेन्यचोक्तिणीतिवद्धौहनायोयुगागमऽति
भावः न्यनाकारान्तत्वादिति पद्यत्रऽद्धः स्यादिविधानमर्थकंस्यान्न्यागागमतेरणापितस्यप्रसंगात् ननुचनद्वाधनार्थएवणा
गमः स्यादितिभावः न्यापूदिति नस्यचरिणान्नकारस्यपूर्वस्यलोपेसतिसस्यायपतीत्यादिसिध्यतीतिभावः॥ ॥

हेतुमतिच हृत्रिमस्यपरिभाषिकस्यप्रयोजकस्येहहेतोरग्रहणं नदीयोव्यापारःप्रेषणाध्येषणातत्समर्थीकरणालक्षणोहेतुर्नि
हितस्यते ननुसकलकारकसाध्यपाकाद्यपेक्षःप्रयोजकस्यहेतुव्यपदेशोनतुतदर्थीवात्रराघसाध्यप्रेषणाद्यपेक्षःपथाकाएस्यपाकापेक्ष
करणासं ननुनन्वलनाद्यपेक्षं नदृष्टेसंतुकर्तृत्वमेच ननश्चपाकादेरवहेतुमच्यपदेशोयुक्तोननुप्रेषणादेःनेवदोषःलिंगप्रकृत्यर्थसाधनेन
वनस्यार्थस्यप्रकाशितत्वात्रप्रयोजनाभावात्रत्रेवार्थेलिंगचोनुसाद्यत्प्रयोजोपिहेतुसमछट्टेनगम्यते तस्यद्रव्यत्वात् लिंगचश्र
समभवत करणाधिकारेहाक्रियावाचित्वात्तस्यासाविशेष्यसाकाघ्यौयःप्रेषणादिलक्षणो लक्षयाकाघ्यपेक्षहेतुव्यपदेशार्हे

हेतुमतिच कथमिदंविज्ञायते हेतुमत्यनिषेधेसतिज्ञायतीति न्यायोहास्तिहेतुमतिनिषेधो
नुर्वेनास्ति पुनःपुनरिदंविचारयितुंनेत्यनेनासंदिग्धेनप्रसयार्थविशेषणेनभवितव्यं
यावताहेतुमतेचेसुच्यते यदिहिप्रकृत्यर्थविशेषणंस्याद्धेतुमतश्चेवबूयात्।।

तुच्योपलक्षित प्रयोजकसाध्योव्यापारःसएहैवगम्यतेन कश्चिन्निपरापचनेसुक्रियोजकसाध्यएवव्यापारोगम्यते नमयो
जकसाध्यापितत्रापसयार्थेस्यकरणाधिकारोपस्यापितस्यकरणस्यविशेषणंहेतुमतीतिसंयघते यदात्वनेकार्थेलाद्धात्वोला
दर्थाद्धाधिश्रयणादिवत्प्रयोजकव्यापारेपियवादिवाचेसंभवति यथापंचभिर्हेलैःलवनीति तदाप्रकृतिविशेषणंपचोभव
ति नद्यनुपात्तंप्रसयोघोनकःसंघघटरनिपतद्द्रव्यस्यसंभवाद्देवदत्तोनाचप्रश्नः हेतुमत्रहति हेतुमत्स्थीनिधापायेनरसस्थः॥ एम० २६

कारकोपादानमितिकारकशब्देनप्रसयार्थउच्यतेसहिप्रसयंकरोतिनिष्पाद्यति प्रसयार्थइति प्रसयस्यार्थःप्रयोजनंसमुपरि
गृहीतपरिपूर्णोभवति वाचलात्प्रसयस्य प्रकृतिविशेषणात्तेनप्रसयस्यानुवादकत्वार्थोनकर्तव्योयोजनमपरिपूर्णंस्यादितिसर्थः
अथवार्थोभिधेयमुच्यतेसचान्वयव्यतिरेकाश्रयव्यवस्थात्प्रेषणादिःप्रसयस्यैवननुप्रकृतेरितिसुपरिगृहीतोव्यवस्थापितोभव

नैनदस्ति भवतिहिविषयसप्रयोपिनयथा प्रमाणोयत्नातिपत्तिकर्तव्येतीत्रियोपनयतिपत्तिकमिति एवमिहापिहेतु
मत्यभिधेयेणाज्ञवतीतिहेतुमतियाधातुर्वर्त्तनइति ज्ञायतेविचारणा न्यनउत्तरंपठति हेतुमतीतिकारकोपादानमस
यार्थपरिग्रहार्थंपथाननुकरणानत्तः हेतुमतीतिकारकमुपादीयते किंप्रयोजनं प्रसयार्थपरिग्रहार्थं एवंसतिप्रस
यार्थः सुपरिगृहीतोभवति यथाननुकरणानत्तइति ननुकरणमुपादीयतेयहिनहिनहू त्यत्रप्रकृत्यर्थविशेषणमिदं
भवति प्रकृत्यर्थविशेषणंहिनत्रत्रविज्ञायते ननूकरणक्रियायोनत्तइति॥

ति यथाननुकरणइति यहाविकरणार्थात्कर्त्रादयइतियत्तस्माननुकरणाच्चेहकर्त्राभिधोयतेनहासाधर्म्मणारहंतोयहातस्मा
द्वैधातुकार्थात्कर्त्रादयइतियत्तस्माद्वैधर्म्मणारहेतिव्याख्यान् यथाननुकरणप्रकृत्यर्थोननुहेतुमद्व्यापाराश्रयः परस्कृता
धर्म्मणारहानंसावैधात्तुकार्थस्तेचकर्त्रादीनामसमानेन्याह यहिनहीति॥

ग्राहिलति विनापिरिणाचापंचमिर्हलै: क्षीनीतिप्रयोजकव्यापाराङ्गमात्रमङ्गसंज्ञेयं तेहेतुमतउपपद्यते पचतीत्यादौघोनकोणिश्चा
स्त्रीनितरश्तिपत्तिरितिभाव: उक्त:करोतीति ग्रहणविशेषणापेक्षयाप्रकृत्यभिहितेप्रयोजकव्यापारेणाज्भवति एवमुक्तप्रधि
नाशिष्टाभिहितेभिमाप्नोति हेतुमहिक्षयत्वात्करोत्यर्थस्य प्रसयार्थविशेषणापेक्षेनकार्थत्वाणिजभाव: न्यत्रेति यस्मार्थस्य
द्योतनायणिलिधीपनेसयदाशङ्क्षान्तराङ्गतोभवतितदाप्रयोजनव्यापारभावा ब्रभवतीत्यर्थ उभयोरिति धातुवाच्यस्यव्यापारस्यकर्तरिस

ग्रास्कप्रकृत्यर्थविशेषणेो कोदोष: इहहि उक्त करोतिप्रेषित: करोत्यतिरिणाचमाप्नेति मत्ययार्थविशेषणोसतिपुनर्नहेषो
भवति स्वशक्तेनोक्तत्वात्कर्मविष्यति प्रकृत्यर्थविशेषणेपिसतिनहेष: यत्रनोक्तेराणाशक्तमर्थस्यगति: तत्रशक्त्यपुज्यते य
त्रत्वनेराणापिशक्तमर्थस्यगतिर्भवति ननत्रशक्त्यपुज्यते इहतहिपाचयसोदनेदेवदत्तेनेतिउपोक्तेनेनाभिधा
नंप्राप्नोति मत्ययार्थविशेषणोसतिपुननहेष: प्रधानकर्त्तारिलादयोभवतीति प्रधानकर्त्तालेनाभेधीयते यश्चात्रप्रधाने
सिद्धवत्कृत्तीयाकर्त्तरीसेव इहचगतिलोप्रामंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेति ण्यन्तणिरिक्तोगत्यर्थइतिकृत्वागत्यर्थानाक्रमकर्त्तरी
तिकर्त्तरिक्त प्राप्नोतिइहवयतिभेदयतेव्यतिछेदनइतिण्यन्तणिरिक्तोहिसार्थइतिकृत्वानगतिर्हिसार्थस्यइतिप्रतिषे
धः प्राप्नोति

कारणेोभवत्यंयदापचिनाहयोरपिप्रयोज्यप्रयोजकयोर्व्यापारोभिधीयतेतिण्यन्तस्यकेवलंस्वार्थिकत्वात्प्रयोजकव्यापारस्याद्योत
कस्तद्वाचकधातुवाच्यापारस्याप्राप्तत्वेनापिसाप्यमितिहयोरप्यभिधानंस्यात्ततश्च पाचयतेदेवदत्तेनेतिप्रसज्येतेनसंज्ञेयं प्रधानक
र्त्तरीति प्रकृत्यर्थापसर्जनत्वात्तदाश्रयस्यप्राधान्यात्तस्यकर्त्तापिप्रधानमितिभाव: गमिनइति प्रेोयोजकव्यापारस्यागमिवाच्यता
श्रयकर्त्तारंप्रयोजकेक्त: प्राप्नोतीत्यर्थ: प्रयोज्यस्तुकर्मत्वात्तत्रैवक्त क्रियतेतदुक्तंण्यन्तप्रधानेतुहाङ्गीनाशंपनेकर्त्रीश्चकर्मणाइति व्य
तिभेदयन्नितिप्रयोजकव्यापारस्यप्रतीहारीनतुप्रयोज्यव्यापारस्येतिद्रष्टव्यं॥ राम. २७

भवतिहीनि रार्थस्यप्राधान्यात्प्रकृत्यर्थेनोक्तिनतत्वात्प्रयोज्यस्यार्थ: प्रकृत्यर्थशेषणात्वेतुद्वयोरपिप्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरेकधातु
व्यक्तोद्योतनाच्चव्यापारयेस्तयाद्वयोरपिकर्त्तृत्वाल्लोनाभिधानेप्राप्तोतीतिहेपउक्त: ग्रामंगमयतीति एयर्थस्यैवग्राम: प्रयोज्यस्यकर्मतिभा

ग्रलुतर्हिप्रत्ययार्थविशेषणं यदिप्रत्ययार्थविशेषणंयाचयसोदनंदेवदत्तेनेतिप्रयोज्यकर्त्रीकर्मसंज्ञाप्रा
प्नोतिभवतिहितस्यतस्मिन्नीप्सा इहचग्रामंगमयतीत्यतिरिक्तोगत्यर्थइतिकृत्वागत्यर्थकर्मणीति
द्वितीयाचनुर्थ्यानप्राप्नुत: इहवैधोरुकस्योपस्कारयतीतिव्यतिरिक्त: करोत्यर्थइतिकृत्वा: मतिपत्तइतिषष्ठीनप्राप्नो
ति इहचभेदिकोदेवदत्तस्यपत्तस्त्रस्यकाष्ठानामितिप्रयोज्यकर्त्रीषष्ठीनप्राप्नोति इहचोत्सिक्तावयतिपरिषेधयतीत्य
व्यतिरिक्त: सुनोत्यर्थइतिकृत्वाउपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिनाषत्वंनप्राप्नोति॥

यः पशीनप्राप्नोतीति रार्थर्थकर्मत्वादितिभाव: सुद्रुक्रोतिर्यत्राप्रयत्नात्मिसुत्पत्तावपिनद्रुपसन्निधानात्सिध्यसेवेनित्तत्रावद्रुद्रु प्र
योज्यकर्त्तरीति तस्याप्राधान्यादितिभाव: ग्रभिषोवयतीति एयर्थस्योपसर्गोविशेषकइतिभाव:॥

भा० कै० एतेषामेवेति एषणीयस्याधाय्यस्यानेनेषितस्य प्रयोज्यस्यासिद्धाकर्मसंज्ञा नचस्वव्यापारेणेषेरुपात्तानंत्र्यानपरत्वात्कर्मसंज्ञामाप्नोतीति
२८ युक्तंचैतत् प्रयोज्यव्यापारस्याधाय्यानधानव्यापारसन्निधौचमधीनमिनस्यकार्यस्य पुरुषतन्त्रिपमेनप्रधीनमयुक्तकार्य
वाइत्यौदासीन्यानिमित्तकार्यसङ्गावात्तत्तेभवत्येव नतुक्रेहरिणागुरुक्रियायासानत्वात्तेषणाकर्मतंगत नियमात्कर्मसंज्ञायां स्वधर्मे
नैषदोष यत्रात्रुच्यतेपाचयेत्यनेहेत्वहत्वोर्यङ्स्त्रेनेतिप्रयोज्यकर्मसंज्ञाप्राप्नोतीति गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्माकर्म
कारणमणीसेतत्रियमार्थमिदंप्यतिरेतेषामेवाणेतानांत्यकर्त्रीसंज्ञाकर्म्मसंज्ञोभवतिनान्येषामिति यदप्युच्यते रहचत्रा
मगणपानयामायागमयतिरतित्यनिरिक्तोगात्सर्थरतिरुलागत्सर्थकर्मणीतिद्वितीयाचतुर्थीनप्राप्नुवन्ति नासावेवमिष्यतेगच्छ
ग्रामनिकथंतर्हिसाधनविशिष्टाक्रियाग्रामोभिप्रेष्यतेग्रामंगच्छग्रामायेत्यर्थकुरु यदप्युच्यतेरहचण्योरकस्योपसंख्यानंकर्त्रीरिप्सायांकर्मसंज्ञा
रिक्तःकरोत्यर्थरतिरुलाल्लक्षणं प्रतिपदोक्तरतिषष्ठीनप्राप्नोतीति नासावेवमेवंपक्षेण्योरकस्योपसंख्यानंकर्त्रीरिप्सायांकर्मसंज्ञा
यामसोमेष्यतेएधोरकस्योपसंख्यानंकर्त्रीरिप्सायांकर्मसंज्ञेति यदप्युच्यतेभस्त्वन्नस्यतन्नस्यकाष्ठानामितिप्रयोज्यकर्तरिषष्ठीनप्राप्नोतीति
उक्तंनत्रक्तव्यग्रहणास्यप्रयोजनंकर्तृमात्रेयिषष्ठीयथास्यादिति यदप्युच्यतेरहचानिषावपनिपरिषावयतीतिव्या
तिरिक्तःसुनोत्यर्थरतिरुलाल्लक्षणेनोपसंख्यानात्सुनेर्ज्ञीप्सायांनाप्नोतीति नासावेवमेष्यतेसुनुत्र्यमीति किंतर्हिउपसर्गविशिष्टाक्रिया
मसोमेष्यतेन्यभिषुणोतीति॥
णिलिधीयनरतीति नासावितिग्रामःप्रकृत्यर्थस्यकर्म नतुगत्यर्थस्येसर्थःसाधनविशिष्टामितिग्रामकर्मिकागमनक्रियांप्रयोज्यमेष्यति
प्रामानीत्यर्थः सचमेष्यतेप्राप्यते कर्तृभूतपूर्वमात्रेयीति प्रधानचरणिकर्तरीत्यर्थं सुनुत्र्यमीति नप्रयोजकव्यापारस्याभिमुख्यमपि एम.
शब्देनद्योत्यते त्यपिनुप्रयोज्यव्यापारस्यैवोत्यर्थः॥ २८

युक्तंपुनरितिसंदेहपरीहारनिमित्तेनोपपद्यते न्यूनत्वयतिरेकाभ्यांप्रयोक्तृस्तेनतिक्रियाभावप्रसवार्थविशेषणपक्षेसेवोपपन्नत्वादितिभावः
यासावितिनत्वर्थत्वात्कारकग्रामस्यतन्नेतरंचफलीभवादितिभावः नतुक्रेहरिणा न्यूनेतरफलेयस्याःकल्पतेतांक्रियांविदुः प्रधानभू
तोनार्थोन्यासंतुनहारब्धेतेति तत्रपथाधिश्रयणादयस्तार्थ्यसचिवाश्चालाथामेषरणादयपिद्योतकस्तुरिगजपेसनदसर्थं नचकारकाणा
मपिताद्यर्थात्यभिधेयत्वप्रसंगःनेकामक्रियावप्तारोन्यक्रियासाचिव्यादिहिकृत्रिमाश्रयफलोने नत्वापारणेपलक्षणं इष्टकाःपचतीत्याहे
तस्यासंभवादित्याहुःपचर्थस्यारितिसंभावनेलिङ्संभाव्यतेपचर्थस्तंप्रेषणादयस्तदसंशयाद्धिकार्यप्रसवार्थविशेषणपक्षेभाष्यकारेणाव्य

युक्तंपुनरितिसंदेहपरीहारनिमित्तेनोपपद्यते न्यूनत्वयतिरेकाभ्यांप्रयोक्तृस्तेनतिक्रियाभावप्रसवार्थविशेषणपक्षेसेवोपपन्नत्वादितिभावः
यासावितिनत्वर्थत्वात्कारकग्रामस्यतन्नेतरंचफलीभवादितिभावः नतुक्रेहरिणा न्यूनेतरफलेयस्याःकल्पतेतांक्रियांविदुः प्रधानभू
तोनार्थोन्यासंतुनहारब्धेतेति तत्रपथाधिश्रयणादयस्तार्थ्यसचिवाश्चालाथामेषरणादयपिद्योतकस्तुरिगजपेसनदसर्थं नचकारकाणा
मपिताद्यर्थात्यभिधेयत्वप्रसंगःनेकामक्रियावप्तारोन्यक्रियासाचिव्यादिहिकृत्रिमाश्रयफलोने नत्वापारणेपलक्षणं इष्टकाःपचतीत्याहे
तस्यासंभवादित्याहुःपचर्थस्यारितिसंभावनेलिङ्संभाव्यतेपचर्थस्तंप्रेषणादयस्तदसंशयाद्धिकार्यप्रसवार्थविशेषणपक्षेभाष्यकारेणाव्य

युक्तंपुनरितिसंदेहपरीहारनिमित्तेनोपपद्यते न्यूनत्वयतिरेकाभ्यांप्रयोक्तृस्तेनतिक्रियाभावप्रसवार्थविशेषणपक्षेसेवोपपन्नत्वादितिभावः
यासावितिनत्वर्थत्वात्कारकग्रामस्यतन्नेतरंचफलीभवादितिभावः नतुक्रेहरिणा न्यूनेतरफलेयस्याःकल्पतेतांक्रियांविदुः प्रधानभू
तोनार्थोन्यासंतुनहारब्धेतेति तत्रपथाधिश्रयणादयस्तार्थ्यसचिवाश्चालाथामेषरणादयपिद्योतकस्तुरिगजपेसनदसर्थं नचकारकाणा
मपिताद्यर्थात्यभिधेयत्वप्रसंगःनेकामक्रियावप्तारोन्यक्रियासाचिव्यादिहिकृत्रिमाश्रयफलोने नत्वापारणेपलक्षणं इष्टकाःपचतीत्याहे
तस्यासंभवादित्याहुःपचर्थस्यारितिसंभावनेलिङ्संभाव्यतेपचर्थस्तंप्रेषणादयस्तदसंशयाद्धिकार्यप्रसवार्थविशेषणपक्षेभाष्यकारेणाव्य

युक्तंपुनरितिसंदेहपरीहारनिमित्तेनोपपद्यते न्यूनत्वयतिरेकाभ्यांप्रयोक्तृस्तेनतिक्रियाभावप्रसवार्थविशेषणपक्षेसेवोपपन्नत्वादितिभावः
यासावितिनत्वर्थत्वात्कारकग्रामस्यतन्नेतरंचफलीभवादितिभावः नतुक्रेहरिणा न्यूनेतरफलेयस्याःकल्पतेतांक्रियांविदुः प्रधानभू
तोनार्थोन्यासंतुनहारब्धेतेति तत्रपथाधिश्रयणादयस्तार्थ्यसचिवाश्चालाथामेषरणादयपिद्योतकस्तुरिगजपेसनदसर्थं नचकारकाणा
मपिताद्यर्थात्यभिधेयत्वप्रसंगःनेकामक्रियावप्तारोन्यक्रियासाचिव्यादिहिकृत्रिमाश्रयफलोने नत्वापारणेपलक्षणं इष्टकाःपचतीत्याहे
तस्यासंभवादित्याहुःपचर्थस्यारितिसंभावनेलिङ्संभाव्यतेपचर्थस्तंप्रेषणादयस्तदसंशयाद्धिकार्यप्रसवार्थविशेषणपक्षेभाष्यकारेणाव्य

युक्तंपुनरितिसंदेहपरीहारनिमित्तेनोपपद्यते न्यूनत्वयतिरेकाभ्यांप्रयोक्तृस्तेनतिक्रियाभावप्रसवार्थविशेषणपक्षेसेवोपपन्नत्वादितिभावः
यासावितिनत्वर्थत्वात्कारकग्रामस्यतन्नेतरंचफलीभवादितिभावः नतुक्रेहरिणा न्यूनेतरफलेयस्याःकल्पतेतांक्रियांविदुः प्रधानभू
तोनार्थोन्यासंतुनहारब्धेतेति तत्रपथाधिश्रयणादयस्तार्थ्यसचिवाश्चालाथामेषरणादयपिद्योतकस्तुरिगजपेसनदसर्थं नचकारकाणा
मपिताद्यर्थात्यभिधेयत्वप्रसंगःनेकामक्रियावप्तारोन्यक्रियासाचिव्यादिहिकृत्रिमाश्रयफलोने नत्वापारणेपलक्षणं इष्टकाःपचतीत्याहे
तस्यासंभवादित्याहुःपचर्थस्यारितिसंभावनेलिङ्संभाव्यतेपचर्थस्तंप्रेषणादयस्तदसंशयाद्धिकार्यप्रसवार्थविशेषणपक्षेभाष्यकारेणाव्य

युक्तंपुनरितिसंदेहपरीहारनिमित्तेनोपपद्यते न्यूनत्वयतिरेकाभ्यांप्रयोक्तृस्तेनतिक्रियाभावप्रसवार्थविशेषणपक्षेसेवोपपन्नत्वादितिभावः
यासावितिनत्वर्थत्वात्कारकग्रामस्यतन्नेतरंचफलीभवादितिभावः नतुक्रेहरिणा न्यूनेतरफलेयस्याःकल्पतेतांक्रियांविदुः प्रधानभू
तोनार्थोन्यासंतुनहारब्धेतेति तत्रपथाधिश्रयणादयस्तार्थ्यसचिवाश्चालाथामेषरणादयपिद्योतकस्तुरिगजपेसनदसर्थं नचकारकाणा
मपिताद्यर्थात्यभिधेयत्वप्रसंगःनेकामक्रियावप्तारोन्यक्रियासाचिव्यादिहिकृत्रिमाश्रयफलोने नत्वापारणेपलक्षणं इष्टकाःपचतीत्याहे
तस्यासंभवादित्याहुःपचर्थस्यारितिसंभावनेलिङ्संभाव्यतेपचर्थस्तंप्रेषणादयस्तदसंशयाद्धिकार्यप्रसवार्थविशेषणपक्षेभाष्यकारेणाव्य

युक्तंपुनरितिसंदेहपरीहारनिमित्तेनोपपद्यते न्यूनत्वयतिरेकाभ्यांप्रयोक्तृस्तेनतिक्रियाभावप्रसवार्थविशेषणपक्षेसेवोपपन्नत्वादितिभावः
यासावितिनत्वर्थत्वात्कारकग्रामस्यतन्नेतरंचफलीभवादितिभावः नतुक्रेहरिणा न्यूनेतरफलेयस्याःकल्पतेतांक्रियांविदुः प्रधानभू
तोनार्थोन्यासंतुनहारब्धेतेति तत्रपथाधिश्रयणादयस्तार्थ्यसचिवाश्चालाथामेषरणादयपिद्योतकस्तुरिगजपेसनदसर्थं नचकारकाणा
मपिताद्यर्थात्यभिधेयत्वप्रसंगःनेकामक्रियावप्तारोन्यक्रियासाचिव्यादिहिकृत्रिमाश्रयफलोने नत्वापारणेपलक्षणं इष्टकाःपचतीत्याहे
तस्यासंभवादित्याहुःपचर्थस्यारितिसंभावनेलिङ्संभाव्यतेपचर्थस्तंप्रेषणादयस्तदसंशयाद्धिकार्यप्रसवार्थविशेषणपक्षेभाष्यकारेणाव्य

अथेति यद्यपिषष्ठ्यर्थसमभ्यर्थश्चमतर्थलेननिर्द्दिष्टस्तथापिहेतुशब्दस्यानेकार्थत्वेसतिहेत्वर्थापरिज्ञानान्नहिशिष्टस्यापिमत्वर्थीयस्यापरि
ज्ञानात्प्रश्नः सदार्थीहेतुविषयएवकस्मिन्नेकोहेतुरित्यत्रकिंप्रयोजकोहेतुरथनिर्दिष्टमात्रहेतुः कर्त्रेति हेतुः प्रयोजकइतिभावोनावश्यमिति तत्समा
र्थीचरणामपिप्रयोजकव्यापारस्यद्वाधीनत्वात्प्रयोज्यक्रियासिद्धेरित्यर्थः एवंतर्हिभवानिति मतंप्रयोज्यस्यप्रेरकप्रयोजकोभवतीतिद्वा

अथहेतुमतीतिकोमत्वर्थः हेतुः कर्त्तास्यहेतुमान्हेतुमतीति हेतुर्निर्देशश्चनिमित्तमात्रंभिक्षादिषुदर्शनाद्धेतुर्निमित्त
मात्रेद्रष्टव्यः यावद्ध्यान्निमित्तंकारणंनाचहेतुरिति किंप्रयोजनं भिक्षादिषुदर्शनात् भिक्षादिषुहिनिमित्तत्वंप्रतीयते भि
क्षावासयतिकणिकोग्निरध्यापयतीति किंपुनःकारणं पारिभाषिकेहेतौनसिध्यति एवंमन्यतेदेवदत्तोवनंगत्वाएनंहनिष्यति
मेषरणामध्येषरांवेतिभिक्षाश्चोदनाः नेष्टोयं नावश्यंसएववासंप्रयोजयतिनयश्चाहोष्यतीतिकिं तर्हिनस्मीमप्या
सीनोयंतत्समर्थोमाचरति सोपिवासंप्रयोजयति भिक्षाश्चापिप्रयुज्यमानोवासंप्रयोजयतिनयश्चाकरी
ष्योग्निर्वातेएवांतेप्रज्वलितोध्ययनंप्रयोजयतिरहकश्चित्केचिद्धेहएवमुक्तंगंभवान्हेतुमत्त्वंचाग्नेरिव
कस्मान्नभवतिश्चकर्तृत्वात् नह्यसौसंप्रतिएछति नस्मीमत्ते।।

पारेषणाचकस्मान्नभवतीतिमश्नः एकस्मिंविषयत्वाद्धेतोरेतिचश्चयर्थीयप्रसंगःश्चकर्तृत्वादिति स्वतंत्रकस्मकर्तृप्रयोजकोहेतुरित्युच्यते
प्रयोज्यश्चाप्रकर्त्रानेनेतिप्रयोजकोनहेतुसंज्ञस्तथेः नस्मीमिति निर्व्यापारत्वात्कारकत्वासान्नमपितस्यनास्तिकुतस्तद्धेतोः कर्तृत्वमिस
र्थेः कर्तृत्वमेवतस्माद्धेयमानेमश्चक्रियायाः कर्त्तात्वंभवेति यथाराजाभवयुद्धायसेनिराजसेनेवाधीयतेयस्मश्चक्रियःसंभावितक्रि
योवाप्रयोज्यःकर्त्तानस्मप्रयोजकोहेतुरित्यत्रगौणभावः।।

इतरोवर्त्तमानक्रियस्येवानेनकर्तृत्वंनुक्तमितिनस्वाचोरयति किंचनोरिति श्चभिसंबंधइति मूलापाश्चविमाश्चक्रिया याःकर्त्री
भिसंबंधोनतोभावीचप्रातिपादिकार्थःश्चथकथमिति श्चसत्यर्थेशब्दप्रयोगात्सभवात् श्चभिसंबंधइति ब्रुवतापरिभाषितमर्थंव

किंचनोवर्त्तमानकालापाएवक्रियायाः कर्त्रीभवितव्यं नभूतनभविष्यत्कालायाभूतनभविष्यत्कालापाश्चपिभवितव्यं
श्चभिसंबंधस्तत्रक्रियते इमांक्रियामकार्षीत्करिष्यतीति इहपुनर्नकश्चिद्भिसंबंधःक्रियते नचासौसंप्रतिएछ
ति नचासौभवति तस्मीमाख्ये यद्धिनाहिकर्त्रानास्तिकथंनहिं कर्तरयंयमलोपोभिधीयते श्चथकथमस्मिन्श्च
एएछतिएछतिएछिर्वर्त्तते श्चभिसंबंधस्तत्रक्रियतेइमांक्रियांकुर्विति कर्त्रापितत्रार्थेभिःसंबंधःक्रियतेकथं क
र्त्रीश्चस्याःक्रियायाभवितरंवेनचकर्त्रीकर्तृप्रत्ययेनलोपोभिधीयते श्चथापिकथंचित्कर्त्रीस्यात् एवमपिनदोषः
लोपेक त्यानर्त्तेषणास्यणिञ्भविष्यति विधीयतेत्येतेष्वर्थेषुप्रेषाद्यिषुलोपोदृश्यः यत्रचाहूयीयःप्रयोज्योर्थीभव
तितत्रणिचनयथा श्चासयशायवेति।।

हिरण्यसर्पिश्चइमयोगादिनिमावःनवकर्त्रीति तस्मैवाधीयमानकान्तत्कर्तृहरिणा इमात्रयनुप्रवेशश्चाद्रेलोद्भिधीयते साक्षे
यसामयोगस्तुयद्यासविषयोणिचश्चति श्चथायीति ब्रुवेलयत्नाभ्युपगमेनापिपरिहारेभिधोपनइतिभावः लोटोत्कृत्वा
दिति एकविषयत्वाणिचोलोडर्थेनाचपाकत्वाच्चरालोडुसघते तदानेनैवाभिहितत्वान्नेषस्यारीत्रभविष्यति।।

एकान्तरइति कृष्यावसामर्थ्यान्नरीयति तत्सीमासीनरइति व्यापाराभावकथने कश्चिद्विसामर्थ्यातिशयासंचयभिर्हलैः कृषेत्सर्यीयोगावेतिनत्रिरा
करणायएकान्तेनसीमासीनरमुक्त्वेनत्रंपचभिर्हलैर्भूमिमग्रेकर्षयतीसर्थोगामास्मिन्तिसतिकृषतीतिनग्रामेतीतिनरनुसन्निर्वक्ये
सर्थंप्रतिविधानेयीति न्यूनेकार्थेलाङ्गलनांकृषिरेवप्रयोजकव्यापारेतत्समर्थीचरणालक्षणेवर्तनरसर्थं धातुनैवचोपपरसहिवनन

कृष्यादिषुचानुसन्निः कृष्यादिषुचानुसन्निवेक्ष्या एकोनेतत्सीमासीनरुच्यते पंचभिर्हलैःकृषतीति तत्रसंवितव्यं
पंचभिर्हलैः कर्षयतीतिकृष्यादिषुचानुसन्निर्नानाक्रियाणांकृष्यर्थत्वात् कृष्यादिषुचानुसन्निःसिद्धा कुतः नानाक्रि
याणांकृष्यर्थत्वात् नानाक्रियाःकृषेरर्थः नावश्यंकृषतिर्विलेखनमेववर्त्तते किंतर्हिप्रतिविधानेपिवर्त्तते यस्मोभक्त
बीजवलीवर्दैःप्रतिविधानंकरोतिकृष्यर्थं न्यूनस्यप्रतिविधानेपिवर्त्तते यस्तरेवासौनप्रतिविधत्ते नहरेरेवतत्कर्मन
प्रावर्त्तते यस्यादिषुचविपर्यासःयस्यादिषुचाविपर्यासोवक्ष्यः पुष्पमित्रोपजनेयाजकायाजयतीति तत्रभवितव्यंपु
ष्यमित्रोपाजयतेयाजकायजतीति यस्यादिषुचाविपर्यासोनाक्रियाणांयस्मर्थत्वात् यस्यादिषुचाविपर्यासःसि
द्धः कुतः नानाक्रियाणांयस्मर्थत्वात् नानाक्रियायजेरर्थः नावश्यंयजिर्हविःप्रक्षेपणादिववर्त्तते किंतर्हिसा
जेर्विषर्त्तनेनयथा न्यूनोयजनरुच्यते यस्तुष्टसागंकरोति तंवपुष्पमित्रःकरोतियाजकायोजयतीति॥ ॥

स्यार्थस्यप्रकाशितत्वात्तिङभावःविभाषोपपदेनप्रतीयमानरतिपन्नत्वात्तस्यचावश्यं यस्मानुरूपविलेखनेवर्त्तते तस्मा
भवत्येवंपंचभिर्हलैः कर्षयतीतिच यस्मादिषिति यत्रप्रत्ययविशेषविधित्वात्तत्रेपचक्त्विजांवार्तवा यजमानस्यप्रयोजक
+प्रक्षेपवचनेदूषणम्+ कर्तृत्वास्मिंश्चप्रसंगनिवारणायवचने नानाक्रियाइति तत्रत्यागवचनाश्रयेणायंप्रयोगस्तादूपपत्तेः

इहव्याकरणस्येति लक्षेलक्षणसमुदायेवाव्याकरणशब्दोवर्त्ततइतिभेदनिबंधनायांस्त्रीत्वमनुलक्षणार्थत्वेनस्त्रीत्वेनस
व्यपदेशिवद्भावेनेतिन्यायेस्त्री यदाव्याकरणमेवंकरोतीतिस्वमात्माधिकारात्तदायथासुत्यनिमाणवकमितिभवतिनथाव्याकर

तत्करोतीत्युपसंख्यानंसूत्रत्रयसाध्यं तत्करोतीत्युपसंख्यानमकर्त्तव्यं किंप्रयोज
नं सूत्रत्रयसाध्यं सूत्रकरोतिसूत्रार्थानिरहव्याकरणस्यसूत्रंकरोतिव्याकरणंसूत्रव
तीति वावेषणी उत्सर्गेसत्ययेहिनीया केनूनेवंभवतिः योसौसूत्रव्याकरणयोरभि
संबंधःसउत्सर्गेसतियेनिवर्त्तते न्यूनंचकरोतेर्व्याकरणोक्तलक्षणमधिनिरूत्वाहितीयाभे
दिष्यति॥

रोसूत्रंपतीत्यपिभवति योसाविति वाक्येदृश्यमानपदसन्नशब्देनोच्यतेतिचित्तसंवेदनत्वात्तिवर्त्तनाकरोत्यर्थाभिधायीसंप्रत्यक्षत्त
यदते नदुक्तं परार्थाभिधानेवर्त्ततिति एतच्चक्रियानविधानाश्रयेणोक्तं परमार्थतस्तुधातवस्त्रिविधाःक्रिया
वचनाः॥

भा॰कै॰ आख्यानादिति आख्यायत इत्याख्यानमितिहासमुच्यते प्रकृतिवदिति णिचोपाप्रकृतिः कंसवधादिः तयातुल्यं कंसादिकारकं भवति यथाख्याने क्रियापेक्षं कंसवधादेः कर्मत्वं तथा कंसादेः पिव्यपदेश आख्यानकर्मभावस्येत्यर्थः प्रकृतिवद्भावातिदेशेन च कंसादेः एयकृते णोलसमघातपाइसाहो कंसादिशब्दवर्तितस्यागसत्तापामह इत्य कंसादेर्न भवति वक्तारणात्तस्याश्रयमपि भवति पुष्येणायो
३१

आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृत्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकं आख्यानात्कृदन्तान्निच्वक्तव्यः तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकं भवतीति वक्तव्यं कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयति आख्यानात्कृत इति किं आख्यानशब्दात्कृदन्तादेव वक्तव्यः आख्यानमाचष्ट इति किं पुनर्यात्रा निर्गतास्त्या आख्यानात्परतस्त्यात् भवितव्यं आहोस्वित्क्रियाख्यानमात्रात् किं चातः यदि सर्वात्ततः इहनयाप्नोति राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीति अथ क्रियाख्यानमात्रे न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु॥

जयतीति पुष्यस्य कर्मत्वाभावः अथवा प्रकृत्यातुल्यं वर्तत इति प्रकृतिवत्प्रकृतेरिव प्रकृतिवत् तेन तस्य कारमिशुमय यातिहेतौ आश्रयणात्कृच्चित्क्रिमाणस्यते प्रकृतिप्रत्याय त्यारा जागमनाहेतलोपापघ्रिनिवर्तेनरतिराजानमागमयतीत्यादावप्यत्र भवति कंसवधमिति यद्यप्यत्र सान्निध्योगानिर्दिष्टत्वात्तन्मनयाप्रायः भयोरप्यभावइतिवधादेशानिवृत्तिः सिद्धैति तथापि पुष्येण योगं जानातिपुष्येण योजयतीति कुत्सस्य सान्निध्योगाशिष्टत्वाभावात्तिवृत्तिर्न सिध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते किंपुनरिति कंसवधन लोपाख्यानादीनीत्यर्थः॥ राम॰
॥श्री रामजी साहाइ॥ ८ ७ रामरामरामरामरामसुभमस्तु॥ ३९

इष्टपर्थायामिति यदा रापस्योपमभागागृगांगतिपाघमाचष्टे तस्मिन्नवकाशः एवं विधां वर्तत इति तदप्रतिपाद्यत्वं नार्थोपपत्तिर्भवति यदाहि याम इति ग्रामेभ्यः गाणामेष भवात्तत इयानाथोपपत्तिः इष्टपर्थायामेतेन मृगागमणादिनिवयर्थमर्थयेद्व्यं तज्जागमनादिषु तु इष्टपर्थप्रत्यभावे पिणाभवति आ रात्रि विवासमिति पा॰ द्राणोर्विवासोतिक्रमणात्तत्रक्त्याः कथयतीत्यर्थः चित्रीकरणाइति आश्चर्यकरणे गम्यमाने तत्सामीमीत्या थेलिल्वक्तव्य संज्ञायां

इष्टपर्थायां वयमहत्ती इष्टपर्थायां वमहत्तीरिति वक्तव्यः कृदन्तात्तदा चष्टे इत्यस्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकं भवतीति वक्तव्यं मृगरमणमाचष्टे मृगान्रमयति इष्टपर्थायामिति किमर्थं यदाहि आश्रमेणागमणामाचष्टे मृगरमणमाचष्टे इत्येवतदा भवति आ क्तव्यं मृगरमणमाचष्टे मृगान्रमयति आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगमर्यादायां कालात्यन्तसंयोगमर्यादायाम् इत्यस्मिन्नर्थे आङ्लोपश्च कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकं भवतीति वक्तव्यं आरात्रि विवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति चित्रीकरणे प्रापि चित्रीकरणे प्र प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकं भवतीति वक्तव्यं उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते सूर्यमुद्गमयति नक्षत्रयोगेति नक्षत्रयोगे ज्ञा इत्यस्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकं भवतीति वक्तव्यं पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति मघाभिर्योजयति॥

तदिति नप्राणाचात्मनेपदीत्यस्य रूपं पुष्येणेति पुष्येयोगक्रियायाः कर्तासहितं द्रव्यसंसंख्याति तत्रोपमाप्रोकर्मतापत्ति नियमात्प्रभावेनतीयासमासः तत्र प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येवं प्रकृतिवदतिदेशात्कर्तरि नीयाभवति लकारस्तु प्रधान एव कर्तरि भवतिनातिदेशिकौ॥

सामान्यकृतत्वादिति सामान्यलक्षणेनैवहृतत्वादिसर्थः हेत्वन्तरेत्वेति हेत्वन्तरविषयासम्भहेतुनेसर्थः परिभाषाइति हेत्वादिकाःयस्मिन्नाध्येषिति तरङ्गहरिणा निमित्तेभ्यः प्रवर्त्तेतेसर्वएवसभूतये ज्ञानिनोयानुरोधोपिस्वार्थस्मैवभवतिइत्यति सज्जनइति भाष्यकारवचनादात्मनेपदं पारसी

नेत्तर्हिदेवदत्तवत्क्रयं नवासामान्यकृतात्सा हेतोस्त्वविशिष्टं नवावत्क्रयं किंकारणं सामान्यकृतत्वा त्सामान्यैनवात्रागिन्नभविष्य तिहेतुमतीतिकिंकारणं हेतुतोत्यविशिष्टहेतुतोत्यविशिष्टमेतत्भवति तुल्याहिहेतुनादेवदत्तेक्रयादिसिच नसिध्यतिस्वतन्त्रस्यप्रयोज कोहेतुसंज्ञोभवतीसुच्यतेनचासावादिसप्रयोजयति स्वतन्त्रप्रयोजकत्वात्न्नप्रयोजकइतिचेन्नमुक्तंसशयंनतुल्यं यश्चवान्स्वतन्त्र प्रयोजकंमत्रसंशयमाप्नोतेपाचयत्योदनंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेति तेनैतत्तुल्यं कथं प्रहसिस्यभपन्नानपेक्षा प्रवृत्तिर्यभयत्रान्यसे वार्कंचित्भवतिदेवदत्तेनादिसिच नेहकाश्चित्सरोऽवगाहीतव्यइति प्रवर्त्तते सर्वइमेसभूतसर्थप्रवर्त्तते येनावदतेणस्यभूतयोनामते पिस्वभूतसर्थप्रवर्त्तेतेपारलौकिकंचनोभविष्यति इहनुप्रीतोगुरुध्यापयिष्यतिइति नयायएतेरासाःकर्मकरणत्वम एतेपिस्वभू तसर्थप्रवर्त्तेभक्तंचेलंचेलस्यामहेपरिभाषाऽननोभविष्यतीति नयायएतेशिल्पिनोनामएतेस्वभूतसर्थप्रवर्त्तेते वेतनंचेलस्यम हेमित्राणिचनोभविष्यतीति एवमेतेषुसर्वेषुसभूतसर्थप्रवर्त्तमानेषु कुर्वतःप्रयोजकइतिचेन्नतुल्यं यादृक्श्चित्स्वयोजकानाम कुर्वतोभवतीनतेनैतत्तुल्यं यादृग्हिसर्वइमेसभूतसर्थप्रवर्त्तेते कःमयोमार्थः यस्मिन्नाध्येषुसज्जतेरदेशावधकोकुरुइदशोपुरको कुरुआदिसआस्मिन्नाध्येसज्जते एवएतस्मिन्नाध्याय उज्जयिमाःअस्मिन्नेमाहिष्मत्यामूर्द्धमनसभावयेयइति तत्राध्या दिसोभिप्रायंन्विच्छंतीयति॥

पसीतुसज्ञिःस्नुत्वज्ञगतावितिसिरहनरतिर्विरप्रस्तुतत्वादध्यापनकर्मभावस्यप्रयोजकव्यापारस्यवर्त्तमानत्वासंभवात् उपसंख्यानार्थेनुनदो यः आख्यानस्यातुवर्त्तमानत्वादिसर्थः॥ ण्म. ३१

भवेदिहवर्त्तमानकालनायुक्तास्यात् उज्जयेमाःस्थितोमाहिष्मत्यांसूर्योदमनंसंभावयेत्तसर्यमयतीतिनत्रस्यस्माहितस्या स्त्यइतिइहनुकथंन्नवर्त्तमानकालेवर्त्तमानकालता कंसघातपतीतिनवलिंवधयतीति स्थिरहनेकंसेविरचेदूचलोःस्त्रा पिपुःका कथंपेतावरत्रशौनरः शौभिकानामएतेप्रसक्तेकंसंहतंयतिप्रसक्तेवलिंवधयतीतिचित्रेषुकथंचित्रेषुपिउरसोनिप तिताश्रमहागरःपतेकंसस्यचरक्षसश्च ग्रंथिकेषुकथं यत्रशरःग्रंथनगडुमात्रंतस्ते तोयितेषामुस्तिप्रभृत्यविनाशात्त दुष्टीव्यवस्यागाः सतोवुद्धिविषयान्प्रकाशयति न्नातश्चसतो व्यभिचारइतिचेत्केचित्कंसभक्ताभवंतिकेचिद्वासुदेवभ क्ताः चस्मोत्पत्तेरत्वपि पुष्यंतिकेचित्कालमुखाभवंतिकेचिंतात्कमुखाः त्रैकाल्यंवस्तुपिलोकेलसतेगछहमतेकंसः गछत्वानिष्यतेकंसः किंगतेनहतःकंसइति इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेमाकरणमहाभाष्यतृतीयाध्यायस्यप्रथमेपा हेहितीयमाह्निकं॥

पाध्यायेऽष्टपुत्रकैऽष्टकृतेभाष्यप्रदीपेतृतीयस्याध्यायस्याद्यमपादेद्वितीयमाह्निकं॥ ण्म ॥ स ॥

कंडूञादिभ्योयक् किमर्थमिति द्वैविध्यंकंडूञादीनोदर्शनंपितुमुपन्यासः ककारमपोजनमेवदर्शनंपितुवल्लनमुपपत्तिप्यतेकंडूञादिभ्योवावचनमिति यशाकंडूञादीतिप्रातिपदिकोनितङ्लोतिसङ्कृत्यमेत्यर्थः नत्वकोऽयमिति निसेपिप्रसयेनिपाकंडूरिसाहिसिछ्यतीतिभावः द्विपायथंनूपन सिछ्यतीति निर्दोषितमाहनत्रेति कंडूपशब्दान्द्विपिविहितेःकारलोपस्थानिवात्तपवदिःकर्तव्येनास्तिक्लिंगुपधालाचइःपानिर्देसकु

कंडूञादिभ्योयक् किमर्थंःककारःगणाहद्विप्रतिषेधार्थंः किंतीतिगुणाहद्विप्रतिषेधोमयास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं सार्वधातुकार्द्ध धातुकयोरंगस्यगुणाउच्यते धातोश्चविहितःप्रसयशेषन्याद्धातुकसंज्ञालभते नचापधातोर्विधीयते कंडूञादीनिहिनिप्रातिपदि कानि कंडूञादिभ्योवावचनं कंडूञादिभ्योवानवक्तव्यं स्यवचनेहिनिसप्रसयस्यते स्त्रक्रियमाणोहिवावचनोनैसःप्रसयविधिःप्रसज्ये न नत्वकोऽपः नत्वधातुविधिःकृप्रतिषेधःनत्वधातुविधस्तुकस्मात्प्रतिषेधोवक्तव्यः [illegible]स्यात् कंडूयेकंडूःस्त्रीयश्चधातुश्चतोघोरिय ङुःवेत्यादिसुवक्तेशःप्रसज्यते इहकंडूयकंडूरिति नोङधात्वोरितिनिप्रतिषेधःप्रसज्येतनकृत्प्रतिषेधः वल्युनितरिनिकृखस्यपिनिकृतिनु तिनितुकमाप्नोति कृखपलोपेचकृखयलोपोचवक्तव्योस्यात्तो मतुवल्लुरिति किमर्थमिदमुच्यते एवायं स्त्रतरंगलात् स्त्रह्य यकारःनिरीवेसमाप्नोति कृख यलोपस्त्रवक्तव्यःकंडूमतुवल्लुरिति किमर्थमिदं नवलीसेवासिकृ वलीसुच्यते नचात्रवलंपश्या म॰ननुचासिद्धवलादि[illegible]पोलोपहनेवलाद्यभावान्नप्राप्नोति इहमिहसमधार्यं [illegible]लोपः[illegible]यतावःलोपइति किमत्रकर्तव्यं पर स्त्रात्[illegible]लोपः नित्यःखल्वपि[illegible]लोपःकृतेयलोपेप्राप्तेनित्यत्वेतु

लोपितिनिषेधात् स्त्रयापिस्थानिवत्लाद्गुवद्भावःस्यात् तथापिवक्तव्यस्तु ॥ हिंप्रसयलक्षणोनभविष्यति वर्णाश्रयेनास्तिप्रसयलक्षणं॥
कारिष्यते स्त्रारिष्ट्वाच पूर्ववकारस्यसिद्धिर्भवतीत्येवंस्थानिवत्लाभावः स्त्रतएवोऽपुनरुक्तंभवति तत्रकंडूशब्दोद्वौजसोऽकारयोरवरप्रा
प्तौ नोसुपोतिगुणादेशोःसंयोगादेर्वस्यकः निसत्लाद्वेति वरेफलोपात्पूर्वस्यलिलोपइसेतदनाश्रित्यसेदमुच्यते वर्णाश्रयइति वलेत्रपाश्र
पोर्योलोपः ननुप्रसयावावचनेनुसतिप्रसयेनुसारायणेइसिद्धि॥ ॥

नैतेभ्यइतिकर्त्तरीक्विपोविधानात्कंडूरितिचकर्त्रर्थेनवामादितिभावः स्त्रवरूपमिति संपदादित्वाद्भावेक्विप्तेस्त्रइतिभावः वेदनामात्रमितिवेदनात्तस
स्त्रवरूपाप्रतीयतेनचसाध्यत्वेतिभावः नत्वधात्वधिकारादनुप्रसवस्यार्थवत्त्वमिति प्रातिपदिकंस्यात्कृत्संज्ञासत्रेसतिसाकंडूरीसादिरूपमिद्धः

स्त्रथक्रियमाणोपिवावचनेयदायंगंतानक्विपमतदोनरेष्वाकस्मात्रभवंति नैतेभ्यस्तद्धिपुसङ्गतेकिंत्वारणेभ्यस्तेभ्योपिरूपनरूपं
सुस्त्रमनेनैतेभ्यःतद्धिपुरूपते यथैवतर्हिक्रियमाणोपिवावचनेभ्यस्तेभ्योपिरूपनरूपंनिद्विपुनभवति एवंस्त्रक्रियमाणोपि
नभविष्यति स्त्रवश्यमेतेभ्यः द्विवेषितव्यःद्विप्रयोजनं स्यानिरूपतिपद्यासुरिति नेत्रहिवावचनकर्तव्ये नलोपेउभयक
ङ्लादीनिधानवश्चैवप्रातिपदिकानिच स्त्रातश्चोपसर्गकृत्यतीतिक्रियांकुर्वाणमपुमते स्त्रालिमंकडारिनिवेदनात्रास्तसानिधे
स्त्रपरस्त्राह धातुप्रकरणाद्धातुःकेस्मचासंज्ञानार्थमिहचार्थमहर्द्धमनोधातुर्विभाषितः॥

कस्येवेति धातुवेधानमतिबहूर्घधातुकसंज्ञास्त्रयणगनिषेधार्थोत्रकारसंज्ञनारपिधातुः कंडूञादिर्यकमुसारयतीतिज्ञापनरसर्थः स्त्राहचेति
हीर्घोनपाठात्रूपसिद्धिर्धातुत्वमेवास्त्रीयते निसेहिधातुत्वेनिसेचयकिसानेस्त्रहघकारइतहीर्घोयस्यसिद्धत्वाद्दीर्घपाठोनर्थकःस्यादिसर्थः॥

कर्मणीणः प्रतिषेधबलीयस्त्वादित्यतिषेधस्य विध्ययुक्तत्वाद्बाधकत्वाद्वृद्धौ यत्वं णिङ्ः नस्येतिकृति णिङ्चरिण्ड्येवेति णिङ्चनि
मित्त्वायाद्वृद्धस्य णिन्निमित्तमद्वृद्धत्वमाभूदित्यवमर्थो मित्त्वानर्थकः स्याद्विसर्जनीयः सत्ताप्रकाशनार्थः वृद्धिसर्थः णिङ्चेति ह्रस्वत्वमिति शेषः व्याख्यातमिति हृ

कर्मणीणः किमर्थो णकारः वृद्ध्यर्थः णिङीति वृद्धिर्यथास्यादिति क्रियमाणेऽपि वैरणकोरोचेवृद्धिर्नेष्यते किंकारणं कुतिचेन्निप्रतिषेधा
त्णिङ्करणसामर्थ्याद्वृद्धिर्भविष्यति व्यर्थेऽनर्थके णिङि. णिङ्करणस्यसावकाशत्वात्तद्वृद्धिप्रतिषेधमसंगः णिङि णिङ्करणः सावका
शो कोवकाशः सामान्यग्रहणार्थेनार्थेणाकारेण रोरनिरीति णिङिणिङ्करणस्यसावकाशत्वात्तद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति णिङ्करणमपि
सावकाशं कोवकाशः सामान्यग्रहणविघातार्थोऽकारः कृसामान्यग्रहणविघातार्थेनार्थेऽन्येन चैवं सतोऽसामान्यग्रहणविघातार्थो
ऽस्योऽनुबंधस्यासक्तः व्यतत्रः कारणनुबंधात्तद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति व्यवश्यमत्रात्मनेपदार्थोऽकारोऽनुबंधस्यासक्तव्यः तदसात्मनेपद
यथास्यात् एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधस्यबलीयस्त्वान्निषेधः प्राप्नोति एवंतर्हि न्यायविदर्शनार्थमेतत् ज्ञापयति नकर्मेवृद्धिप्रतिषे
धोभवतीति यस्यैनकर्मामिनिमित्तसंज्ञायां प्रतिषेधशास्त्रे मित्प्रतिषेधस्यवार्थवत्वान्मित्प्रतिषेधस्यचार्थवत्वात्तद्वृद्धिप्रतिषेधः प्र
प्नोति व्यर्थत्वान्मित्प्रतिषेधः कोर्थः णिङ्तस्यणिचिपाद्वृद्धिस्तस्याद्ह्रस्वत्वमाभूदिति ननुतस्याप्यपिकितिचेतिप्रतिषेधेनभविनत्ये
उक्तमेतत् किंतिप्रतिषेधेनत्रिनिमित्तग्रहणमिति एवंतर्हि णिङ्तस्यणिचिपाद्वृद्धिस्तस्याद्ह्रस्वत्वंमाप्नोति किंकारणं णिङ्व्यवहि
तत्वात् लोपेकृतेनास्तिव्यवधानं स्यानिवद्भावाद्व्यवधानमेव णिङ्त्रवर्तिष्यमाभूदिति णिङिचत्वंप्राप्नोत किंकारणं व्यभि
चारेहिंगलक्षणमंतरंगलक्षणंचनित्यवद्व्यवहरंतीणः तस्यणिचिवृद्धिः प्राप्नोति किंकारणं णिङ्व्यवहितत्वात् लोपेकृतेनास्ति
व्यवधानं स्यानिवद्भावाद्व्यवधानमेव॥

सेकर्त्तव्येचहिंगलक्षणवृद्धिरसिद्धेतस्मिन् स्थानिवद्भावादिति किंलुगुपधालोपोविधौस्थानिवत्वंनिषेधप्रसंगविधावेवेतिनत्रैवोक्तं नद्यादेपट
त्वेतीसत्रेवृद्धौकृतेव्यायानिषेधोनभवति॥

किंपुनर्णिति कर्मेणीणिङ् वृद्धिप्रतिषेधात्सिद्धमेवास्यितमित्प्रतिषेधोनकर्त्तव्योभवति क्रियमाणेऽपिणिति वृद्धौलोपकरणेनैवं सतोऽसंस्कृत

स्यैतर्हिप्रयोजनं यत्तच्चिरणमुलोर्द्वैर्घ्यमनस्यामितिदीर्घत्वं तत्कर्मणीणिङ्माभूदिति किंपुनः कारणं तत्रदीर्घमनस्यामिमुच्यते
नृद्धसोमनस्यामित्येतद्यथाप्रकर्मेहस्वमेव तत्रायमप्यर्थः ह्रस्वग्रहणानकर्त्तव्यंभवति प्रवृत्तमनुवर्त्ततेमिताह्रस्वइति कारयसि
द्वैर्घ्यशामिन्द्यशामिशमशामेशामं वृद्ध्यामिवृद्धं नासिध्यतिभोहात्रापवादस्यमानस्यानाचमेरितिवृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति नैषदोषः चिरा
द्धतोः सप्रतिषेधः णिङिवि ह्रस्वतर्हिन्द्यनिन्द्याजानिजनजानजाने जनिवद्ध्योश्चेतिप्रतिषेधः प्राप्नोतिसोपिचिराद्धतोरेव नाणिवि णि
चव्यवहितेषुनर्हिपदलोपेचोपसर्व्यानेकत्रेव्यस्यात् शमयतेश्चयोनिमावान्द्यशामिन्द्यशामिशमेशमेशामेशामं शंशमयतेः द्यशंशमि
न्द्यशंशामं शंशमेशम् शंशा मंशामं किंपुनः कारणंनासेध्यति चिस्मुल्परेणामितामंगानांहलोभवतीसुच्यते यद्यत्रणोः चि
णमुल्परः नतस्मिन्निङ्ग यस्मिन्निङ्गा नासौणिश्चिस्मुल्परः णिलोपेनहिकृतेचिस्मुल्परः स्थानिवद्भावात्रचिस्मुल्परः व्यर्थश्चो
द्यीमतरंस्यामिसुद्यमानेयाचतास्थानवद्भावःकथमेवंनात्सिध्यति एतर्हिनोहीत्येतद्ग्रहणस्यप्रयोजनं हीत्येषविधिप्रतिनस्थानिवदिति व्य
ज्ञादेशस्यस्थानिवत्प्रतिषेधःसिद्धोभवति यदयत्स्मप्यायास्थन्द्यादेशानुकरणंभवति नहाणिचिणिङ् नाप्तिनष्टार्थश्चामित्यनिषेधः स्यात् न
स्मात्यनिषेधःप्राप्नोति उक्तंवा किमुक्तं नहिनकारोरिङ्प्रकरणादिति॥

नकर्त्तव्यंस्यादिति पात्तिकवृद्धिरस्यर्थमिसर्थः एतर्हिसनोमिति ननुचयात्तिकरोर्यनिवृत्तसर्थोमित्प्रतिषेधोनज्ञापकः यदेति व्याख्यानात्कर्मेणीणि
वृद्धिर्यतेनहाहसनिवत्सर्थोमित्प्रतिषेधः स्यादिसर्थेः॥

सन्नाद्यन्ता धातवः इत्येवेति धुवोवाऽयोभ्वाऽयऽस्वर्थाश्रयणादिनिभावः ततश्चक्रियावाचित्वात्सनाद्यन्ता नोधातुसंज्ञासिद्धोतीत्यर्थः पाठेनेति आदि शब्दस्यप्रसेकसेवधारर्थपाठाभ्योधातुसंज्ञादिहिता नेतराणिचयस्याऽयः समानशब्दाश्रसर्वनामाऽयौनिरर्त्तिनामवतीतिभावः स्यानिवद्भावेनधातुसं ज्ञासिद्धवत्सामीतिएष्ठति कथंतर्हीति ननुभूवादिभ्याऽशब्दाधातुपाठेपरिताएव नैतदस्ति नहियेधातुपाठेपरितास्तरहारिष्यते शब्दांतरतश्शा नाज्ञास्यतीनातुपाठशंकापिनास्ति येषांत्वर्थइतिरुष्यादीनामिसर्थमन्नचेमरति नृद्विशब्दस्यारेशब्दस्यतत्रग्रहणाग्रेषामेवतत्रग्रहणमित्यतर्थः

सन्नाद्यन्ताधातवऽन्यत्रग्रहणंकिमर्थंतत्राऽयोधातवऽइत्येवोच्यते केनेहानीतऽइतानांभविष्यति नऽइत्तविधिनाऽन्यतऽउत्तरंपठति सना दिभ्यन्ताग्रहणाऽकिमुक्तं यऽसंज्ञायामनवचनमन्यत्रसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणानऽइत्तविधिप्रतिषेधार्थमिति ऽइत्तेचापिप्रत्ययग्रहणं अ थचापिसंज्ञाविधिः किमर्थंपुनरिहमुच्यते नभूवाऽयोधीतनवऽइत्येवमिऽइ नसिध्यति पाठेनधातुसंज्ञात्रियते नचेतेनत्रःपच्यते कथत र्हिमेषामयव्यमानानाधातुसंज्ञाभवति न्यासेभ्वेवोवाऽ इतिःख्याजितियद्यप्येतेनत्रनयव्यंते प्रकृतयस्त्वेषायव्यंतेनत्रस्थानिव द्भावान्सिऽइ इमेपिनार्हयद्यपितत्रनयव्यंते येषांत्वर्थेत्रारिष्यंतेनत्रपच्यंते तत्रस्थानिवद्भावान्सिऽइ नसिध्यति आदेशःस्थानि वदिष्यतेनचेमेआदेशाःशमेन्ऽअप्यादेशाःकथन्आरिष्यतेसन्आदेशाःइमेचाप्यारिष्यंते षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाःस्थानिवद्भवंतीत्युच्यते नचेमेषष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाःषष्ठीग्रहणंनिवर्त्तिष्यते यदिनिवर्त्तते ऽन्यवाऽउत्सर्गोऽतंभ्राजिकर्मणाएवाऽतोनुपसर्गेकरोतेकेप्यारऽइतेभ्राजतीति नैषदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादऽउत्सर्गंबाधतेभवतीति यदयंश्यनादीन्कांश्चिच्छित्करोतिश्यन्श्नम्

ऽन्यत्रचोदयंति यदिस्थानिवद्भावेनसनादीनांधातुसंज्ञाविधीयतेततदादेर्नविध्यभावात्सस्यानामेवांगसंज्ञानिबंधनाम् अऽआरिति॥
ज्ञापीनिभ्राजतेति प्रसयतानांचेष्यंते यऽप्रसपश्चसमभिहारेविशिष्टंक्रियावचनाद्धातोःस्वार्थेविधीयते आयारप्यश्चऽइत्यवस्वार्थविधी यक्तऽइतिनेषांस्थानिवत्कस्मिन्चित्रिष्टसभावात्स्थानिवत्प्राप्तोनि ऽन्यत्रोच्यते कर्तेमिछतीतिकारणाऽइत्यर्थेसर्वसंज्ञेयहा रेशाऽइतिस्थाग्रहणमानस्यऽइषः प्रसर्गेचिकीर्षशब्दस्यनत्रऽआरिष्यतऽइतिसिऽइनऽइतस्यधातुत्व एवंसमभिहारेविशिष्टलवनक्रियावाचित्व राम.
शब्दप्रयोगप्रसंगोनास्त्यशब्दऽआरिष्यते गुणेःप्रसंगोयापशब्दऽइतिभावतीभाष्यकारस्यनिप्रायः॥ ३६

स्यानासीललुटोः इमेविकरणाःपंचंते तत्रनस्तापतेकऽउत्सर्गःकोपवादऽइति तत्रवक्तव्यम्यपुत्सर्गः न्यपवादः इति इमे ब्रूमःयदुत्सर्गः न्यपवादःशतृशानचोःस्यादयश्चयदियदुत्सर्गः न्ययवादः शतृशानचोःस्यादयश्च यद्येवंन्ययवादविप्रतिषेधाच्छव दिवाधने न्यपवादविप्रतिषेधाच्छतृशानचोःस्यादीनांवाधनंप्राप्नोति शतृशानचोऽवकाशःपचतिपठतिस्यादीनामवकाशःपचते इहोभयंप्राप्नोतियस्मात्यस्मात् परत्वाच्छतृशानचोःप्राप्नुवंति न्यपवादेनामानेकलक्षणाप्रसंगाःयद्भावकर्मणोर्यकंकनीरिशवा दयोबाधेरन् एवंतर्हियकृशयावुत्सर्गौन्ययवादाःश्यनादयःस्युरयश्च न्यपवादविप्रतिषेधाच्छानादिबाधनं न्यपवादवि प्रतिषेधात्श्यनादिभिःस्यादीनांबाधनंप्राप्नोति श्यनादीनामवकाशःदीव्यतिसीव्यतिस्यादीनामवकाशःयस्मिंपरस्मिन् इहोभयंप्राप्नोतिऽविध्यतिसेविध्यतिपरत्वाच्छानादयःप्राप्नुवंति॥

विप्रतिषेधादिति यद्यपवादानामुभयेषांशतृशानचोस्यादीनांस्यादीनांचविप्रतिषेधेसतिपरत्वाच्छतृशानचःस्युरितिसर्वं न्यपवादश्चानिदं यत्रोत्सर्गवि हणान्यपवादोलक्षणान्तरेणप्रसंगः तत्रापवादव्यवहारःयद्विधौहिभावकर्मग्रहणंउक्तंनाकर्मकेभ्यःप्रसंगात्रालिलस्यवारऽइतिभि सर्थः॥

लावस्थापामिति नवृचपरपस्तात्तदेशेभ्यो नचलादेशानामनिसट्टंत्वहेतेर्घापेस्यादिषु न्यातनोयपरीसमाप्तेर्धोत्सर्गधिकारेविधानोर्विहितस्य
लस्येवेविहितविशेषणानामपरणानादेशानांप्रसंगात् एवंतर्हिहेतेर्घविलादेशेषुस्यादयोभवंतोत्सर्गाएवभवंति क्रीहतीढौशाहेनसार्वधातुक
लमर्थविशेषोवाकर्त्रीहानेनःस्यनाद्यस्तुतराश्रितत्वात्वहिरंगाः स्यसंपदेतारःसुपांनत्वं कृतेषुलादेशेषुस्यादयःक्रियंतइति न्यम

नैषदोषःशवादेशाःस्यनाद्यःकरिष्यंतेतेषुस्यादिनिवाप्यंते तत्रदिवादिभ्यःस्यादिविधयेशवेवनाम्निकृतःस्यनाद्यंतःतन्नहि
शयोग्रहणंकर्तव्यं नकर्तव्यंग्रहणमनुवर्त्ततेहेग्रहणे कर्तव्येशवितिनहेग्रहणमनर्थकमितिपष्ठीनिर्देशेनचेहार्थः नैषदोषःदिवा
दिभ्यःश्लेषापंचमीशवितिप्रथमायाःषष्ठीपक्षेयिष्यतिनस्मादिषुनास्येति प्रसयविधिरयं भवप्रत्ययोधोयवस्यःकर्तरि
कोभवंति नायंप्रसयविधिःनिहितःप्रसयग्रहणमनुवर्त्तते व्यथवाव्यनुवृत्तिः करिष्यते सार्वधातुकेयक्तिङ्ग तासील्
लुटोः श्लुलुदिक्लेसिज्भवति कर्त्रीशेषस्यतासील्लुटोःश्लुलुदिक्लेसिज्भवति दिवादिभ्यःश्यनस्यतासील्लुटोःश्लिलुदि
क्लेसिज्भवति व्यथचातरंगाःस्यादयःकोतरंगतालावस्थापामेवस्यादयःसर्वधातुकेश्यनादयः॥

थातामिःपरस्मैपदसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानंनविकरणस्यस्वरोलसार्वधातुकस्वरबाधनइत्यस्यार्थस्यकर्तव्यतायकंस्यानपदिहिलावस्या
यांतोसिःक्रियेतयश्चात्सार्वधातुकेनइत्यनिरिरत्वाल्लसार्वधानकस्योदात्तत्वप्रसंगःभातानुदात्तार्थवचनमिदंज्ञापकंतेनोपपद्येत चेत्लाः
संख्याविधानवाक्येनात्मनेपदपरस्मैपदप्रकरणेनचलादेशविधानवाक्यैकवाक्यतादात्तादेशानांबहिरंगत्वान्नावस्थायामेवाजरं एप.
गत्वात्मनिपदविकरणस्वरयोभवतीतिनेतेलाः परस्मैपदसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानस्यपूर्वोक्तार्थकंपकत्वमसमर्थनंभवति॥ ॥ ३७

सिब्बहुलंलेटि सिबुत्सर्गश्छंदसि सिबुत्सर्गश्छंदसिकर्तव्यःसनाद्यंतेनेग्रहणार्थंसनाद्यंतानधिकारेचषष्ठ्यर्थंकिं
प्रयोजनंनेषत्वाद्यर्थंईट्रोनलोपेनेतेषनुबंधोनेष्टादिति ग्रहृत्यतरत्वात्सिद्धं मृहृत्यतरत्वात्सिद्धमेतत् कथं ग्रहृत्य
तरंनेषःनेषतुनेषतुनेषादितिरर्थानात् नेषतुनेषादितिहिरप्यते व्यथकिमर्थंषकारस्वरार्थंः स्यनुदात्तौसुप्सि
तावितिवक्तव्यंस्वरोयथास्यादिति पित्करणार्थकंचानर्थकत्वात् पित्करणाच्चानर्थकं कुतःन्यनर्थकत्वत् न्यनर्थकोय
मत्रनार्थंःस्वरार्थेनानुबंधेनषकारेण ईट्हृतेसाक्षोभविष्यति ईदनुदात्तार्थइतिचेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धं व्यागमा
नुदात्तत्वेनेटोनुदात्तत्वंभावष्यति॥

सीष्टासायर्थंलुक्कर्तव्यएव एतन्मदेशाश्रयेणापाटलिपुत्रेसिबंतेत्यादिदेशानांनहागमस्यसीपुरःपरत्वेनसियंप
वैतेषुलत्सुरकालत्वंनागमेषुनिर्बंधेननश्रेसिप्यापिजातेसहृदितिसायेनदुखस्थानसायेनदुहेःकोदारणासामर्थ्यान्नपूर्वंसानिनेनव्यवधा
नाद्धेकाचेःयलोढुधातुकेनाल्लोपिनेट्सानबधद्दतिभावेः॥

सवयसिति सनादिमध्येत्रैवेतिभावः वस्वयासिसीष्वरति यातेरदर्वान्तस्यलिङ्यास सुट्सीयुट् सवंत्सस्यासीत्स्थानेकाल्त्वान्सीयुट्स
देरित्त्वाभावेनियमेपुक्सिद्धिर्यतस्तत्स्वरूपविकारउद्धारणार्थोव्याख्येयः त्रसस्थानस्याग्रहणात्स्यात् तत्रसिवेतस्यधातोरेकास्त्री
दिट्प्रतिषेधःप्रसज्येतननुपोत्रधातुरुपदेशेऽनुदात्तोयादादिकः तत्तस्मात्सारमार्धधातुकसिपाअवुधानात् यस्मात्रसिवेतासारमार्धधातुक
त्वात्सावुपदेशेऽनुदात्तः एवंतर्हिसनाद्यंताधातवरसस्यइसनाद्यंतधातवेमिवनीत्यर्थोव्याख्येयतेनदासियोयाद्यवयतवोधा
एवंतर्हिसवयकर्तव्यः किंप्रयोजनं यस्वयासिसीष्वःस्कामलक्षणस्टूप्रतिषेधोमाभूदिति ज्ञायमकारःश्रूयते नहूविच्छ्यतेलो
पोस्यभविष्यति म्लेतोलोपःस्याद्धुधातुकादिति यदिनहूविच्छ्यते नोर्थःस्वरार्थेनयकारेणानुबंधेन एवंभौपिकेनेत्यः किंप्रयोज
न म्लेनुदात्तस्यलोपोयथास्यादुदात्तस्यलोपोमाभूदिति किंवस्मात् उदात्तनिवृत्तिस्वरःप्रसज्येत सिद्धेहलंतादासिर्णिटूक्त्यभे
दितोधर्मसाविषत् प्रणान्त्सापूर्वोतारिषत्कासप्रत्ययात् कासग्रहणेचकासउपसंख्यानं कासग्रहणेचकासउपसंख्यानक
र्तव्यं चकासांचक्रे नकर्तव्यं चकाम्रसयतीवस्वामि चकासग्रहणेकासउपसंख्यानं चकासग्रहणेकासउपसंख्यानक
र्तव्यं कासांचक्रे सत्रेनिघ्नते यद्यात्मनेपदात् ननुचात्रकासग्रहणेचकासउपसंख्यानमिति नैषदोषः चकासशब्देकास्
शब्दोस्ति नत्रकास्प्रसयतीत्येवमिहूनसिद्धतिकिंकारणं म्लेवनःकासशब्दस्यग्रहणं नचचकासशब्देकास्शब्दोयेवान्
एवंतर्हिकासनेकाचइतिवक्तव्यं किंप्रयोजनं चुलुपाद्यर्थं चुलुपाचकारइदिद्वाचकारः॥

वयवस्वाद्यातिग्रहणेनग्रहणादिटप्रतिषेधसंगः यद्यपिस्थानिवद्भावश्रयणेनसूत्रप्रसाख्यानेनसस्थानिवद्भावेनानुदात्तेकाचः
श्रयमाणात्मात्मनेपदप्रतिषेधःज्ञेयस्तत्रदेशयाद्यश्रयमेनद्भाष्ये उदात्तस्तिष्ठदित्सुभ्यथेतिसार्वधातुकस्वरेणादुयदेशादितिल
सार्वधातुकानुदात्तेतसिनिप्रसयत्वेरेणधातुस्वरेणवासशब्दाकारस्योदात्तत्वाउदात्तनिवृत्तिस्वरेटप्रसज्येत पक्षेरुतमितिम्प्रनुदा
त्तएवेटभवतिपित्करणसामर्थ्यादेवचसशब्दाकारस्यधातुस्वरोनभवतिएवत्वदेशपाठाद्वा यासवृसेवतुभवति तिट्तिःस्तियांनि
घातःसनिपांतेयंघरितिविद्धूम्रवशब्दस्यनिघातः चोदात्तवतीनिघातःसाविधरितिसूत्रेप्रणवस्तस्ले

ङजादेश्चेति नन्वत्रोषविदेतिविकल्पेनामाभावे स्यत्राहुः हिवचनबहुवचनयोर्गुणाभावेऽमलाभावादिकल्पःसावकारइतियत्रा
मलंतत्रनित्यमेवामप्राप्तोतिरुतद्विप्रतिषेधेपरमितिप्रतिपरिविधेश्चबलत्तमनाश्रित्यभाष्यकारेणोक्तत्वात् तत्रस्थानेतिविकल्पस
वभविष्यतीतिनेहोपसंख्यानमपेक्षणीयं गुरुमद्बहुवचनमिति इंषतुरिषुरिसत्रापिसवर्णदीर्घेगुरुमत्त्वाद्ङजादेः सर्वत्रगुरुमत्त्वाभावेनत्यमि
तिगुरुमद्बहुवचनसामर्थ्याद्गुणेपदेशावस्थायांगुरुमत्त्वस्याश्रयिष्यतइतिभावः रणुत्रुमरतीत्यत्र एतद्वोपलक्षणंतेनयलोपिगत्यते इयष्टइयजि

ङजादेश्च गुरुमतोनृच्छःसाम्प्रसज्येत गुरुमद्बहुवचनस्यानीकिमर्थंस्यात् गुरुमद्बहुवचनमिहानीकिमर्थमितिचेत्रणत्रु
त्रमेयजादीनामादिरिति इयजनूयाद्रंवयजनूयाद्रं उपदेशवचनात्तिङ् उपदेशेगुरुमतइतिचक्रे यद्युपदेशेनैशग्रहणंक्रियते उछेरामक्रमः उछांचकार आछिप्रतिषेधोज्ञापक उछे
राम्ज्ञापकस्य यदयमनृच्छतिप्रतिषेधशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः नद्रिमित्रायस्यगुरुमत्त्वाभवितस्मादामिति सुताहित्वाप
क्षार्थमाछिप्रतिषेधोवक्तव्यं ननुचाचश्यपाप्तार्थोपिवक्तव्यः नार्थःप्राप्यर्थेनम्रच्छतस्तामिति म्रच्छेर्लिङिगुणवचनंज्ञापकं
नृच्छेर्लिङाभवतीति॥

थेनि लिङ्यम्प्राप्तस्यसंप्रसारणेकृतेयजादयइजादयोभवन्तीति उपदेशवचनादिति वचनंव्याख्यानमभिप्रेतं-त्र्यमथावचनेनवच
नान्तरस्यनिरासेकोगुणः स्यात्ततस्तस्मिन्सयोगमवपञ्चाश्रयणादुपदेशावस्थायांगुरुमत्त्वस्याश्रयिष्यतइत्यर्थः उपदेशग्रहणाच्चे
नाप्युपदेशेगुणत्वेनेतिव्युत्पत्तिसाव्याख्यानमेवोच्यते उछीविवासइत्युपदेशेगुरोरुपधान्नायंगुरुमानिसयुक्तःनृद्रिमित्रे
तिनृग्रहणमागममात्रोपलक्षणं तेनेरवाचक्षीरस्त्रापिभवति प्राप्तस्यार्थीयीति प्रतिषेधप्राप्त्यर्थेइस्यर्थेनृच्छेरिति न्त्रामाव्यवधानेपि
वचनात्गुणोभविष्यतीतिचेदेवंसतिनस्त्रिनिनाईएरस्तङ्ग्रहणंतस्मादामएवाभावेगुणविधानेनस्याप्यत॥

सामर्थ्यादिति क्तिप्रत्ययार्थयोरिस्मतिधिरपि क्त्वाप्रत्ययादेशः कृतोनत्वनादेशावाश्रित्यनिर्दिष्टस्तथा क्त्वाप्रत्ययस्थिति स्थितिक्त्वाप्रत्ययविधानादिष्टितस्मादनिष्टेरिति क्त्वाप्रत्ययस्थितिनिष्ठादेशकृत्वानिर्देशः कृतः तत्रानेनप्रत्ययेनास्यादेशस्यसमर्थीयतइस्यर्थः द्विर्वचनइति यणादेशस्यसर्वविधिनिषेधेनद्विर्वचनेक्रियते तथाहिसतिस्थानिवद्भावशास्त्रद्वयोरपियणादिर्वचनयोर्नसतिनिमित्तविधिनिषेधउपपद्यते क्त्वाप्रत्ययानिसतेरिमत्रप्रत्ययादेशेनसवितव्यमितिर्द्विर्वचनात्संभवेत्तस्यइतमवर्जनेतथेहापिद्विर्वचनेहतेसवर्णदीर्घत्वमाप्यमितियरा

नैतदस्तिनापक्त्र म्यर्त्थमनत्स्यात् कथंपुनर्क्त्वाछेर्लिटिगुणाउत्समानोर्त्थश्शक्योविज्ञातुंसामर्थ्यात् क्त्वाछेर्लिटिनाक्ती

नहृताभवत्सर्थविज्ञास्यते तद्यथा निष्टेरिनिजिघ्नतेर्वेतिचारिनिष्ठतिनिघ्नतीनलइतिहृत्वाप्रत्यर्थविज्ञायते किंपुनर

र्लिटिगुणवचनेप्रयोजनन्त्यारुःन्त्यारुरनइत्ययास्यात् किंपुनःकारणंनसिद्धति द्विर्वचनेहतेसवर्णदीर्घत्वेसतिहाव

हानुग्रहणंनग्रहणंअकारोनालिटिगुणोभवतीतिगुणोहतेरपरत्वेचन्त्यारुःन्त्यारुरिसेतद्रूपंप्रसज्येतनःन्त्यस्याभ्यासग्रहणो

नग्रहणाउरत्वंरत्वंहलादिशेषःन्त्यस्यादेरितिदीर्घत्वंतत्न्त्यस्यातोलोपइटिचेत्साकारलोपेन्त्यउरितिवचनमेवंग्रहणं

गुणेपुनःसतिगुणेहतेपरत्वेद्विर्वचनंहलादिशेषःन्त्यस्यादेरितिदीर्घत्वंतत्सिद्धंभवति यथाग्रहणंन्त्यारुरितिकिंपु

नःकारणं सवर्णदीर्घत्वेनाचरितार्थं भवति नपुनरुरत्वं परत्वादुरत्वेनभवितव्यं न्त्यस्यागत्वात्सवर्णदीर्घत्वंन्त्यस्यागस्यव

र्णदीर्घत्वे चाटागमुरत्वं कांतरगतावस्मोवाश्रित्यसवर्णदीर्घत्वंन्त्यास्योरत्वं उरत्वमप्यन्तरंग कथंवन्त्यस्यागम्या

सविकरभ्यागाधिकारइति उभयोरन्तरंगयोःपरत्वादुरत्वं उरत्वेचहतेरपरत्वंहलादिशेषःन्त्यस्यादेरितिदीर्घत्वंपर

रस्मरूपस्यपरणादेशःसिद्धभवतिन्त्यारुःन्त्यारुरिति॥ १९ नमवर्जनेसतिवायणादेशस्यस्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं तत्रहृतेपरा

देशास्यादेशात्सावर्णदीर्घत्वं यदिनावरिति न्यतोद्विर्वचनादुभयादेशस्यानन्तरोव्यवहितश्चास्थानिवद्भावाद्धेतिभावः न्यतरंग

त्वादिति वाणादेशावलोपरस्यैतत्तुसमानाश्रययोगवाहवर्णविषयं यथाकारकश्चयनमितिगुणाद्भवतोयणादेशान् ह्रहतरस्त्वाले

ङाश्रयवर्णद्वयाश्रयंतुसवर्णदीर्घत्वमितिमित्राश्रयत्वमनयोः॥

न्त्यथापीति न्त्यासस्तपरिसमाप्तेरंगाधिकारोवत्रश्रेस्तादिसिद्धयन्त्यास्थितइतिभावः क्त्वाकोपीति वहुवचनंनिर्देशादितिभावः ह्रहापीतिक्त्वा

स्तनिवर्णग्रहणान्नेहतविधिसट्टावादितिभावः संयोगादेरितिन्त्यकेवलस्यवर्णान्नरसहितस्येत्यर्थः तत्रन्त्यधातोरेवग्रहणंभवतिष्टते सवर्णदीर्घ

न्त्यागमनिमित्तगुरुमत्वधात्वर्थइत्यर्थः न्त्यानच्छतिपर्युदासाश्रयेणातत्सदृशधातुग्रहणंछेरान्नेति न्त्यथवायणादिविधानेनक्त्वाछे

रन्त्यभवतीतिज्ञायते तथाप्यनिच्छतिप्रतिषेधःप्राप्तिसंभावनयाक्रियमाणोज्ञापकोयंक्त्वाकोन्त्यस्यार्थस्यप्रभवति उपदेशग्रहणमिति गुरुमत्त्र

न्त्यथापिकथंविज्ञेर्लिटिगुणोनार्थःस्यात्सत्यमपिनदोषः क्त्वाछत्वमितिक्त्वाकारेप्यत्रनिर्दिश्यतेकथंपुनर्ज्ञिनिर्देशोयंक्त्वाछत्वंक्त्वाकृता

क्त्वाछत्वमिति ह्रहापिनर्हिप्राप्तोतिवक्तुमुक्त्वाकारेति संयोगादिग्रहणंनियमार्थंभविष्यतिसंयोगादेरेवन्त्यकेवलस्यनामस्याके

वलस्येति तदेवनेहतेरेवंगा नौतिदिगुणवचनरूपासिद्धं न्त्यतेरेवंगाक्त्वाछिग्रहणंन्त्यर्नौतिरिगुणा सिद्धं सत्यंक्त्वानन्त्यार्थंक्त्वाछिप्रतिषे

धोवक्तव्यः उष्टेवोन्त्यमवक्त्रंयः उभयवक्त्रं उपदेशग्रहणंकरिष्यते कस्मान्नभवतिरयंयउवोषेति उक्तंवाकिमुक्तं सवि

पातनस्तरोविधिरनिमित्तंतद्घातस्येति उरोनिश्चापसरत्यानंकर्त्तव्यं प्रोर्णोनाव नकर्त्तव्यं वाच्यंकरोर्णविद्भावोयरूमसिद्धि

प्रयोजनन्त्यामश्चप्रतिषेधार्थमेकाचश्चेरुपग्रहणंस्थाद्वाउकारोप्यत्रनिर्दिश्यते कथंत्यविभक्तिकोनिर्देशःन्त्यनछउन्त्यवृछारेपापास

म्रेति उषविदजागृभ्योमूलविभुजादिभ्यःउपसंख्यानंकर्त्तव्यं विदेरकारान्तस्यग्रहणंकर्त्तव्यं विदिकारान्तःयद्यकारान्तोवेत्तीतिगुणोनसिद्धति लिट्स

न्नियोगेन एवमपिविवेरेति नसिध्यति एवंतर्हिन्त्यासन्नियोगेन भारद्वाजीया यदिविदेरग्रहणंकिन्नियमार्थंनाद्भन्त्यगुणत्वमिति॥

तिगुरुमत्ताश्चयोमनुष्य यद्यपिन्त्यमितिननुनियमयोगइतिव्याख्यास्यतइत्यर्थः सन्नियोगलक्षणाइति लिट्सन्नियोगनिमित्तोगुणोनसिद्धति

घातनिमित्तस्यामोनिमित्तेनभवति न्त्यासंनिहितेलुकाभाव्यमानलिट्सन्नियोगस्यविघातस्यात् ऊरणोनेरिति प्रतिषेधरत्यर्थः उ

कारोयमिति तेनोकारान्तस्योगुणोनिरन्त्यभवतिसंहितयावसुत्रयारनिदर्शयति न्यनछाश्चयायासश्चेति उषविदविदिकारान्तइति स्त्रेण्य

कारान्तलक्षणविदे निपात्यतइतिभावःइतरधातुपाठएवाकारान्तत्वमनेनविदेरुक्तमितिमन्यतेइति गुणोनसिद्धतीति इकारस्योपधाया

भावोरकारलोपाभावाच्चविदेरिति स्यादिसर्वः न्त्यसाधनेनविधीयमानस्यान्त्यसदृशापत्तिमत्त्वस्यसर्वत्र॥

भीङ्ङी हि द्विवचनमेव विधेयं किमतिदेशेनेति एष्ठति स्नुवस्तिदेशस्तु नलुमताङ्गमिति गुणप्रतिषेधो न भवति प्रत्ययलोपस्तस्याः प्रोप्रेरपे
निषेधो नचात्रासौ प्राप्नोति हृञ्स्नानु किमर्थमिति च्व्यन्तेरणापि सत्रारभ्यमनुप्रयोगः सिद्ध्यति हृञ्कालसाधनसंख्याप्रसङ्गादिति पारायण
लिट्परस्मैहृञः च्व्यामंताद्धि कालविशेषश्चावसीयते नन्वर्थान्तरं तत्र समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगो न भविष्यति नुषामुवोषेति उत्तरे
णैवसर्वार्थोभिव्यञ्जनादामंत्र स्यानर्थकप्रसंगात् नापि भिन्नार्थस्मर्हापपाचेति च्व्यामंतस्य हृञ्साधनाद्यसंभवात् हृञनुप्रयोगवचनः
सामान्यविशेषयोश्च प्रयोगोऽर्थविशेषप्रतिपादनेनुगुणत्वेन भावः च्व्यनुप्रयोगइति यद्यप्यामंतात्सकलार्थाभिव्यक्तिर्न भवति तथापि कर

भीङ्ङीभ्रुवां स्नुवस्तिदेशेकिंप्रयोजनं स्नुवस्तिदेशेप्रयोजनं हिंसेलेविभाषाचकार हृञ्स्नानुप्रयुज्यतेलिटिकिमर्थमिष्यते च्व्यनु
प्रयोगोयथास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं च्व्यामंतमव्यक्तपरार्थकेनेनापरिसमाप्तोर्थइति हृञ्स्नाच्व्यनुप्रयोगो भविष्यति च्व्यन्तेऽरंपट
इति हृञ्नोनुप्रयोगवचनमाङ्लिभुवोः प्रतिषेधार्थं हृञ्नोनुप्रयोगवचनंक्रियते च्व्यङ्लिभुवोरनुप्रयोगो नाभूदिति च्व्यात्मनेपदविध
र्थंच हृञ्नोनुप्रयोगवचनंक्रियतच्व्यात्मनेपदंयथास्यात् उच्यमानेपेतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदंयत्नः कर्त्तव्यः च्व्याङ्लिभ्रुवां प्रति
षेधार्थेनापिनार्थः इष्यतेसर्वानुप्रयोगः सर्वेषामेवहृञ्भ्रुवांनामनुप्रयोगइष्यते किमिष्यतएवञ्चाहोस्वित्प्राप्नोति इष्यतेचमा
प्नोतिच तथाहिहृञ्निनिन्देधातुपरा कैनाहिंप्रसाहारयहरा हृञ्स्नानिविणांप्रसाहार हृञ्च्व्यङ्लिभ्योगइत्यतः प्रभृत्याहृञोजुका
रात् सर्वेनुप्रयोगइतिचेदशिष्यमर्थीभावात् सर्वेनुप्रयोगइतिचेदशिष्यहृञोनुप्रयोगवचनं किंकारणं च्व्यर्थाभावात् च्व्यामंतम
णादिवणाद्विज्ञास्यतेतस्मादनुप्रयोगसिद्ध्यर्थं (व्यङ्क्तपरार्थकेनेनापरिसमाप्तोर्थइतिहृत्वा च्व्यनुप्रयोगो भविष्यति॥
मिदेवङ्व्यामंतभावः च्व्यामंतमिति पूर्वोक्तानामर्थानांपकरणादिवणादशम्प्राप्तियभिरिनिनन्दाख्यानायानुप्रयोगः सिध्यतेनेति
भावः कौनेरेवानुप्रयोगोयथास्यान्नुस्तेर्णामाङ्गिनियमार्थमतरिनिन्दार्थेपितुमाह हृञ्नइति च्व्यात्मनेपदेति सिद्धे हृञ्नोनुप्रयोगेपुनर्व
चनमतिशयेनानुगुणास्यानुप्रयोगार्थं तेनात्मनेपदस्यकर्तारमतस्यात्मनेपदानवकाशेतिरनुप्रयुज्यमानस्तासाप्रत्ययवदिहतस्यकर्त्तव्य
भवतीत्यर्थः च्व्यवश्यमिति परस्मैपदस्यापिकर्त्रर्थस्यावगमाच्चतस्यानुप्रयोगः स्यादिहतुभावः प्रत्याहारग्रहणमिति एतन्नोपपद्यतव
दिसत्रहृञ्ग्रहणाद्धृञ्निनिङ्ग्रर्थाहिज्ञायते सेयङ्ग्रार्थविरोधान्नभविष्यत्यनुप्रयोगः च्व्याशिष्यमिति विधीनिङ्ग्रर्थमपिनोपयुज्यते

नवेति द्वयोरेकार्थयोः प्रयोगाभावादिति भावः स्यापप्रदर्शनार्थंचसाम्यवाचिनोरिसुक् नतुसाम्यवाचिभ्यः हृञ्वाङ्लिभ्यश्च्व्याविधा
नमङ्लि साम्यवाचिनश्चार्थद्योतायेतुविशेषवचनोनशक्यः प्रत्युतविशेषान्तरव्याहत्यर्थंविरोधी लट्परस्मैपदेभूतविशेषस्यास्ते

इदंतर्हिप्रयोजनं हृञ्स्नानामेवामेनुप्रयोगोयथास्यात्यत्रवाहीनोमाभूदिति एतदपिनाङ्लिप्रयोजनं च्व्यर्थो
भावश्चाभिधेयः हृञ्स्नयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः नचसामान्यवाचिनोरे
वविशेषवाचिनोरेवप्रयोगो भवति तत्रविशेषवाचिनः उभयोः साम्यवचनोनुप्रयोस्तेलिट्परो
र्थेवा लिट्परार्थेतर्हिहृञोनुप्रयोगवचनंक्रियते लिट्परस्यैवानुप्रयोगोयथास्यात् च्व्यन्यपरस्मैभवतिति
किंपरस्मैपुनः प्राप्नोतिलट्परस्य नलट्परस्यतर्हिभविष्यतिनलुङ्परस्यानुप्रयोगोगणाभावघतनभलकोलो
विशेषिनः स्यान्नलङ्परस्यतर्हिभविष्यत् नेलङ्परस्यानुप्रयोगोगणाभावघतनःपरोक्षकालोविशेषितः स्यात्॥

नभवतिपादनात्तस्यापिभविष्यदर्थेवर्त्तमानतामाश्रित्यलट्प्रयोगः स्यादितिमाङ्नलट्परस्येति च्व्यामंतार्थोभिव्यक्त्यर्थंसानुप्रयोग
उपपद्यतइत्यर्थः॥ स्यविरङ्कालाभिधायिलरनुप्रयोगोनभविष्यति नवसामतिकेवर्त्तमानतासंभवेभूतङ्र्थंयोलङ्प्रयोगो

एकस्यापि वेरनेकप्रतिपादनायमारम्भः तथाहि खादिरेवप्रतिपालाशेवृक्षप्रतीत्यादौक्तिकसिनेषुसाधनेषुयनेवसाधनेनोपयुक्तोताक्रियाते नैवनिर्वर्त्यते तत्रयादृक्कालितखदिरस्यभेदोभवति तादृक्तुल्यरूपःखुवुरःसादृश्यात्खदिरवृक्षाप्रतिनिधीयते तनुपलाशःपरिगृह्यते साधनभेदेनक्रियाभेदात्तुपयुक्तताक्रियाभेदाद्विरोधप्रसङ्गात् लोकेपियदाखस्वामिभावप्रतिपादनायादासोमीनःपक्षुपयुक्तेन तदा श्वशब्दोनोचेत्तत्रापिनित्यप्रतिपादनायसेधनिर्वर्त्यते अथमन्यसेभेदेषुचेत्सुक्रोऽधिकरणप्रत्ययोक्तोपिस्यादशेषेषुचेतिष्टतीति तन्

अथवाहिमतेयंरोगेनघतनेलट्रिधीयतेहशश्वनोर्लरचेति तत्परस्मैभूदिति एतद्यथिनालमिप्रयोजनं एकस्याश्चाकृतेश्च रित्प्रयोगोद्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्चनभविष्यति तद्यथागोषुस्वामीत्यश्वेषुचेति भवतिगोष्वश्वादानेचस्वामीति अर्थसमाप्तेश्चानुप्रयोगोनस्यात् एतद्यपिनालमिप्रयोजनं इदानीमेवदृक्कृक्ष्मामतमव्यक्रपदार्थिकेनेनापरिसमाप्तोर्थः निर्वृत्तानुप्रयोगोभविष्यति विपर्यासनिवृत्त्यर्थंवा विपर्यासनिवृत्तेश्चतद्धनुप्रयोगवचनंक्रियते ईहांचक्रेचक्रेईहामितिमाभूत् व्यवहितानिवृत्त्यर्थंचव्यवहितनिवृत्त्यर्थेचकृतेानुप्रयोगवचनेक्रियतेत्रनेवानुप्रयोगोयथास्यात् ईहांचक्रेचक्रेईहांचक्रे व्यवहितेस्यमाभूत् ईहांईदृक्त्रक्रेरितिश्रीमद्भावसेनलिखितेव्याकरणमहाभाष्येनयाध्यायस्यप्रथमे पादेसप्तमीयमाह्निक॥

स्याद्योर्द्यायद्याशब्दस्यप्रतिपादिकसंज्ञानलयैवासौनिर्देशोनस्यात्तथाशब्दस्यनेयर्थे एवंहिप्रतिपत्तिलाघवंभवति व्यर्थसमाप्तेरिति स्यामतेयदयावत्तमर्थमभिधातुंशक्तोतितावानर्थःसत्रेवपरिसमाप्तइत्यनुप्रयोगोनस्यादितिभावः एतद्भाष्यकारेदूषयितुमाह एतदपीति अशिष्यमर्थोभावादित्युक्तत्वात् विपर्यासनिवृत्त्यर्थंचेति सिद्धेकृत्यर्थेवचने ल्यबनुप्रयोगश्च एम. ४१
स्यप्राप्तेर्यत्तेनेतिचस्यप्रयोक्तेवकृत्रप्रयुज्यते नपुंसेनापिव्यवहितेमित्यर्थेसतिनि ईहांचक्रेचक्रेईहांचक्रे इतिभाष्यप्रदीपतृतीयस्यप्रथमपादे तृतीयमाह्निक॥

स्त्रियामित्याश्रीयःसर्वत्रबाधितत्वान्नास्यप्रयोगःप्रयोजनं नापिक्तिदादीनामिवकार्योर्थलाभःदृश्यते ततोऽस्यानर्थक्यंविधानमिनिष्ठछते क्तापि मिति स्त्रिरुत्सर्गःस्त्रियां स्थानीसर्वःसस्यादेशोनापोद्यतेसिनुत्सर्गःसमानुसामान्यविधिरुत्सर्गशब्देनोच्यते स्तुत्सर्गइति स्त्रेरुत्सर्गोधातुमात्रा द्विधानमिसर्वः तत्रादरतइति यदाणीतावदर्थेकर्तरि जनेरूहीयजनेतिणरादेर्विहितस्यचिणोमुचेचारेलुग्दृश्यतेनरादचतुर्थस्यापियद ण्यकर्तृव्यामिसवानदृसुक्रेतत्रधयतेराकारात्त्वाच्चदर्थेचदृसिजदृशांकर्तृचे वस्त्रनश्यगमार्थमूर्तेःव्यूहणधातेर्णेर्थेनुसिनयहरण मिसर्वःकृतविधानइति व्यनिदृसेतत्रस्त्रेविशेषणोपयोगोस्त्रियः तद्यथा पादिनिदृहणेधातुर्विशेष्यते पस्मादस्मत्रेणागमोनदृश्यते

स्त्रिलुडिक्कायंस्त्रिःश्रूयते नदृश्यतेयतएतत्सिजादयश्चादेशाउच्यंते पस्त्रिदृश्यतेकिमर्थंस्त्रिउत्सर्गःक्रियतेनासिजु त्सर्गएवकर्तव्यःतस्यावतारयोवतारोभविष्यतिक्त्रतउत्तरंयदति स्त्रिउत्सर्गःसामान्यग्रहणार्थः स्त्रिरुत्सर्गःक्रियतेसामान्यग्रह णार्थंःसामान्यग्रहणार्थेनार्थःमन्त्रेघसह्वरणशदृदृहादृगमिजनिभ्यःलेरिति तत्रावतस्त्र्यागाग्रहणंकर्तव्यंस्यात् घरःस्त्रीः सिदृशति कविधानेचानिदृचनेस्त्रिसमसयार्थंकतविधानेचानिदृचनेस्त्रिसमसयार्थं स्त्रिरुत्सर्गःक्रियते स्त्रेरनिदृशतिवत्सःसिंहो भवति वत्सशावेचघत्वभावेचदृतेरदृतेरदृसःसिंहोभवति अथस्त्रिकरणंकिमर्थं स्त्रेस्त्रिकरणंविशेषणार्थं स्त्रेस्त्रिक रणंक्रियते किमर्थं दृविशेषणार्थेनार्थः स्त्रेस्त्रिकरणंविशेषणार्थं स्त्रेस्त्रिकरणंक्रियते किमर्थं विशेषणार्थं दृविशेषण र्थेनार्थः स्त्रेःसिजिति लेःसिजितिसमानलिङ्गेरापिप्रसज्यत नैतदस्तिप्रयोजनं लुरीप्युच्यते नचलुङ्लिदृसिदोस्त॥

विषयानरगतमनिदृमाश्रयणीयमलुरादेशानासार्वधातुकत्वादिटमास्मभावात्तत्रग्रहादिभ्यःवक्तोनस्यात् तेषांविकल्पेनेनेटासेरत्वात् अथापिपाक्षिकेनेटभावेनेत्यामनिदृत्तस्यात् तथापिनिसक्तःस्यात् सौतुविशेष्यमाणोयदातस्योनास्तितदाकोभवतिन्यघुक्षीरिति परास्त्रिदृवतितदासिचमाग्रहीदिति घस्लभावेचेति लुदियसार्धधातुकंतत्रादेर्घस्लभावोविधीयते तत्रचोपरतोघस्लभावस्तस्य दृसिभ्रतिग्रमथासिचेवधस्लभावःस्यात् ततःस्त्रासिचःश्रवणंस्यात् नहिप्रकृत्रस्योत्सर्गस्यापवादेनबाधःकर्तुशक्यतइतिभावः ते षांमेऽग्रहसतियदासिचोलुक्क्रियते तदास्त्रासिचान्तरस्यामतिरुदः स्यात् लुप्तालुप्तेपिहिसिचान्तस्यसलक्षणानास्पदत्वेस्पृष्टत्वात्

ग्रामश्चिति चेति तत्रसामग्रहणेसतियद्यसेभवुंकार्यंविज्ञायतइतिभावः ग्रमेत्रेवेति ग्रमधानइनुबंधपरिभाषया ऽसेयग्रहणे स्यात्तनलिरुक्तंग्रामइसनेनसिद्धेलुप्तेस्थानिवद्भावाद्धकारलोपेसतिधइतिभाग्यंतुक्रियमाणेग्रधइतिभवति सेत्रेयसेसत्रचसेइसि चइतितामेवत्रीणीसर्थः लुप्तसप्तम्याघोह परेनाहति लोपइतिवत्स्यामीतिनहेवमेत्रेयसेसत्रानुवर्त्तिष्यते ततश्चलाघवंभवतीसर्थः

ग्रथेहिकरणंकिमर्थं इतिहिकरणंसामग्रहणार्थं हौरिकरणंक्रियते सामग्रहणार्थं हसामग्रहणार्थेनार्थः मेत्रेयस् हकरणशहदहाद्दृगमिजनिभ्योलोपइतिग्रामश्चिच इकारेचहीनीसामग्रहणार्थंक्रियमाणोग्रवश्यंसामग्रहणविज्ञानार्थ ग्रकारः कर्त्तव्यः हसामग्रहणविधानार्थेनार्थेग्रकारेण ग्रमेत्रैव यत्तावदुच्यतेऽपवादउत्सर्गसामग्रहणार्थेइति क्रियमा णोपिचेहउत्सर्गतामेवत्रीणिग्रहणानिभवंति सिलुडि क्लेः सिचलोपइति यदेतल्लोपइतिएतदर्थंभविष्यति कथंयदेहउद्गा स्याद्घुयाभ्यःसिचःपरस्मैपदेष्विति ग्रत्रासिचोग्रहणं एतल्लोपइतिवर्त्तते यद्धिलोपइत्युच्यतेधेट्श्यानुशब्दाभ्यांप्राप्नोति ग्रदधत्ग्रधात्धासीत्ग्रदधारसेतदर्पिमाप्नोति नचद्धोलुकिदुर्वचनं नचद्धोलुकिदुर्वचनेनभाव्यं किंकारणंवहवो सुच्यंते नचात्रचेःपश्यामःप्रसयलक्षणेन नलुमताङ्गस्येतिप्रसयलक्षणप्रतिषेधेनुदुर्वचनेनाहिचाङ्गस्यादेशोप्राप्नो ग्रदधत्ग्रधुः ग्रधात्धासुः ग्रधात्धासांपप्राप्नोति॥

धेट्श्इति विभाषाग्राधेरिसत्रलियग्रहणानुवृत्तेसतिलोपादेशेषुसत्सुनेषुस्थानिवद्भावान्नलियग्रहणेननेतेसोग्रहणाल्लुकिकृतेचद्धित्वंतस्मिन्न द्धित्वंनप्राप्नोतीतिसदधात्इसापिस्यात् ननुचद्धोपमस्थानिवद्भावाद्धकारलोपेमसधइतिभाग्यंनकर्त्तव्यमुच्यतेग्रदधात्इतिसोप्राप्नो ति नैषदोषः श्लिलुग्यधातीतिलकारलुप्तस्थानिवत्त्वान्नेधात्वालुप्तनाग्स्येतिप्रसयलक्षणनिषेधाद्धकारलोपाभावात्॥ राम. ४२

ग्रातइति विध्यर्थमेतदुच्यतेननुनिपमार्थमिसर्थः एवंनाहीति ग्रदभ्यसेघादेशेपुनरुपादानेलेरेवलुग्विधास्यतेनेनाभवत्रिनिजुस्त्र

नैषदोषः ग्रातइतिजुसभावोभविष्यति नसिध्यति सिच्ग्रहणंजत्रानुवर्त्तते सिच्ग्रहणंनिवर्त्तिष्यते यदिनिवर्त्ततेग्रभ वत्रिनिप्रसयलक्षणोनजुसभावःप्राप्नोति एवंर्हिलुकिसिजपवादोविज्ञास्यते यदिलुकिसिजपवादोविज्ञायते माहिस्तांमो हिधानामिसत्रग्राहिस्मिचोम्पतस्यामिसेषसरोनप्राप्नोति तस्मान्नैनदुक्तंनवैलुकिसिजयचारीति नचैवमुच्यते ग्रभवत्रिनिप्रसयलक्षणोजुसभावःप्राप्नोति तस्मादातइतरत्रसिजग्रहणमनुवर्त्तते तेनिग्रातइतोमानेधइग्रातः शत्रादाप्नोति तस्मादाङितस्याघुपाभ्यःसिचःपरस्मैपदेष्वितिसत्रसिजग्रहणंकर्त्तव्यंतस्मिन्ग्रक्रियमाणेनाभवत्रीणि ग्रहणानिभवंतिलिलुडिक्लेःसिचलोपइति॥

भविष्यति ग्रातइतेतच्चविधंर्थमविष्यति ग्रदभ्यधुरपुरिसादिसिध्यर्थमितिनावः तस्मादिनि खासिद्धेन्भादेशेनलुक् सत्यस्वर्थः॥

कथमिति न्यार्धधातुकस्येडिति यते तदेवतदभावादनिडिति व्यपदिश्यते मत्वर्थवद्ग्रीहित्तानादितिभावः स्त्रानिमित्तमिति या
तोरिटश्चनिमित्तनिमित्तिभावोस्तीतिनानुपपन्नः षष्ठ्यर्थवद्बहुव्रीहिरितिभावः नवानस्मादिति न्यनिरइतिवचनसामर्थ्यासचम्पूर्थवद्बहु
व्रीहिराश्रयिष्यतइत्यर्थे क्रयोनिरिति न्यसतिक्षिविधूनेविकरणोनवानिरस्याश्रयोणाभाव्य तत्रास्मिन्निषयइत्र प्राप्तावाद्विषयाश्रय
निरत्वस्यापेक्षणीयामितिप्रश्नः निष्ठायामिति यद्यार्धधातुकमात्रपरिग्रह्यतेतदातोगुहादिभ्यऊङ्भ्योनस्यादिति। नेष्टाश्रयणादाश्रये ग्रहा
दिभ्योनिसक्त प्रसज्येतविकल्पितश्चेष्यते इडारिणुश्रिषुयुद्रुस्नुभ्यादीनांचनिष्ठायामनिट्त्वात्क्त आप्नोति नपुनर्यत्रेति गुहादयोविकल्पितइट्
यदप्युच्यतेक्त्वाविधानेवानिट्त्वेनेट्त्वंसमर्थयार्थइति धातुरेवात्रानिष्ठेनविशेषविष्यामः धातोरनिरइति कथंपुनर्ह्यातुर्नामनिट्सा
नधातुरेवानिरुच्यते न्यनिमित्तवारइरः न्यनिर् नवास्मादिरात्तिसोयमनिरिति न्यथवातोविशेषमारोक्ष्यतो निरिति विशेषविष्य
ति यदिह्यात्तायतेनिष्ठायामनिटइतिभविष्यतिप्राप्नोति भविष्यद्गुरुलघूपधानिष्ठायामनिरः न्यथविकौत्तायतेलिटियो
निरितिनकुनाश्रित्यप्राप्नोतिसेवैहिशलतारगुपधालिटिसेरकिपुनःकारणा धातोर्विशेष्यमाणत्वेनयोर्विशेषयोर्विशेषायिष्यमिन
पुनार्यत्रसामान्येनेरोविधिप्रतिषेधौ इडसामान्येन बलादावीडधातुकेपरस्मुच्यतेघस्लभावेचेतिः न्याईधातुकीयासामान्येनप
वेति न्यनवस्थितेषुप्रसंगेषुतत्रार्डधातुकसामान्येघस्लभावविशेषेतस्मिन्निरिति न्यरू भविष्यति॥ ॥ ॥ ॥

तोभावाभावाभ्यांनिष्ठेनतत्रयेसेरस्लेम्पःसिजभ्यस्तविदिभ्यःपरस्यचङ्यनदीतिनकाम्प्रेर्हेतोः न्यार्धधातुकसामान्यनिरू प्रसज्यप्रतिषार्थयातु
कसामान्यलुङ्लृङ्क्रियातिपत्तिष्वनवस्थितइत्यर्थः यदिनहिच्छःप्रसारव्यायतेतदासनन्त्रसेतिसिचोलुक्यादिःसिचइतिसरः प्राप्नोति नैषदोषः
तत्रहिच्छइतिसिचविरहादनुदात्तत्वेनभाव्यत्वाच्चिनिर्द्विर्घातस्यचनिषेधः प्रसयसरश्च्यतेसविषयश्छइसि
नास्ति एतच्चभाष्यकारेणोक्तः प्रसारव्यानाद्विहितायते माहिलाद्यादिसादेरनुपसर्गाच्चचिलेनानन्तर्येनचागमानुदात्तत्वंवाधिष्यतइ
तिनदर्शोप्यनुवेधासंगार्थश्चिन्त्यइतिकर्त्तव्यः॥

क्षेःसिच स्त्रानिरितिसौवपरस्मैपदेषुचेतिसमुच्चयोवित्तायेतनयोचैत्रापिस्यात्सावितिचसिसुशब्दःपेक्षार्थोनिर्देशःस्यात्स्त्रागं
तुनाचेकारेणासकारोनिर्दिश्यतेतिभावःनचात्रेति एष्यमिभक्तिनिर्देशारगोतिभावोत्रनन्तुसमुच्चयइतिभावःस्वरार्थइति सिचोन्नु
त्वेपिचितस्वमकृतोनिवचनात्माहिकाशीदिसाहेधातोरुदात्तार्थत्वंस्यनक्रयुमिति माहिकाशीदिसाहावादिभिनोस्यादिति म
नियमात्तिकेनोदात्तत्वेनमाव्यमितिचित्स्वरस्यायमविषयइतिभावःस्त्रार्थवतीति क्षेश्चिक्रगस्यसामान्यग्रहगाविधानार्थत्वान्मा

क्षेःसिच किमर्थश्चकारविशेषगार्थेनार्थं सिचिहिडिपरस्मैपदेघिति सौहार्डुरमुच्यमानेस्त्रियांवार्णुरिसत्रापि
प्रसज्येत नैतदस्तिप्रयोजनंपरस्मैपदेष्वसुच्यतेनचात्रयरस्मैपदेपश्यामःस्वरार्थंतर्हिचितोतइतिकोमतोनिस्मंतोदात्तत्वंयथा
स्यात् एतदपिनास्तिप्रयोजनं स्त्रानक्रोत्यं तत्रनार्थःस्वरार्थंनचकारेणानुचेधन रटिडुतेसान्नोभविष्यति तत्रप्रसयाघुरा
चतेनेटउदात्तत्वंभविष्यति नासिध्यति स्त्रागमास्त्रनुदात्तावभवंतीतिस्त्रनुदात्तत्वमाप्नोति स्त्रानउत्तरंपदंति सिचश्चिक्रगा
नर्थकोस्यानिवत्वात् सिचश्चिक्रगानर्थकोस्यानिवत्वात्। सिचश्चिक्रगमनर्थकंकिंकिंकरगा स्यानिकचातश्चिनोयमा
देशःस्यानिवत्वाद्विडुविष्यति स्त्रार्थवत्तुविकरगामामर्थ्याद्विटउदात्तत्वं नैषदोषः अर्थवन्तुसिचाश्चिक्रगंःकार्य्यंःकिन्तसा
मार्थ्यादिटउदात्तत्वंभविष्यति नमाप्रेप्रसयस्तरश्चेस्त्रागमानुदात्तत्वमारभ्यतेनघ्यैरप्रसयस्वरंबाधतेएवंस्यानिवद्भावादपि
याप्राप्रिलामपिचाधत तस्माच्चिक्रगंतस्माच्चकारःकर्त्तव्यः।
हिलाद्यादिसार्वधातुकस्यानिवद्भावप्रामंस्वरमागमानुदात्तत्वंबाधतंबाधते तस्मान्नोदात्तार्थंसिचश्चिक्रगंस्यर्थंनैषदोषइतिसिचश्चिक्र
गंनर्थकमितियदुक्तंतन्नास्तीत्यर्थः स्त्रत्रकोचेदाहःप्रसयस्वरस्यहावपवादोस्त्रागमानुदात्तत्वंपुनरिहत्रापितंतेनेदंचिन्त्यं
स्त्रार्धधातुकस्त्रापवादइतिप्रतिषेधान्तचिन्त्यंभविष्यतिनार्थःसिचश्चिक्रगेनेतिनेदमस्ति नहिप्रत्ययस्वरस्यनापवादोप्रकृतागा
मानामानुगादिनांतदभ्रसगात् कुरिनाडीनाचचिनास्यानिवद्विधयेवकार्यातिदेशाद्वितिपरत्वमापिचित्स्वरस्यनास्त्रागमानुदा
त्तत्वेनचाविशेषात्सन्धेःस्वरोबाधःतस्मान्नह्यधनार्थंसिचश्चिक्रगंकर्त्तव्यमितिस्थितं॥

पुरस्मित्रिति सिचः परस्मैपदानामित्रिसर्व्ये ग्रसिहृमिति वाक्यसार्वधातुकाश्रयस्यनलोपस्यबहिरंगत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः ग्रा
धधातुकोपदेशेयङ्कारानन्तर्म्यलोपरसेवबाहनेरनोलोपानर्थविष्यति नयात्रोच्यते ग्रवयवलोपिनामनलोपानालीति स्मृतो

ग्रथेदिकारणंकिमर्थं इदितकरणंनकारलोपाभावार्थं इदितकरणंक्रियते नकारलोपोमाभूदिति ग्रमंस्तग्रमंस्यां ग्रनि
दितोहलउपधायाः क्ङितीतिनवाहनेः सिचः किंकरणंतायकनकारलोपाभावस्य नवैतत्प्रयोजनमस्ति किंकारणं यस्यह
नःसिज्निमित्तहेतेः सिचः कित्वंशास्ति तत्तायथस्याचार्य्यनासिजनस्यनकारलोपाभावतीति नैतदस्तिज्ञापके ग्रस्तिब्रूमहे
नस्यवचनंप्रयोजने किं सिच्येवलोपोयथास्यात्परस्मिन्निमित्तेमाभूदिति कः पुनरत्रविशेषः सिचिवानलोपेसति परस्मि
न्निमित्तेवा ग्रयमस्तिविशेषः सिचिनलोपेसतिनलोपस्यासिद्धत्वात्सकारलोपोनभवति परस्मिन्पुनर्निमित्तेसतिनकारलो
पेहतेरनकारलोपःप्रसज्येत समानाश्रयसंसिद्धेराश्रयतश्चेदं ननुचपरस्मिन्नेसत्यपिनिमित्तेनका
रलोपेसतिग्रकारलोपोनभवति कथग्रसिद्धंबहिरंगमनंगमिति नेहनहेतेः सिचः किंकरणंतायकमेव नासिजनस्य
नकारलोपोभवतीति इदिह्यस्थानिवत्वात् ग्रथाप्यनेनेदिनार्थः स्यात्इदितोयमादेशः स्यानिवद्भावादिदिद्भविष्यति
स्पृशमृशकृषतपदृपः सिजिति किमर्थं स्पृशमृशकृषतपदृपः सिजनेनेतिवक्तव्यं स्पृश ग्रस्तुतस्यास्तीत स्पृश ग्रस्तु
तस्यस्तीत कृष ग्रकृततस्यकरोतीत तृपत्रस्तस्यतृप्यतीत त्रपीतस्यत्रपतेरित्यर्थ ग्रस्यतस्यद्राक्षीत किंप्रयोजने सिचुप
धास्यात् ग्रथवा सिद्धं कथं शेलदृपधाहनिदः वक्तव्यंसेवसिजपिसिद्धं कथन्नु चित्करणंग्रसारूप्यार्थं तत्रचावे
दकलक्षितलक्षणोःमागमेकृतेव्रिहतनिमित्तत्वात्वक्तीनभविष्यति यद्येवमसत्स्थानिनाऽपि प्राप्नुवंति॥ ॥ ॥

निव्रिम्रक्लेमाप्नेह्याप्यायिपूत्तेसिचिधीयते त्तेम्यिक्करणमिति ननुग्रप्रयोजनाभावात्तकारस्येत्संज्ञानास्तीनिचोऽलोहे
पत्तेःमागमहेतोसिच ग्रसभावपहेतुकहनेत्रयाणांग्रहणंकार्यमित्यर्थः ग्रत्रसम्पीति ग्रसत्यहणमुपलक्षणंवरादयोस्यादेप

विणोनिस्तादिति विणोभावकर्मणोरित्यत्रधातुग्रहणानापेक्षत्वतइतिग्रारेःपरस्मैतिनभविष्यतिपरेर्दीपादिम्यग्रारेःपरस्मैतिग्रप्रो

सिद्धेनुचोयादित्वात् सिद्धमेत कथं सिचोयादित्वात् यासिःसिदकालाशीर्लृस्मैसिसर्वादेशोभविष्यति किंपुनर्नग्रय
तेयकारलुप्तनिर्दिष्टायकारः चङःङोः कथं चङःङोःग्राश्लिष्टनिर्दिष्टात्सिद्धं चङःङोरपिग्राश्लिष्टनिर्दिष्टोयं चग्रङ्चङ्यग्रङ्य
ङ्ग्रनेकालाशीर्लृस्मैसिसर्वादेशोभविष्यतिविणःकथंविणोःनिस्तात् विणःग्रनिस्तात्सिद्धं किमिदमस्तिनिस्तादिति
ग्रसस्यायस्थानेभवत्रप्रसयःस्यात्ग्रससाप्रसयसंज्ञायामिन्संज्ञान ग्रसेसामिलंज्ञायांलोपोन ग्रसंतिलोपेक्ष्नेका
ल यशःनेकालत्तद्रामवादेशः पदामवादेशस्तदाप्रसयःयशाप्रसपः तदेत्संज्ञायदेत्संज्ञातदालोपः एवंचतत्रवार्तिककार
स्यनिर्णयः सप्रयोजनंचिकरणमिति ग्रपिच त्रैशब्द्यानमकल्प्यते ग्रस्तिब्रूतत्ग्रस्त्रास्तीत ग्रस्त्रास्तीतिनसिद्धति
चिणनःसतिविभाषासिच सिच्यपिस्यपिग्रत्तरणोःमागमोविभाषा यस्मात्वल्यादिग्रमाग्रद्योनिमित्तेनविहन्यतेसस्मा
देव नस्मात्सृष्टग्रतेस्पृशमृशकृषतपदृपःसिलेति॥

नितस्माद्धिनविशिषणाश्चेषणपरिहर्त्तव्यं सप्रयोजनमितिसामान्यग्रहणाविद्यातार्थतस्योक्तत्वात् सतिप्रयोजनेचकारस्येत्सं
ज्ञायाभावेलकारग्रहणमवतीसमागमाभावात्क्तएवप्रसज्यतेस्यर्थःपस्यस्वल्पीति पुषादयद्यधेत्यहिकृतेष्वमागमेप्रवर्त्तते॥

शलङ्गु कविधानङ्गिविशेषणासम्भवाल्लक्षणादोषमुद्भावयति भक्तपूर्वगसाश्रयेविहितविशेषणाश्रयेवालस्यासिद्धिः किन्तु
णान्तुकस्याचीतिविशेषणार्थेवत्सारस्यादालोपविहन्त्रयेस्यात् नवाकस्येति भक्तपूर्वगसाश्रयेकिंसमनर्थकस्यादिनिसा
त्तवधकत्वमनकाशामेसयवारस्यादुणस्यबाधकमित्यर्थः नचकस्याचीतिविशेषणार्थोकिंलक्षयत्यालस्यर्थवत्वान्नास्मैवकस्स
तत्रयहणस्यसिद्धत्वादुणस्यनामत्वसत्रत्वाद्वत्सादेरप्रसंगाभावात् न्यनिङ्ग्वनमितिन्यनिङ्ग्वनङ्गेर्विशेषणायथास्या

शलङ्गुपधादनिङ्कोः कविधानङ्गुपधाभावः क्ङेर्गुणनिमित्तत्वात् कविधानेङ्गुपधत्वसाभावः किंकारणं क्ङेर्गुणा
निमित्तत्वात् क्ङिर्गुणस्यनिमित्तं तत्रक्ङावेवगुणोहतेङ्गुपधादितिकोनप्राप्नोति नवाकोस्यानवकाशत्वात्यकारोगुण
स्य नवाप्ययदोषः किंकारणं कृतस्यानवकाशत्वात् यत्रनवकाशःकृतागुणंबाधिष्यतिन्यनिङ्ग्वनमविशेषणात्क्ङे
र्नित्यादिङ्त्वात् न्यनिङ्ग्वनमविशेषणात् किंकारणं क्ङेर्नित्यादिङ्त्वात् नित्यादिङ्क्ङिङ्गचिदाश्रयते तत्रक्ङेरनि
ङ्गिति कर्तीनप्राप्नोति नवाकोस्यासिजयवारस्यात्तत्तस्यवानिदाश्रयत्वादनिदिप्रसिङ्कविधिःनवेषदोषः किंकारणं कृत
स्यसिजयवारस्यात् सिजयवारःकृतःसचानिदाश्रयःनचापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशते पूर्वस्यवारःप्रवर्त्तेत प
श्चादुत्सर्गः भकल्पेवायवारविषयमुत्सर्गोनिविशते तत्रतावत्तत्रकदाचित्तासिजभवति कृमयवारप्रतीक्षते कृतस्य
सिजषवारस्यात्तस्याचानिदाश्रयत्वात्तन्यनिङ्ग्प्रसिङ्गः न्यनिङ्ग्प्रसिङ्गे क्ङाविधिः न्यनिङ्ग्प्रसिङ्गे क्ङाभविष्यतिसिजिङ्
नीङ्गभविष्यति शेषेसन्निधानंभविष्यते न्यकोषीत्न्यमोषात्॥

दिति न्विरुत्सर्गः कृतङ्सुकृतन्त्रासिवानिसेभाव्यमितीङ्भावोपलक्षितनस्यनपनकृचिद्विधत्तङ्गिति क्ङेरनिविशेषणास्या
मसिद्धिरित्यर्थः नवाकस्येति न्यग्भावः लिहलिनङ्गितिस्थितेसिचानभाव्यकस्यायविषयङ्गितिकृतानापिननावद्भाव्य
यावदस्यानिङ्त्वनङ्गात् तत्रलकारस्मेवेटः प्रामोतनिषेधाङ्गिङ्त्वमाश्रितिकाः सिङ्क्ङालिङ्गाङ्गिति पत्रालिङ्प्रतिषेधा
नालिनत्रसिजेवभवत्सकोषीदिति॥

श्लिषन्त्यादिमर्थीमेति किंपुषादिपाठङ्गिप्राप्तेनङ्घनार्थविधर्थमिहमयपूर्वेणाकोसिङ्नियमार्थमितिप्रश्नः रनरोवस्समाणयो

श्लिषन्त्यालिंगने किमर्थमिहमुच्यते नियमार्थे नियमार्थायमाथरमः श्लिषन्त्यालिंगनएवकोयथास्यान्नङ्घनाभवत् उपा
श्लिषज्जतुकाष्ठवत् समाश्लिषत्ब्राह्मणकुलमिति न्यतउत्तरपठात् श्लिषन्त्यालिंगनोनियमानुपपन्नविधेयभावात् श्लि
षन्त्यालिंगनङ्गितिनियमस्यानुपपत्तिः किंकारणं विधेयभावात् कोमर्थोनियमोभवति विधेयेनास्तीतिकृत्वा ङ्गहणास्ति
विधेयंकिं पुषादियाठाङ्गिप्राप्तः तङ्घनार्थः क्ङोविधेयः तत्रापूर्वोधिरस्तुनियमोवेति न्यपूर्वेणविधिःस्यान्ननियमः
किंवस्यात्ययद्यनियमोनस्यात् न्यात्मनेयङ्न्यालिंगनोः नालिंगनेवाकोःप्रसज्येत यष्ठवक्तारंबाधते एवंनिरागम
पिबाधते उपाश्लेषिकस्यङ्गरङ्गोनेति॥

गविभागंमनसिकृत्वाह नियमार्थमितिउपाश्लिषदितिप्रसासत्तावत्राश्लिषिवेत्रेतेनालिंगने न्यङ्गमासङ्गति श्लिषेनामासेन्यङ्गिक्त
स्यारमाङ्गधकत्वमिसर्थः यष्ठवेति विध्यर्थंङ्गेहोषानरोङ्गावनं॥

सिद्धेत्युक्ते पूर्वेण कोसिद्धेनियमार्थेनेतद्वचनेकर्त्रर्थं न्यचि णिविषयइति न्यनेननियमार्थत्वंसमर्थ्येते न्यमथाविरागबाधनाय नहिस्वयंविधयंमेतत्स्यात् तत्रनियमार्थं न्यङ्विधानइतितत्रश्लिंगनेऽप्रतिषेधाश्लिषन्यालिंगनेऽविणिविषयइतिनियमार्थंभ

सिद्धेनुश्लिषन्यालिंगनेविणिविषये सिद्धमेतत् कथं श्लिषन्यालिंगनेन्यचिणिविषयेकृतोभवतीतिवक्तव्यं न्यङ्विधानेव श्लिषोनालिंगने न्यङ्विधानेवश्लिषोनालिंगनेन्यङ्विधानेवश्लिषोनालिंगनेइतिवक्तव्य सिद्धंतिसत्रंतार्हिसिद्धते यथाम समेवास्तु ननुचोक्तंश्लिषन्यालिंगनेनियमानुपपत्तिर्विधेयभावादिति नैषदोषः योगविभागान्सिद्धं योगाविभागः क्रि ष्यते श्लिषः श्लिषःक्वाभवति किमर्थंसिद्धे पुषादिपाठात्इ प्राप्नोति यद्बाधनार्थंतन्यालिंगने न्यालिंगनेचाश्लिषःक्वा भवति इदमिदानीं किमर्थंस्यात् नियमार्थं श्लिषन्यालिंगनेएवेदमाततएवाश्लिषन्ततुचकाएवसमाश्लिषन्यालुलुणाक लमिति यदप्युच्यतेपथेवक्तोऽवाधनेएवंविणामपेवाधनेतिपुरस्तादपवादान्न्यनेतणविधीन्वाधतेनोत्तरा निसर्वंकृता ऽवाधिष्यतेनाविणं न्यथवानत्रवर्त्तमानेपुनाश्रेणंग्रहणंस्वमयोजनंवि ष्यतेयथास्यात्एवंसमाप्नोति तन्नाभूदिति॥ ॥ ॥

वसमथाविधयंमेतत्स्यात् श्लिषःक्वेति श्लिषइत्रानिष्टंसनुवर्त्तनाद्बाह्यार्थस्यसेरोग्रहणाभावः सानुबंधकत्वाद्वा तत्रयुषा दिलक्षणेनाम प्रसक्तशिष्टनकेनकाध्यते न्यथवेति समुदायापेक्षायांपुरस्तादपवादइतिपरिभाषानास्तीतिपरिहारनैष न्यासः॥ ४६

णिश्रिद्रुस्रुभ्योकर्मणीति न्याधेधानुकेविकल्पेनाणिटोविधानादणोगइपत्तेसिविप्रावचनं तत्राचकमनेतिभवतिणिइ पत्तेनसतद्भावाच्चीक मनेति सतश्चघुनिवृत्तेनिवृत्तव्यपरग्रहणंसामर्थ्यात्समपदार्थोणिराश्रीयते न्यमस्मासंभवान्नेनचइपरोणेथेघुधावात्तरेतत्रपा नोःम्यासस्यसनीवकार्यभवतीसर्थं नाकमिएसुखमिति नाकस्वर्गमिएसुखयोतिसुपुक्रवेइदारथैर्यकर्मेतिकिंरूपभवतीतिएएर चकतेसुक्रं यस्तचीकमतेसुक्रंतेयत्काषिणायोतिलक्षणास्मरणानर्हार्थवोयंलक्षणास्मरणंदर्शनार्थं न्यमेत्वाहुः न्यकमिएइति

णिश्रिद्रुस्रुभ्योकर्मणीत्युपसंख्यानं णिश्रिद्रुस्रुषुकमेरुपसंख्यानंकर्मव्यं नाकमिएसुखंयोतिसुयुक्रैर्वइवाथै न्यथ यत्काषिणायोतियचीकमतनाषिणाकर्म्मकर्तरिच कर्मकर्तरिचोपसंख्यानंकर्त्तव्यं कारयतिकटंस्वइत्रः न्यचीकरत्कटः सयमेव उच्छ्रयतिकटंस्वइत्रः उच्छ्रीश्रियतकटःस्वयमेवेति नचकर्मणएविधानात्कर्तृत्वाच्चकर्म्मकर्तृसिद्धं नवाकर्तृव्यं किंकारणं कर्मणएविधानात् नहिकाश्रित्कर्मणोविधीयते यश्चाःवाधनं करेतात्सुकर्म्मकर्तृसिद्धं न्यालिचकर्म्म कर्तरिकर्तृत्वमितिसिद्धत्वाच्चभविष्यति ननुचायंकर्म्मणोविधीयतेचिणाभावकर्म्मणोरिति प्रतिषेधेनतत्रयकृचि णो यकृचिणाःप्रतिषेधेहेनुमस्मिंश्चिन्नामुपसंख्यानमिति यस्तर्हिननुणिच उच्छ्युच्छनोःस्वयमेवेति न्यत्रा पियद्याभारद्वाजीयाःपठंति नयाभवतिव्यप्रतिषेधेन यकृचिणाः प्रतिषेधरिश्रयिंग्रथिंस्रुन्नात्मनेपदाकर्मकारणमुप संख्यानमिति॥

यैरुक्तंस्वोपचारात्कर्मिएशब्देनाभक्रियाशब्देनोच्यतेन्मनुकायोनुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्हिभक्तिर्नेहजानेसुयुक्तैर पिवइवार्थेगच्छनःसुखंनप्राप्नुवंति न्यपशब्दोद्धारणात् यत्वचीकमतभाविणापिसुखंयातीति कर्मकर्तरिचेति कर्तर्युच्च मानश्चःकर्म्मकर्तरिनप्राप्नोतीतिवचने उच्छ्युच्छनेति पुच्छमुच्छतीत्युच्छयतेगौरत्रयद्यनभीविनापपर्यवस्रंसगवा सकर्मकंतेभवति तरोःपुच्छयतेगामितिभवतिपुनर्गौरेवयंसोकर्यंतिशयेनकर्तृत्वंविवक्षतेभूतकालश्चनदृष्टानुसारेण॥

अस्यति पुषादित्वाङ्गणात् अतएवेह्कारणाधारेसमास्यर्थेननु पुषादिपरिसमाप्यर्थमितिभट्टिपादनायसूत्रेऽनङ्वार्थेत्याह
अस्यतिग्रहणमिति अत्रापाति व्याप्तिरेषीकृस्यकर्मकार्थस्यकस्यचिद्विधानात्वाअयंकार्यप्रतिबंधकाभावात्प्रवर्तन

अस्यतिवक्तिरूपानिभोरः अस्यतिग्रहणंकिमर्थं अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थंदृष्ट्वंकिमुच्यते आत्मनेपदा
र्थमिति नपुनःपरस्मैपदार्थमपिस्यात् पुषादित्वात् पुषादिभ्योदात्तपरस्मैपदेषुवक्ष्यति कर्मकर्तरिऽकर्म
कर्तरिचोपसंख्यानंकर्तव्यं पर्यायेणाकुःलेस्वयमेव अत्रापिनवाकर्मणिरागविधानात्कर्तरिवाकर्मकर्तुःसिद्धमि
सेव उदात्तभ उदात्तुचियाहणंलाघवग्रहणंचक्रियते अमतरुकामकर्तुयास्तावत्तुचियहणंक्रियते तुच्चिय
णानकरिष्यते तेनेवसिद्धंमतुवत्वमतुवीत् इहमिहानीतेचरूपं मतुवीत् अथतुचियहणं क्रियते तुचिय
हणंनकरिष्यते तेनैवसिद्धंमतुवत्वमतुवीत् इहमिहानीतुचेरूपं मतुवीदिति चिणतेपदः अपनराहोस्वा
त्मनेपदःआत्मनेपदंआस्तेपूर्ववचने आत्मनेवहुवचनेकस्मिन्ग्रहणंयः पदेरात्मनेऽपदेरात्मनेपदंयमात्मनेपदी
चिणाभावकर्मणोः चिणोतिवक्तमानेपुनश्चिणग्रहणंकिमर्थंनेसेवंतरभूतत्रिअर्थामिदं अथवाचेमेवंतरभूतनि
त्यार्थामिदं अथवाचिणितिवर्त्तमानेपुनश्चिणग्रहणंस्वेनत्वयोजनं चिणोव्यधास्यतियदमन्त्राभ्रानितन्माभूत्॥

एवेतिभावः उरलस्तु अमंतरिति अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्रविषयसप्तमीभेदानप्रयोजकउभयोपादानस्यतिभावः पुनरुभयोपादान
सामर्थ्यात्तदेवदर्शयतिनलोपानभवतिमतुवदितिकाश्चिदप्यधापित द्वाष्ववियोधादस्माद्ग्रहणंयं चिणाभावेनेत्यमितिप्रतिषेधेन राम-
वद्वहुवचनभट्टभिरित्यर्थः ननुत्रमाप्यभावात्रेनिनामप्रतिषेधतइत्याह अथवेति विकल्पोपिपूर्वमेवनिषेधेनानवकाशेनतत्रापिप्रवर्तिष्यतइ ४७
त्याह अर्थवतीति तेनोपाङ्गेषीतिकेचानभवंति॥

सार्वधा इहपश्यामइति वक्ष्यमाणस्यवाक्यार्थस्यहशीक्रियाकर्मत्वेन यथापश्यमशोधावलीतिभट्टाकर्तृकायास्मरणक्रियायाः
हक्रियाभिधानमाख्यातेसाधक्रियासाध्यरूपताविवक्षितभेदानुरुं निहतभेदासर्ववाक्रियाख्यानमिधीयते अनेनशाकपार्थिवादीनांसि
द्धंभवतिप्रकल्पनेति नवपथासाधनेभेदात्कर्तृकर्मीभिधायिनिलकारेद्विवचनबहुवचनेभवतस्तथाभावाभिधायिन्यपिप्रसज्यतः अथैक
पदंवासाधनसंख्याश्रयेद्विवचनबहुवचनेभवतइतिपक्षेलडादयाकीयाकारस्तत्रनामतः साधनस्यजात्याभिधानादितिप्रश्नः क

सार्वधातुकेयक इहयश्यामःकर्मणिद्विवचनबहुवचनामुताहियेने पक्षेतेओदनोपक्यतेतेउदनाःनिभावेपुनःएकवचनने
वक्ष्यतेभवतान्व्यास्यतेभवद्भ्योव्यास्यतेभवद्भिरितिकेनेतदेवभवति कर्मीनेकं तस्यानेकत्वात्द्विवचनबहुवचनानि
भवंति भावःपुनरेकएव कथंतर्हिइहद्विवचनबहुवभचनानिभवंतियाकीयाकारइति आश्रयभेदात् यदसौदृश्यंश्रितोभव
तिभावस्तस्मेभेदात्द्विवचनबहुवचनानिभवंति इहापितार्हिपावंतस्तेतोक्रियाकर्तृनिसर्वेतनस्याव्याश्रयंभलाभवंतिनद्वेदात्द्वि
वचनबहुवचनानिप्राप्नुवंति॥

मानेकमिति कर्मशब्दाधारोद्रव्यमनेकं शक्रिमतोऽशब्देनभेदोनप्रतिपाद्यतइतिशाक्लभिधायिनाप्याख्यातेनोदनःपच्यतइतिश
क्रिमतद्रव्यवाचिनोदनशब्दस्यसामानाधिकरण्यंभवति भावपुनरितिभेदाभावलक्षणाप्येकत्वंभावस्यनत्वेकत्वसंख्यातवाचस्यभाव
स्यास्ति नस्वद्रव्यधर्मत्वादसत्यमूर्त्तत्वाद्याख्यातवाच्यस्यभावस्य आश्रयभेदादिति ग्रहिलोदनादिनामाश्रयाणांभेदाद्याश्रितोपि
पाकोभिद्यते घत्रादिभिश्चसत्वरूपोयोभिधीयतइतिद्रव्यधर्मसंख्याभेदाश्रयोवचनभेदोनविरुध्यतइतिभावः इहापीति आख्यातवा
च्यस्यापिभावस्याश्रयभेदाद्वेदोस्तु नतआश्रयवचनभेदप्रसंगरसंथेः॥ ॥

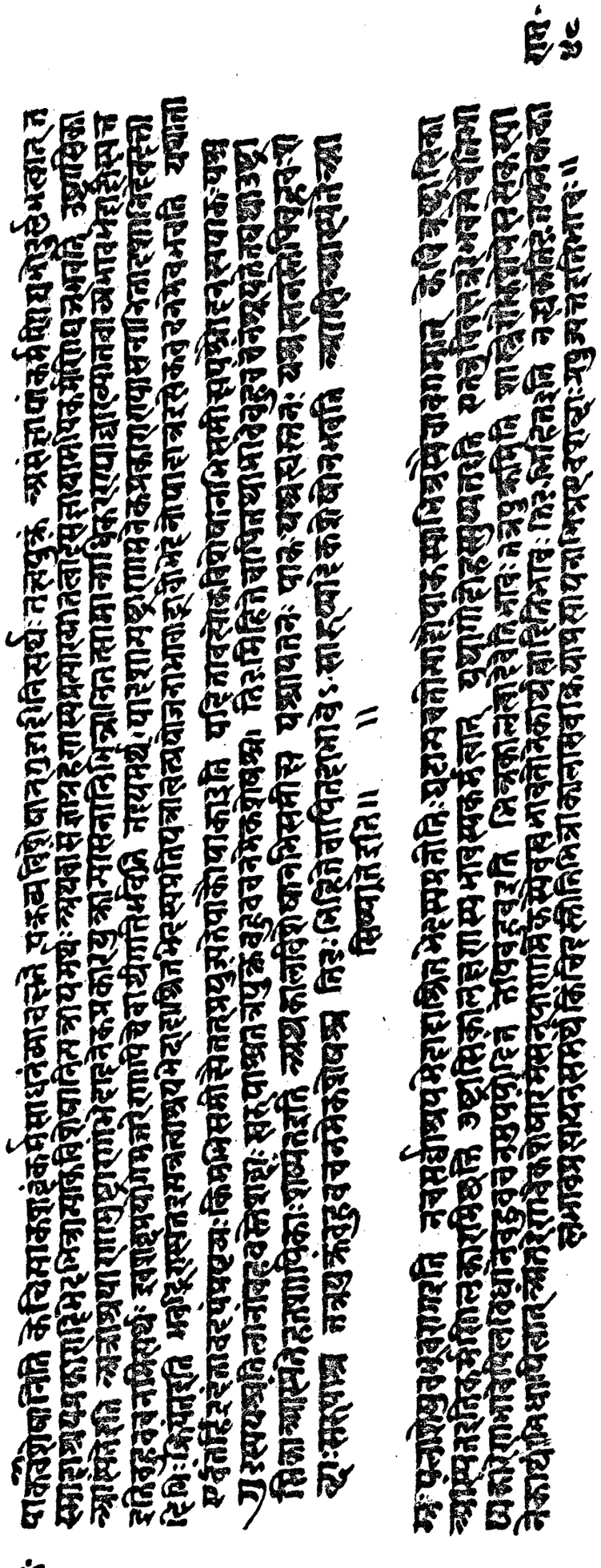

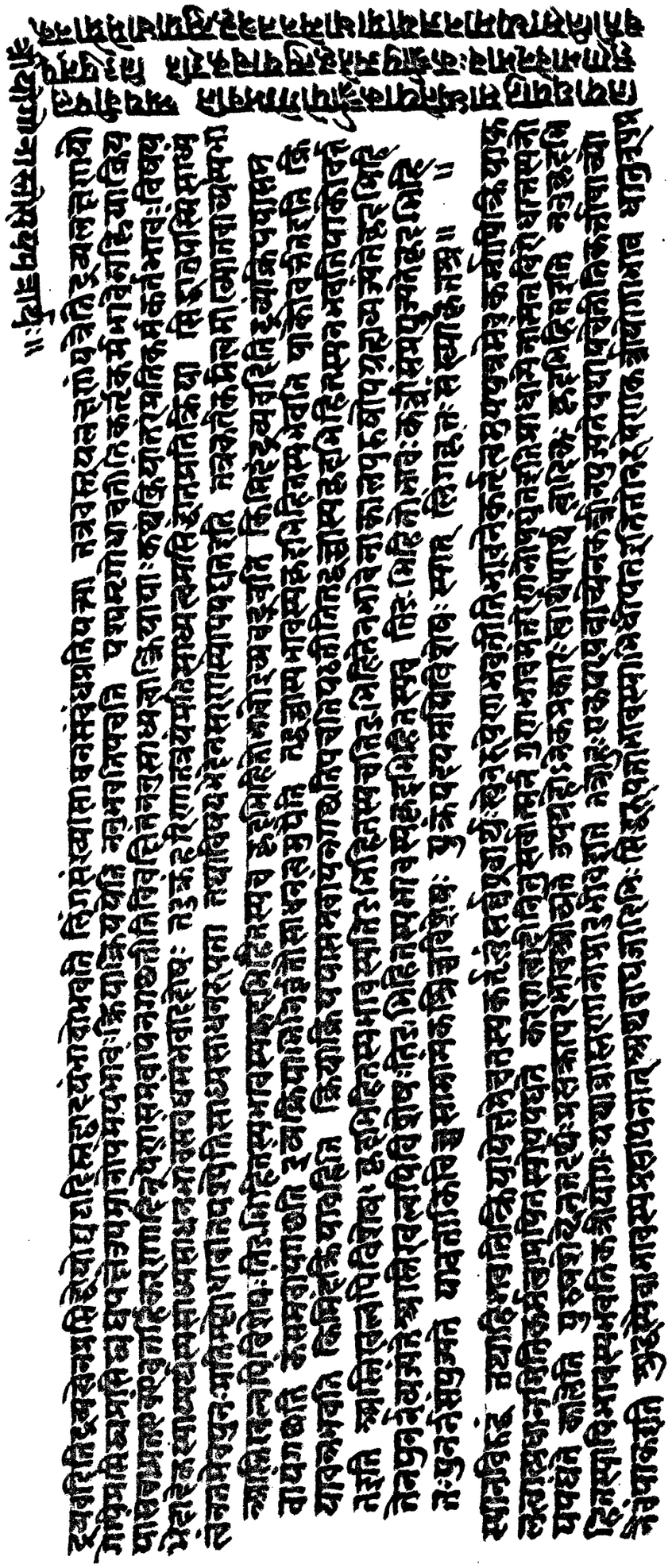

इहेति चार्प्यतइति विकरणवानाश्रयतिरूक्तहिचार्प्यतेनानातंत्रीयतइत्यर्थः इहावयवातिरिक्ताश्रयाशास्त्रीयावयवानामावायेषु रिक्तार्थवत्ता तीक्ष्णत्वघव्यतिरिक्तवैकतरस्यापिनत्र्यतिरिक्ते सार्वधातुकमंतरेणापिकृकृगमात् पच्याच्छ्यामशबिभवत्ता श्यका रिकरइति तत्राविकरणाभावेपिकर्त्रीयवातिरिक्ति लविधीष्टेतत्रमिति ममयाभावेप्यस्ति च्यतागमवानिति कृविन्नमयसनिधौक त्रीघवगतिःपचतिपचतइतितत्रनिश्चयाभावाद्विचारःक्रियते कःपक्षन्याश्रीयमाणःशास्त्रेनविरुणद्धीति एकहिबहुषिति एकत्व

इहेतिचार्यते भावकर्मैककर्त्रोः सार्वधातुकार्थायास्तुविकरणार्थावेति कथंचसार्वधातुकार्थः कथंचविकरणार्थोः भावक र्मैवाचिनिसार्वधातुके[redacted]यकूभवति कर्तर्वाचिनिसार्वधातुकेपभवतीतिसार्वधातुकार्थोः भावकर्मणार्थकूभवतिसार्वधातुके कर्त्तारेशपभवतिसार्वधातुकइतिविकरणार्थाःकश्चात्रविशेषःभावकर्मैककर्त्रोः सार्व धातुकार्थाश्रेरकहिबहुवचनियमानुपपत्तिरनर्थकत्वात् भावकर्मैककर्त्रोः सार्वधातुकार्थाश्चेत्एकहिबहुवचनियम्यानुपप त्तिः किंकारणं व्यतनर्थकत्वात् नहीहानीमेकत्वादयएकविभक्त्यर्थोः किंत्वहिंभवकर्म्मैककर्त्तारोपि संतुतर्हिविकरणार्थोः विकरणार्थाश्चेतत्कृताभिहितेविकरणाभावःविकरणार्थाश्चेतत्कृताभिहतविकरणोनप्रामोतीत्यायःपारयइति॥ ॥

एवैकवचनंनार्थान्तरइतिदोषनिषमः समाधीयतेकर्त्रोक्तिनामपितदर्थत्वादित्यर्थः व्यतनर्थत्वादिति सामर्थ्यादत्रावधारणमाश्री यते नतामवैककर्त्रोरित्यर्थः व्यापिनुकर्त्रोरपापीत्यर्थः कृताभिहितइति कृत्तिरेवकृतिविकरणोविधीयतेनसर्वत्रेतिकृतएवकर्त्तारिकृ तिकर्त्रोर्थानिर्दिश्यतेतेनैवसंभवतीसूत्रंभवति एवंवक्ष्यामीति व्याख्यास्यामीत्यर्थः लःकर्मणीतिकर्मणिवर्त्तमानाद्धिकरणाद्धितिव्या ख्यास्यतइत्यर्थः तत्रकर्माभिधायीविकरणः कर्मशेइत्यभाष्यउक्तः ननुसार्वधातुकनिमित्तोविकरणोनतुविकरणनिमित्तोलकारः तत्क

किमुच्यतेकृताभिहितइति नलेनाप्यभिधानंभवति नणकंलोनाभिधानमाश्रयितुं पक्षांतरमिहास्थितेनभावकर्मैककर्त्रोः सार्वधा तुकार्थोवास्तुविकरणार्थावेति यद्यिवलेनाप्यभिधानंस्यात्तेनैंपक्षांतरंस्यात् कथमशक्यत्वाभावेनेवाहः लःकर्मणीचभावेच कर्मकेभ्यइति एवंवक्ष्यामिलःकर्मणोभावाद्यकर्मकेभ्यइति यस्मिन्नहिलेविकरणानश्रूयंते कस्तत्रभावकर्मैककर्त्रेभिधास्यति श्रूयंतेतुश्विकरणाःस्नुविकरणाश्च अत्रापुकेकर्तरितुम्भविष्यति यस्मिन्नहिलेविकरणानेवोपपद्यते कस्तत्रभा वकर्म्मैककर्त्रेभिधास्यति श्रूयतेवोपपद्यतेतिदूरोत्सस्मात्रवशक्यंनलेनाप्यभिधानंभवति भवतिचेदहिलेविकरणाभावइत्येव मेवव्याख्यायते एवंतर्हिश्रूयतेलकारोसार्वधातुकइतिविषयसप्तम्याश्रयणात्श्रूयतेविकरणेभ्यःकर्मणीतिचेत्सनेनभावकर्मकर्त्रभिधायिनो विकरणास्यरोलःसाधुर्भवतीतिव्याख्यानाद्दोषः व्यत्ययमुक्रइति विकरणालोपहारेणाप्रकृतेरेवैककर्त्रादिभिधायिनीतिप्रतिज्ञानंभव तीत्यर्थः यस्मिन्नहीति ननुविकरणानुसारात्लादेशस्यासाधुत्वप्रसंगाविधानसामर्थ्याद्वासाधुत्वाभावाघञर्थावगतिनेस्यात्कर्त्तरिल कृतिवचनात्कर्त्तर्येवलकारःस्यादित्यर्थः भवतिचेदिति ननुविकरणाधेपक्षेनुपपन्नएवेतिभावः॥

एवंतर्हीतिभावकर्मणोविकरणाद्येवयस्तत्समर्थयते यथायामागच्छतीतिगमिक्रियायाःकर्तृकर्मणीसाधने तत्रकर्तृगतिका
रःकर्मणिद्वितीया तथात्रापिकस्मिंत्रर्थेसार्वधातुकमपरास्मिन्विकरणेभविष्यतीतिभावः इहमस्मिंति अपमर्थःयत्रपरद्रव्यवाच्ये
कर्तरिकर्मणीतत्रविरोधाभावात्तत्रविधत्तेःकार्यभेदेयुक्तः एकस्मिंस्तुपरद्रविरुद्धार्थयोर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने
साहाय्यकाभावात्समंगानुपकारेणप्रयोगएवस्यात्तथाहिपचंतीक्रियाविशिष्टेकर्तर्यभिधायतइतिक्रियाविशिष्टेकर्मणितेकेनसा पच्यते।

एवंतर्हीदंस्यात् यदाभावकर्मणोगतेः तदाकर्त्तरीतिविकरणाः यदाकर्त्तरितः तदाभावकर्मणोविकरणाः इहमस्मिंयथेवस्याभा
दिकंअथापिवाचिनिकंप्रकृतिप्रत्ययार्थसहजंतरति तत्रास्तिसंभवःपरेकस्माद्धेतोर्नानाश्रयायाःपुंगयत्सहार्थी
भावःस्यात् एवंचसत्येकपक्षीभूतमेकंसंभवतिसार्वधातुकार्थाएवेति ननुचौक्तंभावकर्मकर्त्तरिःसार्वधातुकार्थास्त्रिदश
द्विवहुषुनियमानुपपत्तिः अतस्तथेत्यादि इति नैषदोषः सुपांकर्मण्युपाध्यर्थाःसंख्याचोक्तयानिति सुपांतिङांचसंख्यांचैवा
र्थेकर्मण्यस्त्र प्रसिद्धोनियमस्तत्र प्रसिद्धस्तत्रनियमः तियप्र प्रकृतेषुवा न्यायाप्रकृतानर्थानपसानियमःकेचपक्षाः
एकस्मादेयःएकस्मिन्नेकवचननहुष्वेनबहुषुद्व्योरेवद्विवचनंनैकस्मिन्नबहुषु बहुष्वेवबहुवचनंनैकस्मिन्नद्व्योरिति॥ ॥

धनद्व्येक्रियाविशिष्टंप्रतिपादयितुंशक्यते एकपक्षीभूतमितिएवपक्षःसार्वधातुकार्थेकर्मण्यस्यस्थे पूर्वमेदापेक्षत्रास्त्रिप्रयनिर्देशः
प्रसिद्धोनियमइति अर्थेनियमस्यस्थे कर्मण्यर्थात्तरनिर्देशमनुनप्रत्ययनियमःयमाणासिद्धंतत्रैकत्वएकवचनमेवेसवक्षेवमेकस्मा
दिस्त्रीनियम्यते ननुप्रत्ययइतिनसार्थान्तरमपिकर्मादिनविरुद्धंते अर्थवेति कर्मण्यर्थविधानसामर्थ्यानुसज्जानीयस्मात्पे राम.
क्षत्रेनियमइस्थे॥ ५०

कर्मकर्तरीति कर्म्मवहिसतिरेशेनसाध्यस्यकार्यस्यसाधनात्कर्त्रोक्तयविकरणाप्रोवचनं विप्रतिषेधादिति यदाशास्त्रातिरेशपक्षस्तदाश
यावलीयस्त्वं कार्यातिरेशतुयकएववलीयस्त्वं ननुचैतदिति सद्यीप्राप्तिर्योगविभागोनवाधिष्यतइतिभावः परात्वादिति परत्वाद्दुलीय
[illegible]भावकर्मणोर्यविधानेकर्मकर्तर्युपसंख्यानं भावकर्मणोर्वाविधानेकर्मकर्त्तृपसंख्यानंकर्तव्यं पच्यतेस्वयमेवपक्वतेस्व
यमेवेकिंपुनःकारणंनसिध्यति विप्रतिषेधाद्हिशयोवलीयस्त्वंविप्रतिषेधाद्हिशयोवलीयस्त्वंप्राप्नोति शयोवकाशःपचतिपठति य
कोवकाशःपच्यतेऽोदनोदवस्तेनपच्यतेविधेदवस्तेनेति इहोभयंप्राप्नोति पच्यतेस्वयमेवपच्यतेस्वयमेव परत्वात्तशएप्राप्नोति यो
गविभागात्सिद्धं योगविभागात्सिद्धं योगविभागःकरिष्यति विरामावकर्मणोःसार्वधातुकेयकभावकर्मणोः ततःकर्त्तरिकर्त्तरि
यकभवतिभावकर्मणोः यथैवतर्हिकर्मणिकर्त्तरिकर्त्तरियकभवति एवंकर्त्तरिभावेप्राप्नोतिरतिनीवंतमानंदः नास्किंचिद्रुजतिरोग
इति द्वितीयोयोगविभागःकरिष्यते चिरामावे ततःकर्मणि कर्मणिचचिरामभवतीति ततःसार्वधातुकेपक्षभवतिभावकर्म
णिच ततःकर्त्तरिकर्त्तरिचयाभवतिकर्मणीसनुवर्त्तेभावइतिनिवृत्तं ततःशपश्चभवतिकर्त्तरीसेवकर्म्मणीसर्वपनिवृत्त एवमे
व्युपसंख्यानंकर्तव्यं विप्रतिषेधाद्हिशपोवलीयस्त्वं विप्रतिषेधाद्हिशपोवलीयस्त्वमाप्नोतिसीशपोवकाशःहीव्यतिसीव्यतियको
वकाशःपटवेतेऽोदनोदवस्तेनपच्यतेहीव्यतेस्वयमेवसीव्यतेस्वयमेवेति परत्वात्तशएप्राप्नोतिननुचैतदियोगविभागेन
सिद्धं नसिध्यति अनन्तरायाप्राप्तेःसार्वधातुकेयकभावकर्मणोर्योगविभागोनशक्यावाधितुं कुतएतत् अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति परा
प्राप्तिरप्रतिषिद्धानयाप्राप्नोति ननुचेयंप्राप्तिःपरेणशपिंवाधते नोत्सहतेप्रतिषिद्धासतिवाधितुं एवंतर्हिशदादेशाःशप्रत्ययंकुर्व
न्तेशपश्चयंकुर्वाध्यते तत्रदिवादिभ्यःश्यन्विधयश्चेवनास्ति कुतःशपानास्यःतन्नहिशयोयहणंकर्त्तव्यं नकर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्त
न्ते स्पृहयतेकर्मणिरीक्षावितितद्वेप्रथमानिर्दिष्टानिर्दिष्टनचेहार्थेद्वितीयस्तेषांपंचमीरावितिप्रथमायाःषष्ठीप्रकल्पयिष्यति तस्मा
त्सादिसंथःननुचेयमिति योगविभागप्राप्तिःपूर्वविप्रतिषेधेनवाधिकाभविष्यतिसंथः नोत्सहतइतिसाध्यविप्रतिषेधाश्रयणंस्ययुक्तंतन्तुर्व
लोयोगविभागप्राप्तिकरंस्थः॥

हृ
रेति सार्वधातुकेऽपीति सामान्योक्तावपि कर्तरीशब्दप्रयोगविधानाद्भावकर्मणोरेव भविष्यतीति भावकर्मानुहत्तिरधिकोपात्त
हृनिः कर्मकर्त्रर्थेऽपि प्रयुज्यते इत्यर्थः न्यासेऽपि व्याख्यानयोगाविभागः कर्तर्यण्वेत्याह कर्तरीति चेति न्यासश्चाभावकर्मानुहत्तिपरत्वाच्च
यस्त्वानेतरस्मादाधास्यानन्तनुप्रभृतीनापोगविभागेनतुनेति चेद्वाधते वचनादिति कर्तरि कर्मव्यतिहारेऽसत्रकर्तरीतियोगविभागा

ऽथवाभावकर्मणोरिसनुहत्त्यादिनासिहृसीति न्यनुहत्तिर्यकोभावाय हृसार्वधातुकेऽयोगनिर्न्यन्तरेणभावकर्मणोरिप्यनु
हत्तिर्सिहृ सोर्यमेवसिद्धेसतियद्भावकर्मग्रहणमनुवर्त्तयति तस्यैवान्ययोजनं कर्मकर्तर्यपियथास्यादिति कर्तरीतिचयो
विभागः प्रपञ्चः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय कर्तरीतिचयोगविभागः कर्तव्यः प्रपञ्चः पूर्वविप्रतिषेधभावोचमिति न्यथवाकर्मवद्भा
वचनसामर्थ्याद्यकृभविष्यन्निन्यस्यमतकर्मवद्भाववचनेप्रयोजनंकिन्यात्मनेपदंयथास्यात् वचनात्मनेपदंभविष्यति
निरणतार्हियथास्यात् विरणद्धिवचनाद्विष्यति विरावद्भावस्तार्हियथास्यात् नैकंप्रयोजनंयोगारंभप्रयोजनमिति तत्रकृ
र्मवद्भाववचनसामर्थ्यात्ययकृभविष्यति न्यथवान्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति कर्मकर्त्रर्थियकृभवतीति यदयंनद्रहसुनमा
यङ्किरणगतिषुपाङ्किरणोग्रहिविधशास्ति यसोनुपसर्गात् न्यनुपसर्गादितिकिमर्थं न्यापस्यतिप्रयस्यति न्यनुपसर्गादिति
शक्यमकर्तुं कथमायस्यतिप्रयस्यतीति सपसश्रेसेतत्रिपमार्थंभविष्यति सएवादेरयसः नामप्रकृतिरिति॥ ॥ ॥

त्रत्रवकर्मग्रहणानुवर्त्तनादंतरेणाप्यतिदेशमात्मनेपदंभविष्यतीत्यर्थः विरणद्धीति विरणद्ग्रहणेनुवर्त्तमानेपुनश्चिरणद्ग्रहणमधि
कविधानार्थमितिकर्मकर्त्रर्थेपि विरणद्भविष्यतीत्यर्थः नैकमिति न्यमथास्यसिच्छीङुदित्यत्रवकर्मणागतुल्यक्रियकर्तरीतिवाच्यसा
दित्यर्थः॥ ५१

रुधादिभ्यःश्नम् किमर्थः शकारः सार्वधातुकार्थः शित्सार्वधातुकमितिसार्वधातुकसंज्ञासार्वधातुकमपिदिदितिदिदिति लंकृति
तिगुणप्रतिषेधोयथास्यात्भिनत्त्रिछिनत्त्रीतिनैतदस्तिप्रयोजने सार्वधातुकाद्धातुकयोरंगस्यगुणउक्तोयस्मात्त्वप्रसयविधि
स्तस्मादिप्रसंगेपरत्वोगंसंज्ञंभवतीयस्मात्त्वप्रसयविधिर्नतत्प्रसंगेपरत्वः यत्त्वप्रसयंपरत्वंनतस्मात्प्रसयविधिरर्वाग्हिप्रयोजने न्या
द्धैधातुकसंज्ञामाभूदिति किंचस्मात् वल्यादिलसरारू मसज्जेत एतदपिनास्तिप्रयोजने वलादेरार्द्धधातुकस्यागमस्यारुच्यते य
स्मात्त्वप्रसयविधिः तस्मादिप्रसंगेपरत्वोगंसंज्ञंभवति यस्मात्त्वप्रसयविधिर्नतत्प्रसंगेपरत्वो यत्त्वप्रसंगेपरत्वंनतस्मात्प्रसयविधिः
त्रतश्चरेपरतिश्नमिशिकरणधीदिहसार्थ श्नमिशिकरणकृपनवाधादिरुसार्थ धादिनाशितिनदृसत्वंयस्मात् एगातिम
रगति नवाधात्वात् नवाकर्तव्यं किंकारणंधात्वन्तात् धात्वन्तरएगिस्मरणं यत्तर्हिनधातोर्नरं यत्त्वभस्माद्दगासे नैवश्नम्
श्रत्वनदृसत्वं यस्त्रोदृसत्वं सेधनासिद्धति हृणमन्त्रुपदेशात्तस्मार्वधातुकमनुहत्त्यैभवतीतिस्वरेणप्राप्नोतिनस्मात्त्र
मेपः॥
यद्यनभिधात्वात्तस्यविधानं एगनीति एम्हरतिव्रश्चादिरिवुपरिनोनास्योव्यसेपनश्नमप्रसयः धात्वन्तरमिति नोदादिकाविसर्थः हृण
सरति हृवरणेरतिव्रश्चादिरुस्माद्धात्वयनश्नमूर्यात्को श्वरति छान्दसमिति भावः॥

श्चेक्रतीति स्रात्रलोपरसस्यासिद्धवद्भावादित्यसिद्धत्वादारस्योपधात्वाभावः प्रसिद्धीमीति मीत्रोमीनातेर्निगमयतिदृश्यमिपोपि

पदिस्यसोरलोपः प्रसज्येत उपधापरिनिर्वृत्ते ह्यनुपधात्वमविष्यति नशक्यउपधायाः परिविज्ञातुं दृहदिरोषः स्यात्तंत्यक्त्वा
त्यजतीति तस्मात्थरणत्वरुत्वं यद्येवंसत्यारः कथं बहुलंपित्सार्वधातुकंछन्दसि सार्वधातुकस्यङ्कसिबहुलंपित्त्वक
व्यं पितश्चेत्तापि त्वेदशपते स्त्रापितस्त्रापित्वं पितस्त्रावेदपित्वं मानंत्रमिणीमिन्नतिर्त्री स्त्रापितस्त्रापित्वं प्रसज्यतेत्यवाणः
तत्रहिदृश्यत्वत्वकव्यं ह्यनपेक्षदृश्यत्वत्वकव्यं उपजायतुमापत्त्वयोगपरिणामोपपत्तयदृश्येवमर्थं विशेषणार्थंतर्हि
ऊविशेषणार्थंनार्थं स्रात्रलोपरति नात्रलोपरसुच्यमानेयज्ञानंपत्नानामित्रस्रापिप्रसज्येत दीर्घत्वेसतिनभविष्यति २
रामिदृसंप्रधार्यदीर्घत्वंक्रियतां नात्रलोपरतिकिमत्रकर्त्तव्यंपरत्वात्रलोपः स्यान्तस्मात्तशकारः कर्त्तव्यः ह्यथाक्रियमाणो
पिशकारःदृहकस्मात्रभवतिविघ्नानांप्रश्नानामिति लक्षणमतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तेरेवेति॥

लानदिलेसनीतं परत्वादिति यदुसुपिचेतिदीर्घत्वेतत्सन्त्रिपातलक्षणपरिभाषावशात्रभवत्रतेयत्नमत्रोक्तंनामिदीर्घोसरलान्सु
पिचेतिभवितव्यमितितत्सन्त्रियातपरिभाषापोह्यनसत्वाश्रयेणातिनविरोधलक्षणेति लाक्षणिकस्यानर्थायमानत्वात् प्रति
पदोक्तमेतुप्रसज्यलक्षणेतिभावः॥

ननादि विभाषालुगिति ननुयेननाप्राप्ति न्यायेनलुकादृहादिनिलोपोवाध्यतइतिकथंलुगभावपक्षेलोपः स्यात् नेपदोषः पत्रय
ननादिदृहत्रभ्यः किमर्थंकरोत एवयत्नरणं ननन्दिभ्रस्जिसर्त्योश्चेत न्यायेनिनोमादिकार्यंसिनाभवत्रितिकानि ह्यनुनासि
कालोपादीनि देवदत्ताः किंशुकाः ह्यनुनासिकाभावोरवानुनासिकलोपोनभविष्यति दृहतार्हिनादिकार्यंमाभून्नादिरपुस्त
थासोरिति ननुचभवत्येवात्रदृहादिनादिरिति नेनवयंब्रूमस्तस्यनेननमाभूदिति कःपुनरत्रविशेषःनेनेवासत्यनेनता नेमनति
सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्तिपतट्टावःसिद्धोभवति ह्यनेननुनसतिविरावट्टावोनस्यात् ह्यनेनाप्यसतिसिद्धेस्त्रिरावट्टावकथ
विभाषालुक् यदानलुक् तदेसिज्लोपः सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्तियवट्टावोभविष्यति नतौनादित्वान्नासिद्धेसिज्लोपेचन
दृष्यते तिरावट्टावेनदोषः स्यात्सोपिमोक्षविभाषया शित्तिदृहादीनांचह्रायमकारः श्रूयते नलोपोदृश्यतेलोपोस्यभ
विष्यतिन्यायोलोपेन्यायेनानुकारइति परिनिश्चितश्रूयते किमर्थंमाग्रुच्यते नलोपरसलोपेन नेवंशक्यो लोपेसतिण
त्वंप्रसज्येत ह्यत्वपुनःसतिन्यकारलोपस्यस्थानिवद्भावान्नणत्वंनभविष्यति ननुचलोपोपिसनिनधानुलोपन्याद्धुधा
नुकइतिप्रतिषेधोभविष्यति न्याद्धुधानुकानिमित्तेलोपेसप्रतिषेधः नचैषन्याद्धुधानुकंनिमित्तंलोपः ह्यपिच प्रसारव्यो
यनेरवस्थितिसंयोगान्तस्मिन्यसात्यंतंगुणाः स्यादेव तस्माद्दत्वकरणं व्यर्थंकिमर्थंनुमनुमक्रियाद्दिनिदृरामोग्रहणं
क्रियतेनधिनिदृव्योरिसेचोऽत धिनिदृभ्यांतीयसुच्यमानेन्यत्रेदृनन्यविषयेशनुप्रसज्येत रराभिरमधार्यं नुम
क्रियतामत्वमिति किमत्रकर्त्तव्यंपरत्वान्नुमागमः ह्यन्तरंगमत्वकान्तरंगत्वात् प्रसयासन्नियोगात्त्वमुच्यते असत्रेप्र
सयेप्रदृतिप्रसयावाश्रियोगस्यनुमागमः नुमप्यन्तरंगः कथं चस्मात्सनन्तुनिधावुपदेशिवदृनप्रसयार्थमिति
उभयोरन्तरंगयोः परत्वान्नुमागमः नस्माद्धिनिदृव्योरि
त्येलक्षणप्रवर्त्तनेनत्वासौ लोपस्यावाधकः नत्वप्रवर्त्तमानः चिन्तिन्यायेन॥
नुकनिमित्तइति धातुलोपइतिबहुव्रीहौस्त्रियंतरणादिनभावः नचैषइतिसन्त्रियोगसिष्टत्वान्त्रिमित्तनिमित्तिभावाःभावःन्यते
कृतइतिन्यकारसःस्थानिवत्स्यर्थः अत्रेपसयइति नुन्विधावन्तरंगविधाइतिभावः॥

लिद्याशिष्यङ्न्ययमाशिषि-ङ्ङ्विधायते तस्यकिंप्रयोजनं न्याशिष्यङ्प्रयोजनं स्यागामिवविधिरयं-स्याउप
स्थोपवृषभमनुश्रियाणा गा न्येजसासरमुपयेयं गा गमि येनप्रतिष्ठागमियं गमि वेवि मंत्रवोवेमाग्नये व
वि विधिविधियमेवंभूतमभिविधा दिद् शक्तिरुद्योतिवक्यं शक्तिमलासमिधं न्यश्रवंनीमारुहेमासस्तये
दृशेरुपितरंचदृशेयंमानरंच दृशेरवृक्ष्यः पितरंचदृशेयंमानरं चेसेदमर्थम् दृहउपस्थेयामेतिन्याडपिवक्ष
यः नघतेः वासिध्यति नवक्ष्यः सार्वधातुकत्वात्सलोपः न्यार्धधातुकत्वाद्दंतेश्चेभयलिंगत्वान्नमिदृ इति
श्रीमद्गवसतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येतृतीयाध्याप स्यप्रथमपादेचतुर्थमाह्निकं॥

मप्यागमः कार्यमथापलोपसतिउपस्थेयेतिस्यात् इतिश्रीमन्महोपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटविरचितेभाष्यप्रदीपेतृतीय
स्याध्यायस्यप्रथमेपादेचतुर्थमाह्निकं॥ ॥

कर्मवत्कर्मणा वत्कर्मणातितुल्यक्रियः वत्कर्मणाकेमर्थेस्याश्रयमयिपद्यास्यात्तभिद्येतेकुसूलेनेति न्यकर्मकाणांभावेलोभवतीतिभावेलो
यद्यास्यात् कर्मणोतिकिमर्थकरणाधिकरणाभ्यांतुल्यक्रियः कर्त्तायः सकर्मवत्स्याम् तत्साधयतिछिनत्ति साधुस्था
लीयचनीति॥

दिव्यापारोधातुरात्योनभवतितद्यापिस्वव्यापारंकुर्वतिकरणादीनिप्रधानक्रियासाधयंतितत्रावश्यंतुल्यक्रियंतंकर्त्तुराश्रयितुमवस्थो
तरमपेक्षतेयंत्रावस्थातरपुक्रियायातुल्यक्रियः कर्त्तेतितत्रसकर्मीवस्थावत्कारणायवस्थान्याश्रीयेरन्प्रधानव्यापारश्चकर्तृक
र्मणोरवास्थितोनत्ववानाव्यापणेपि तत्सर्वत्रैवकारकेष्ववस्थानात् यद्यपिस्वव्यापारेकर्त्तृतंतस्यतथापिप्रधानक्रियापेक्ष
लक्षुकरणादिव्यपरेशवत्तेव्यवस्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणनिवारणायकर्मणोतिकर्त्तव्यमेव यद्यपिकरणादिव्यापारस्यधातुवा
च्यत्वेनास्तिनथापीहसत्रेधातुवाच्यत्वस्पशेनानाश्रयणाद्भूतसद्भावाश्रयेणप्रसंगःस्यादेव साधुस्थालीयचनीतिस्थाल्याश्रयि
करणत्वेयाशीधारणसंभवानाद्निष्पाक्रियातारश्चैवकर्त्तेत्येतिस्यात्कर्मवत्वं॥

तुल्यक्रियस्येतिकिमर्थमिनिकर्मणोनिरनीयातुल्यक्रियाद्याधाहारेणास्वाश्येते तुल्यक्रियतात्तुकर्तुरुत्कलत्वमितिपक्षे व्यधिकरणक्रियायहणेनिप्रसंग-
स्येतिपक्षे पचसोरनमितिसहार्थोपिनरनीयादित्तायेन तेनकर्मणासहस्य कर्तायतिधाद्यर्थभाव व्यक्तमेकविवक्षयाकर्मकृतीति व्यत्रापीतुल्यक्रि
शब्दस्यसाधारणावचनत्वात्कर्तृकर्मसाधारणाद्यात्रिक्रियादारेतिभावः समानक्रियत्वमेमिनिसाधारणक्रियत्वमिसर्थः एतच्चतुल्यक्रियग्रह
णाद्देवलभ्यतेव्यमश्वाकर्मणोसेवनयोर्यास्मिन्निनिसाहस्यवचीतुल्यशब्दाश्रीयतइतिशौविकल्पेनतिधानमत्राभाक्
कर्तरीसपत्रस्यर्थ व्यथवाभ्यमप्राप्तिसास्माधृषाहेतिरिणाचौविकल्पनाद्रूपमेतत्तेनकर्तृत्वमात्रस्यर्थ इतिविषयेकर्तरीशब्दःकर्तृत्वेत्रेते
कर्तृकर्मावस्थाभेदाद्गुणएकस्मात्मापिक्रियायाभेदाश्रयसाद्रूपमुपपद्यतेनकर्मणोनिकर्मस्थक्रियस्यसर्थः साध्यसाधनयोरसतभेदातु

तुल्यक्रियइतिकिमर्थंपचसोरनेवरक्त तुल्यक्रियरक्तयमानेत्रमाभोतिन्यत्रापिकर्मणातुल्यक्रिय कर्तानतुल्यक्रियग्रहणेनसमा
नाक्रियत्वमभिधीयतेकिंतर्हियस्मिन्कर्मणिकर्तृभेदेपिनद्वक्रियालक्षतेयथाकर्मणिसकर्मणातुल्यक्रिय कर्त्रीकर्मवद्भवतीति कर्म
वद्रक्तमेकस्मकर्त्रीकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यंकिंप्रयोजनमकर्मकस्यकर्त्रीकर्मवत्त्वाभूत् निधमानःकुसलयात्रातिनिनक्षाति तथाकर्मण्ए
श्नत्समानधातो तथाकर्मण्एश्नत्समानधातावितिवक्तव्यरहमाभूतपचसोरत्योर्नेवरत्रराध्यसोरनःस्वयमेवेति॥ ॥ ॥

त्मसासंभवात्कर्मस्थक्रियाकर्मशब्देनोच्यते भवतिहिनास्थान्तात्क्यंयथानंचाक्रोशतीति तत्रपचसोरनमित्रकर्तृकर्मव्यापारयोरसत
भेदात्सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभावःलूयतेकेदारःस्वयमेवसत्रतुकेदारस्मिद्धाभवतलक्षणाकर्मावस्थापायादृशीक्रियात्सादृश्यंवकर्तृ
वस्थापामथीतिकर्मवद्भावेभिद्यमानइतिपाठेणामथिद्धाभवतेकुसलस्यापीतिमाभोतिकर्मवद्भावेकर्मस्थइतिसमानस्यकस्मि
न्धातौकर्तृकर्मत्वेनयद्दिष्टंभवतिततःकर्मवद्भावेयदात्मनेपदंतत्कर्मण्यस्मिन्यातीकर्मण्यस्मिन्कर्तृसामोभूकर्मवद्भावःपचसोरनमिति
जीरनस्यकर्मणेयादृशीक्रियाविक्लित्तिस्तिलक्षणात्तादृशेपवकर्तरिवर्तिधनलाभ्रेचास्योवाकदूपस्यप्रयोगस्ययोगःकर्म
स्थक्रियानुसत्वप्रतिपादनायतुवाकदूयोपन्यासः व्यमश्वासमानधातावपिमास्मानभि कथंतुल्यक्रियत्वंग्रहणेन यपचेलुनातो
केदारस्यकर्मत्वमितिलावपनेकेदारः स्वयमेवेतिकर्मवद्भावोनस्यात् व्यत्रकेचिदाहुःलुनातिरवलितोचेलावि सयत्रेतिव्यस्तिसमान

कर्मस्थभावकानामितिव्यपरिस्पंदनसाधनसाध्योधात्वर्थोभावःसपरिस्पंदनसाधनसाध्यस्क्रियायत्रचक्रियाहतनहविशेषदर्शनंत
न्स्थक्रियोच्यतेनत्रपश्यतिराजास्वयमवव्यारोहतिहस्तीस्वयमेवेतिकर्मवद्भावाभावःसकर्मकाणामितिव्यत्रोममाश्लिष्यतरुंद्राह
रणमात्रमेतन्नत्वनुव्यतीहारविशिष्टक्रियाविषकर्मवद्भावमातंधपूतिपाहनार्थेभिसर्थे धातोःकर्मणाहतिकर्मणा सतःकर्तुरिसर्थेकर्मे

तथाकर्मस्थभावकानांकर्मस्थक्रियाणांच तथाकर्मण्यभावकावेनांकर्मस्थक्रियाणांचकर्त्रीकर्मकद्भवतीतिवक्तव्यं कर्तृस्थाभा
वकानांकर्तृस्थक्रियाणांचकर्त्रीकर्मवन्नाभूदिति कर्मस्थभावकानान्व्यासयतिदेवदत्तेनस्थापयतिदेवदत्तेनस्थापयतिदेवद
त्तेकर्मस्थक्रियाणांगामवरुणद्धिकरोतिकटं कर्तृस्थभावकानांवितयतिमन्यतेकर्तृस्थक्रियाणांछात्रोधावतिहस
ति यत्रावद्युतेन्यकर्मकस्यकर्त्रीकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यमिति नवक्तव्यं वक्ष्यतेसयतनसकर्मकाणांप्रतिषेधःव्यमोभ्यम
माश्लिष्यतइति यद्यप्यत्रेकर्मस्थक्रियेतसमानधातावितिवक्तव्यमितिनवक्तव्यं धातोरितिवर्तमानेधातोःकर्मणःकर्तुरेयकर्मव
द्भावउच्यतेनत्रसंबंधादेतावतागम्यतेयस्मधातोर्यत्कर्मतस्मादितिनयथा क्षीरोदनंकर्मणाभवतीतिनत्रसंबंधादे
तावतागम्यतेयस्मधातोर्यत्कर्मेतिरहमाभूत्व्याहरतिकुंभकरोतिकटमितियरुक्तयत्कर्मस्थभावकानांकर्मस्थाक्रियाणांचक
र्त्रीकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यं कर्तृस्थभावकानांकर्तृस्थक्रियाणांवाकर्त्रीकर्मवन्नाभूदितिनवक्तव्यंकर्मस्थाक्रियायोन्यप
कर्त्रारमुपादत्तेनत्रकर्तृस्थभावकानांकर्तृस्थक्रियाणांवाकर्मणिक्रियायाःप्रहृत्तिरस्ति॥

रोतिचोपादानादयमर्थोलभ्यतेयस्मधातोर्यत्कर्मतस्थयाक्रिययातुल्यक्रियःकर्तातस्मैधातोर्यदिभवतितत्कर्मद्भवति व्याहरंक
र्भमितिसमर्थेपरिभाषोपस्थानेनतरेणापिभावसंबंधंसिद्धरितिमरशनायोपन्यासःकर्तारमिति कर्मस्थाक्रियामिसर्थः॥

किंपुनरित्यत्रकिमर्थमेतदेवंपर्यनुयुज्यतेन्याहोस्वित्रेतिप्रश्नपक्षोपन्यासस्तत्रनिर्णयःकृतःतथापिहोयानरोद्भावना
यपुनर्विचार्यते न्यत्रोक्तरेतिचयद्विशेषाप्रतिषेधेपिसाश्रयौवक्ष्यतेभिदुरमित्यत्रकर्त्रोरिकुरच्छत्रभाग्रेतिलाक्षस्यकर्त्रोकर्मवदिति
नतावत्स्थापिनामितिह्यद्धिधएवेहदृश्यते उभयमित्यत्रकर्त्रंवयकर्त्रंतत्रपरस्मैपदमितिपरस्मैपदाभावात्स्वरितेनेदंभवतिकर्त्रीरिशवि

किंपुनःकर्मकर्त्रीरिकर्मोश्रयमेवंभवतिन्याहोस्थितकर्त्रोश्रयमपिकिंचातः यदिकर्मोश्रयमेवंवक्ष्यतेशयकृद्विधयोनसिध्यंतिवः
कुन्यचीकरत्तकरःस्वयमेववक्ष्यतेशयनमतेरुरःस्वपमेवशप् कृद्विधिभिदुरकाएस्वयमेव न्यथकर्त्रोश्रयमापिसिद्धमेतत्भवति
किंनहीति न्यात्मनेपदशवादिविधिप्रतिषेधः न्यात्मनेपदंविधेयंशवादीनांचप्रतिषेधोवक्तव्यउभयंक्रियतेमासम्यक्कि
मर्थपुनरिदमुच्यतेकर्मकर्त्रीरिकर्तृत्वंसातंन्यस्यविवक्षितत्वात्कर्मकर्त्रीरिकर्तृत्वमनिष्टंनःस्यात्मस्यविवक्षितत्वात्
स्यात्मणेवात्रकर्त्रोविवक्षितःकिंपुनःसतत्वात्यस्यविवक्षान्याहोस्विद्विवक्षामात्रंसतरसाह कथंतायतेरहमिघ
नेकुमलेनेतिनचात्मःकर्त्रोरप्रतीतिक्रियाचोपलभ्येत॥

स्यत्रकर्त्रीतियोगावेभागेनशवादीनांयकारोधनंभवति कार्यानिर्देशावायमाश्रीयते यच्छाविरूढमतिदेशेनास्याश्रयेणतद्भव
तिननुविरूढमितिशवादियरस्मैयदाभाःस्यात्मस्मैतिपच्यतेउदनःस्वयमेवेतिविक्लित्तिस्तात्रवादीयविस्नत्रवोदनस्यकर्तृस्थमे एम.
वत्प्रयतेकेदारइतिह्यधाभवनवचीलुनाविस्नथाचकेदारस्यकर्तृस्थक्रियाचेतिविशरणाक्रियेसर्थः॥ ५६

किंचसोऽनिष्कारणाभावेविशरणाएकार्थाभावात्स्वश्यंकेनचिद्धानादिनाकारणेनभाव्यमितिभावःन्यमरतरतिकुसलस्येदंविशरणाद्धि
यादाकारणाद्यपत्तावदृश्यमानकारणान्तरकल्पनाघान्यायुक्तालावितिभावःसुकरतीतिह्यधाभवनलक्षणाक्रियेसर्थःन्यमघायवेनमपिस्व
दत्रोलुनीयादितिभावःलातस्यकर्त्रंतिलातवाद्धीयःकर्त्रंसलातकार्यस्यकर्मवद्भवतीत्यर्थः तेनकर्मणीविधीयमानाद्भसाद्यतिदेशात्क
किंचगोऽतियद्भवेतक्रियायाःकर्त्रोभवितव्यंनपुनर्वानानयकालान्न्यापेकर्त्रोरेकभवेन्मिदुंयदिवातानयकालानांन्यमनमःकर्त्रो
स्यात् यस्तुखलुनिवानेनिरभिवर्षेन्न्यभिवर्षेन्न्यचिरकालहूनकुसलस्वयमेवभिद्यतेतस्यनाम्नःकर्त्रीभवतिन्यमरतःकुसलात्
यद्यपितावदत्रेतच्छक्यतेवक्तुयत्रान्यःकर्त्रीनास्तिहेतुकर्यंस्यात्लूयतेकेदारःस्वयमेवेतियत्रासौदेवस्त्रोदान्तहलःसंयोगान्तोवि
परिणतन्दृश्यते न्यत्रापियासोसुकरतानानास्यानाम्नःकर्त्रीभवतिन्यमरतःकेदात् न्यस्तिप्रयोजनमेतत्किंनहीतितत्वंतस्यकु
र्मवदुद्देशःतस्यकर्मवदुद्देशःकर्तव्यःलूमयतेसकर्त्रोकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यंन्यमघाद्धिकुसकरेलर्थेप्रतिषेधःन्यक्रि
यमाणेहिलयहणेकुसकरेलर्थेप्रतिषेधोवक्तव्यःस्यात् कुसंभेक्तव्यःकुसलरतिकर्मयसदासातंक्षेत्रेणाविवक्षितंसत्तस्य
कर्मवद्भावःस्याद्धतस्यप्रतिषेधोवक्तव्यस्तस्मिन्प्रतिषिद्धेन्यकर्मकारणाभावेद्धसाभावेतीतिभावेद्धसोयथास्यान्मन्नव्यकु
सलेनेति नमिश्रंकुसलरतिकर्मसयदासातंक्षेत्रेणाविक्षितोभवतितदासाकर्मवद्भावेःस्यात्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यःतस्मिन्प्रति
षिद्धेन्यकर्मकारणाभावेक्षोभवतीतिभावेक्षोयथास्यात् नित्यकुसलेनेतिनक्र खलर्थ इषइद्धःकुसलरतिकर्मसयदासात्
क्षेत्रेणाविवक्षितोभवतितदास्यकर्मवद्भावःस्यात्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यःतस्मिन्प्रतिषिद्धेकर्मकारणाभावेरवल्भवतीतिभावेय
न थास्यात् इषेहेद्धेकुसलेनेति नत्रहिलयहणंकर्तव्यंक्रियतेसासम्च लिङ्गाशिष्यादिलिहूलकारकोनिर्देशः॥ ॥
मेकर्त्रीरिभवतीतिभावएवोसघतेतत्रचैतःकर्त्रीरनभिहितत्वात्कर्तरिविभक्तीरुपपद्यंतेतेभनःभेत्रेत्यकुसलेनेतिनिघनेकुसलरसत्र
चट्टितीयानभवति कथंहरणस्यात्रप्रयोजनंनदृश्यतेगवाद्युपधयसत्रदृश्यतरसाहुःतथात्यकर्मकत्वाद्धसर्थकर्मकेतिवचनात्कर्त्तरि
भवितव्यमवक्लेनभिदःकुसलःस्वयमेवेति नथाषसिनोतेर्यासकर्मकर्तृकस्यतिवक्तव्यमितितिसिनोयासःस्वयमेवेतिकर्तरियुदाहरिष्यते॥

सिद्धं लोकसिद्धमेवैतत्कर्मनलोकेऽपीकमिसर्थः न्यात्मसंयोगरहितस्यैकस्यैववस्तुनोभेदेनात्माकर्मतेनकर्त्रेतेनचविष
क्षतइत्यर्थः तदुक्तं एकस्यवस्तुनश्चावस्थाभिर्भेदेवपरिकल्पिते कर्मत्वंकरणात्वंचकर्तृत्वेचोपजायतइतिकर्मदृश्यतइतिकर्मत्वदृश्यतइ
त्यर्थः विषयउपमानइतिन्यायेनभावः दृष्टान्तेन्यात्मभेदस्यशब्देनप्रतिपादितत्वात्कर्तृकर्मत्वं दृष्टान्तत्वपतेकेदारः यथतेदोस्वरसासाहो

सिद्धं लोकसिद्धमेवैतत् सिद्धमेतत्कथंलोकसिद्धत्वमेवैतत्लोकसिद्धं यथाकंटकरोति
शत्रुंटकरोतीतिकथ्यतेनत्वंतायतेलोकेमेवैतत्कर्मेति न्यात्मसंयोगेकर्मकर्तुः कर्मदर्शनात् न्यात्म
संयोगेकर्मकर्तुः कर्मदृश्यतेचहंस्वात्मानमात्मनाहन्मतइति विषमनुपन्यासः हंस्वात्मानमितिक
र्मदृश्यतेकर्त्तानादृश्यतेन्यात्मनाहन्मतइतिचकर्त्रादृश्यतेनकर्मदृश्यते॥ ७

पहासंयमितिशब्देनप्रयुज्यतेनहाविवक्षायांकर्मत्वमेवहिधात्वर्थकर्मवदितिदेशःकर्त्रेव्यएव नमते
देउदरदासोहोचमाहतकर्मत्वेपक्रियाप्रतिषेधेशब्दश्चेत्तस्मात्ना भिधातेकुसूलेनेतिचसकर्मकत्वाद्धा ठतोभीवेलोनस्यात् कर्मदृश्यतइ
तिन्यात्मानमितिहिनीयातवाच्य कर्त्तानदृश्यतइतिहनीतिकर्त्तरिलकारोदृश्यतावपिवर्त्तेविशेषाश्रयोहानादितिभावःकर्त्तादृश्यतइति
तमंतरेणक्रियायान्यभावात्तस्मनेनेतहान्यइतिभावःकर्मनदृश्यतइतकर्तृव्यतिरेकेणात्मस्यान्यकर्मणोरुपपादलादितिभाव॥ राम. ५७

परलोपश्चेतिगम्यमानार्थत्वात्प्रयोगःपरस्मैपदार्थः यत्तुलूयतेकेदारःस्वयमेवेतिक्रियाविशेषदाश्रयेणतत्रकर्त्रंतरानाभावप्रतिपादनेनकेदा
रस्यैवकर्मत्वमतियादन्यायसंपादनायप्रयुज्यतेनलेनकर्मवद्भावस्योदाहरणंस्वयंशब्दात्स्वात्मनेतितत्तीयान्तार्थत्रेनात्मनःकर्तृत्वेकेदारस्य
सकर्मकत्वसद्भावात् ह्यात्मानाविनिरणाविसन्यव्याख्यानमितितत्तदवधार्यं न्याश्रिष्यतइतिक्रियाफलस्यसंयोगस्यकर्मति

परलोपश्च परलोपश्चात्रदृश्यः हंस्वात्मानमात्मान्यात्मनाहन्मतइतिलोनि कर्यतेनात्मानंहंतिकोदात्मनाहन्मतेह्यात्मानैक
रीरात्मान्यतरात्माचशरीरात्मानंकर्मकरोतियेनान्यतरात्मासुखदुःखेस्वनुभवतिन्यतरात्मानंकर्मकरोतियेनशरीरात्मासुखदुःख
स्वनुभवति सकर्मकाणांधतिषेधोयमारभ्यतइति सकर्मकाणामितिषेधोवक्तव्यः किंप्रयोजनेन्यश्रोयमारभ्यतः न्यश्रो
संसृष्टपतः न्यश्रोयंग्रहीनइतिनयेर्वासकर्मकस्यवचनेनियमार्थं नयेर्वापुनःसकर्मस्यवचनेविधमार्थंभविष्यतिनयेरवसकर्म
कस्यनान्यस्यकर्मकस्येति नस्यतद्धिस्यकर्मकस्यापिमाप्नोतिउत्रयतिसुवर्णीकारइतिउत्रयमानंसुवर्णीकारमुत्रपतितस्यचत
षःकर्मकस्येवनान्यस्यचतयःकर्मकस्येवकर्त्राकर्मवद्भवतिनामकस्यकिमिदंतयरतिनयेरयमोगादिकःन्यक्कारोभावसाधनः ॥

दर्शनात्कर्मस्थक्रियत्वमत्रदृश्यं नयेर्यति नयरतियोगविभागेननियमः क्रियनरतिभावः ननुनप्तेनयलापसरसत्रकर्मस्थक्रियापलु
क्रियत्वंकर्तृनास्तिउपवासादेःतपसःकर्मत्वेनपरैः स्वार्थत्वाज्ञापसस्यतुकर्मत्वेनैनार्थत्वान्नैषदोषःशरीरसंतापलक्षणायाः क्रियाया
फलस्यतावद्भेदोपिशरीरसंतापलक्षणमेवार्थनज्ञापसस्यपनोद्यापारः

कर्मप्रकृतिसूत्रार्थप्रतिपादनपरत्वात्तिकर्मणिलकाराोत्पत्तौप्रकृतिसूत्रार्थस्यैवक्रियाप्रधानस्यप्रकृतिसूत्रार्थेतरस्यतेक्रियाकर्मणोश्चसाधनभावाद्
वेदनभाव्यरूपनुभवाभावात्प्रकृतिप्रत्ययार्थोनुपपत्तिः न्यायवादात्यकर्मकस्यतिवचनात्प्रकृतसूत्रार्थस्यैवकर्मतत्माश्रितत्वाच्चविरुद्धमितिभावः च्च
वयवचनपिरितिविशेषनायिनलक्षणातपरस्यैः दुह्यर्थोरितिगौर्मुञ्जतियथरसूत्रार्थः दुहेर्हुकर्मकर्तृकर्मस्थक्रियानुल्यक्रियत्वेयिसकर्मकत्वा
दप्राप्तेवचनफलपर्यन्तरस्यवचनस्यकर्तृत्वविवक्षायामप्राप्तेवचनंन्यायसिद्धः पाचिन्त्रियथोदुकर्मकोदुहस्यप्रकृतेरागफलपर्यन्तका
भवान्नदुहोकथितकर्मनस्यैवयदाकर्तृत्वविवक्षानसापकर्मवद्भावः एवविधएवविषयेकर्मवद्भावरूपतेनपुनस्तदनपवतीसादौ अ

कर्मप्रकृतसूत्रार्थः कर्मप्रसयार्थः सस्वसंनायः कर्यपनः मस्ववनामप्रकृतसूत्रार्थः सामान्यनवेरत्ययवनाधिः कर्मभवतिनयथामणनान्योपान
पुषन्गोपोषमश्चयोषरतिसामान्यपुषेरत्ययवपुषिः कर्मभवतिएवमिहापिसामानयोत्ययवनापिः कर्मभवतिदुहियचोर्बहुलंसकर्म
र्मकयोदुहियचोः कर्त्रीकर्मवद्बहुलंभवतीतिवक्तव्यं दुग्धोगौःयथा सयुमेवनस्माद्दुदुवः सलोहितंफलपर्यन्तेवद्बलवचनेकिमर्थपर
स्मैपदार्थेयथवनार्थावद्बहुलवचनेनाहिपरस्मैपरमिष्यते स्रजियुस्रोः श्रपस्कृ स्रजिपुस्रोः सकर्मकयोः कर्त्रीवद्बहुलंकर्मवद्भवतीतिवक्तव्य
पपस्कृभवति स्रजेः श्रद्दायपत्रेकर्त्रीरिकर्मवद्भवतीवाच्यः विशात्मनेपदार्थः स्रजतेमालान्मस्मिन्मालामितियुनेस्कृप्राप्येकर्मकर्त्तरीय
कोभावायपुनस्तेत्रास्रचारीरोगकरणेनतुल्यक्रियः कर्त्रीवद्बहुलंकर्मवतीतिवक्तव्यं परिवारयतिकरकर्कोदत्तंपरिवारयतेकरकावत्त स्र
वस्त्रादीनांप्रतिषेधः स्रवसारीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥

स्रपस्रक्कर्त्रीरिसर्थः विशात्मनेपदार्थरतिश्रपनाथगेवत्राप्यतेनतुविशीसर्थः श्रपतिनुमङ्गतेराकरणस्रंभवतियकिंतुलसार्वधानुदात्ततेय
कण्वादात्तलमितिश्रपमकोरत्रस्रदविशेषः स्रजतेमालामितिस्रद्यामालांनिष्पाद्यतीसर्थः न्यस्रजन्मिमालामितिमालांनिष्पादितवानि
त्यर्थः यज्ञोभावायेतिन्प्रकारप्रश्लेषानयकृवाधनायेसर्थः पुनस्तनरूतियोगोब्रह्मचारिणापुनाक्रियसंबद्धीतीसर्थः तनोब्रह्मचारिणाक
र्तृत्वविवक्षायांयुनक्तेत्रास्रचारीयोगमितिभवतिकरणेतिबहुलग्रहणान्नसाधुसिः छिनत्तीसादेरनभवति॥ ॥ ॥ ५८

स्रवतिकुंडिकेति निष्क्रामदुदकंनिःक्रामयतीसस्मिन्नर्थेतुल्यक्रियत्वात्प्राप्तकर्मवद्भावोनिषिध्यतेविस्रजेर्नीतिगम्यतरूपतथावलोकेकथ्य
तेऽपरागोसौनकिंचित्स्रवतीवसर्वोश्रवणमुच्यतरूपतुल्यक्रियत्वाभावः मृषाकर्मेतिकर्मशब्दः क्रियावाचीमृषाफलवशोभारूपकर्मणिदृश्य

स्रवतिकुंडिकाउदकंस्रवतिकुंडिकायाउदकंस्रवंतिवलीकामुदकंस्रवतिवलीकेभ्यउदकं सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यःनवक्तव्यः
तुल्यक्रियतरूपव्यपेक्षियोनरचात्रगम्यतेरहतावस्रवतिकुंडिकाउदकमितिविस्रजतीतिगम्यतेस्रवतिकुंडिकायाउदकमिति
निः क्रामतीतिगम्यतेस्रवंतिवलीकामुदकमितिविस्रजतीतिगम्यतेस्रवंतिवलीकेभ्यउदकमितिपततीतिगम्यतेमृषा
कर्मकिरादिसनोचात्मनेयदात् मृषाकर्मकिरादिसनंताच्चात्मनेयदात्प्रतिषेधोवक्तव्यः मृषयतेकर्मास्वय
मेवन्यवमृषन्तकर्मास्वयमेवमरूयतेकर्मायास्वयमेवन्यमसरन्तकर्मास्वयमेव किरादिन्यवकिरतेहस्तीस्वयमेवन्यवाकी
र्णेहस्तीस्वयेवसनूविकीर्यतेकटःस्वयमेवन्यविकीर्णेकटःस्वयमेव॥

तरन्तिकर्मस्थमृषान्त्यापेक्षोर्थवमृषाग्रहणंपतनंचवत्स्वमाणेनयुक्तिरोः प्रतिषेधस्यसिद्धत्वात्तेनातंकुरुतेस्वयमेवकर्म्मा न्यलम
तृतकर्मेतिभवति न्यवकिरतरूतिहस्तिनेकाश्चित्यास्त्रिनावकिरतितत्रसोकर्यालक्तेत्वेनहस्तीविवक्षते विकीर्यतरूतिकरोतिक्रि
यायेक्षमत्रकर्मस्थक्रियत्वमिष्यतुकर्तरीत्वर्थाद्भवतिः प्राधान्यतरूथत्वादिच्छायाः॥

नहुहस्कनमांथाङ्किरोगः यङ्किरोगः प्रतिषेधेहेतुमस्मिन्वाक्यशेषेव्रज्रामुपसंख्यानं यङ्किरोगप्रतिषेधेहेतुमणिवाक्यशेषे व्रज्रामुपसंख्यानंकर्त्तव्यंणिकारयतेकरः स्वयमेववरंजेवरंस्वयमेववरंसीष्टवरंस्वयमेवकेषिषीष्टवरः स्वयमेववक्रियमाणेचापिसार्वधातुकग्रहणेकर्तृकरणात्पारार्थ्यात्प्राप्तेप्रतिषेधेणिग्रहणं व्रतेकथास्वयमेवल्लवोवनतकथास्वयमेव भारद्वाजीयाः पठंति यङ्किरोगः प्रतिषेधेणिग्रहणंव्रज्रान्मानेयदार्कर्मकाणामुपसंख्यानमिति॥

योविरुवन्नमेधंवाः स्वयमेवव्यरुधन्नमेधंवास्वयमेवेतियङ्किरोगानभवनउसुच्यतेगौरिवत्रास्यनर्मोवितरायर्थत्वात्कर्मवद्भावाद्यङ्किरोगःप्राप्तिः व्रतेकथेतिवचनेशरद्प्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थं॥ ॥श्रीभवानीजीपाहार ॥ ॥ ४ रामः ५९

कृपिरजोः पकिप्रातिरूप्यनिघोपतेतेनरूपनिन्धिसाहिनिसमिसाकृदात्तपरेभवतिशपश्यनोनिसयितितिसश्चनुमागमकुर्यतोजेयोतिसार्वधातुकवचनमितिसार्वधातुकविषयमेतेरूपमरस्मैपदेभवतिरसर्वकुस्नानाहितांक्षीस्वयावचनेतिचानशेत्रपन्यामोतिपरस्मैपदं कृपिरजोः कृपिरजोरूपनिधानेसार्वधातुकवचनं कृपिरजोरूपनिधानेसार्वधातुकग्रहणंकर्त्तव्यं न्यवचनेहिलिङ्लिटोः प्रतिषेधः क्रियमाणेहिसार्वधातुकग्रहणेलिङ्लिटोः प्रतिषेधोवक्तव्यः स्मारचकुर्यादः स्वयमेवरंजेवरंस्वयमेवरंसीष्टवरंस्वयमेवकेषिषीष्टवरः स्वयमेववक्रियमाणेचापिसार्वधातुकग्रहणेकर्तृकरणात्पारार्थ्यात्प्राप्तेप्रतिषेधेणिग्रहणं व्रतेकथास्वयमेवल्लवोवनतकथास्वयमेव भारद्वाजीयाः पठंति यङ्किरोगः प्रतिषेधेणिग्रहणंव्रज्रान्मानेयदार्कर्मकाणामुपसंख्यानमिति॥ यांविरुवन्नमेधंवाः स्वयमेवव्यरुधन्नमेधंवास्वयमेवेतियङ्किरोगानभवनउसुच्यतेगौरिवत्रास्यनर्मोवितरायर्थत्वात्कर्मवद्भावाद्यङ्किरोगःप्राप्तिः व्रतेकथेतिवचनेशरद्प्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थं॥ ॥श्रीभवानीजीपाहार ॥ ॥ ४ रामः ५९

धातोः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारलक्षणस्यायतेर्नुत्वविधिविशेषः अथापि स्वरितेत्संज्ञिनाधिकारोभवतीत्याख्यानेनथापिउर्लसलात्र
स्यायतेरुलीनतंधातवधिकारनिवृत्यर्थप्रतिज्ञानामेतिएङति अकृतशेते आद्ये योगइतिप्रसज्यप्रतिषेधस्तत्रविकरणोरितिस्मारयोत्रवि

धतेः अनुवर्तमानेधातवधिकारः किमात्मनीयाध्यायपरिसमाप्तेरुताहोस्विन्नानारेशानधातवधिकारः नानुलोरेशात् नाप्ता
रेशाद्धातवधिकारालारेशेहिव्यवहितत्वादसंसिद्धिः अनुवर्तमानेहिलादेशेधातवधिकारेव्यवहितत्वादसंसिद्धिः स्यात्किंचस्यात्अ
द्योयोगेनव्यवायेतिङः स्कः आद्ययोगोविकरणैर्व्यवहितत्वान्निहतेनस्कः पचतिपठतिरहमिहसंप्रधार्यविकरणैः क्रियतामारेशा
रेतिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वादारेशाः निसाविकरणाः ङितश्चप्रारेशेषुप्राक्तेतिनिसत्वाद्विकरणेषुङितेषुविकरणैर्व्यवहितत्वादारे
शानप्राक्चरति अनवकाशास्त्वारेशाः कोवकाशः यएतेनुविकरणाः स्कविकरणाः किंलिङ्लिटोश्च नस्यादेस्तेषिताय्यङि
धत्ते यङन्तिसतानाएतंविधत्तेतद्विकरणैर्व्यवहितत्वात्तस्मात् एशांशित्वे एकारश्रुतिशित्कर्तव्यः किंप्रयोजनंशित्सर्वस्येतिसर्वा
देशोयथास्यात्नत्रिकमाणोहिशकोरेतस्मादिकत्रस्यत्रे परस्यैतिनकारस्यत्वेहतेद्वयोरेकारयोः श्रवणंप्रसज्येतनिहतेपुन
लोरेशेधातवधिकारेअलोसस्यविधयोभवंतीसेकारस्यएकारवचनेप्रयोजनंनास्तीतिहलंतरेणापिशकारसर्वादेशोभविष्यति अस्मच्छकारस्याकार
वचनेप्रयोजनंकिंवक्ष्यतेतत्स्याकारस्याकारवचनसमसंख्यार्थमिति आर्द्धधातुकसंज्ञायांधातुग्रहणंकर्तव्यंधातोःपरस्यार्द्धधातुकस
ज्ञायथास्यान्नरहमाभूत्तृहस्तेनेति तस्मात्तारेशेधातवधिकारेनुवर्त्तमाने नुत्वेकृतेआद्ययोगेनव्यवायेसिद्धः स्कारितिनेपहोयः आ
नुपूर्व्योसिद्धमेतन्नात्रार्द्धधातुकेघारेशेषुविकरणाः प्राक्तेचविकिंकारणासार्वधातुकेविकरणाश्चयेनतत्रार्द्धधातुकस
मि येतार्हिनेतस्मिन्विशेषविधीयंतेकेपुनस्तेस्युरित्यः अत्रापिधातुग्रहणंविहितविशेषणंधातोर्विहितस्यलसेतियथेवेरंती
तिरालात्यः प्राक्तेतिधातुनात्रविहितेविशेषेपिष्यामः विदिनात्रानंतर्यंधातोर्विहितस्यविदेरनंतरस्यतेरहतार्हिअनासिष्यनरति
अप्रसक्तात्केनुत्वंभवतीतिमेनुत्वप्रसंगः प्राप्नोति अत्रापिधातुनाविहितेविहितविशेषयिष्यामः अप्रसक्तेनानंतर्यंधातोर्विहितस्य
प्रसक्तारेनानारेसेति आनारेसत्रकर्तव्यविशेषपिष्यामि यदितावद्धातुग्रहणंविहितविशेषणंआकारग्रहणमानंतर्यविशेषणंअ
लुनन्त्रपुनन्त्रिसत्रापिप्राप्नोतिन्यथाकारग्रहणंविहितविशेषणंधातुग्रहणमानंतर्यविशेषणंत्रपिवनन्त्रिघ्नन्रसत्रापिप्राप्नो
तिन्यस्कार्हेधातुग्रहणंविहितविशेषणंआकारग्रहणमानंतर्यविशेषणं ननुचोक्तमालुनन्त्रपुनन्त्रिसत्रापिप्राप्नोतीतिनैषदोषः
लोपेकृतेनमविष्यति नात्रलोपःप्राप्नोतिकिंकारणंरूपेणबाध्यतेनात्रेत्प्राप्नोतिकिंकारणंअतिभावेनबाध्यतेनात्रातिभावःप्रा
प्नोतिकिंकारणंअनुसंभवेनबाध्यतेनात्रनुसंभवःप्राप्नोतिकिंकारणंलोपेनबाध्यतेलोपईत्वेनईत्वंअतिभावेनअतिभावोनुसंभावे
नानुसंभावोलोपेनेतिचक्रकमव्यवस्थामसज्येतनास्तिचक्रकप्रसंगःनत्वव्यवस्थाकारिणांशास्त्राणांअन्येशास्त्रारानामव्यवस्थाकारिणां
सकृतेपिरूनुकृतेस्यकारेवलोरिलाभावात्प्राप्नोतीतिनिसःयद्यपिणौतरस्यप्राप्त्यस्यकारस्यानित्यत्वेनथापिकृतोकृतप्रसंगोनित्यत्वात्

नावसेवेतिक्तेरवीऽशरेः कर्तरवविकरणाद्स्वर्थे ण्यायत्रादिप्रत्ययेशीवद्वचनादुपरेशकालस्वभ्रस्कोत्तरेणोभयमित्यभावः प्राति
पदिकान्नाभूवचिनिहितीयादिविहितिभावः साधनरतिप्रकृतिर्वा व्याप्तरंगक्रियासाधनसंभवशब्दान्तरवाच्यव्यवहिताक्रियासाधनेत्वा
दयोनभविष्यंतिहितीयादयस्तूप्रतिपदिकादेर्विधीयमानाः शब्दान्तरवाच्यक्रियायेत्तएवसाधनेर्वचनसामर्थ्यादूर्नेतीतिभावः स्पष्टा

नावसेवात्रानिभावेनभवितव्यमितिभावेहेतोर्लोपःलोपेनत्रवस्याभावष्यति यदव्यक्तेरशब्दशीलमितिक्रियेतेभासत्व
कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोजनानि प्रयोजनंप्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रातिपदिकप्रतिषेधःप्रयोजनंधातोस्तव्यदादयोयथास्युः
प्रातिपदिकान्नाभूवचिनिनेतदादिप्रयोनसाधनेतव्यदादयोविधीयंतेसाधनंचाक्रियायाः क्रियाभावात् साधनाभावःसाध
नाभावेसतिधात्वधिकारेप्रातिपदिकान्तव्यदादयोनभविष्यंति स्वयादिषु स्वयादिषुतर्हिप्रयोजनंस्वपिनिमुपतीं
तिमाभूतेष्वंगसंज्ञावल्लंगसंज्ञाचप्रयोजनंयस्मात्तस्यविधिस्तदादिप्रत्ययोंगमितिधातोरंगसंज्ञासिद्धाभवति कृत्स
ज्ञावकृत्संज्ञाचप्रयोजनंधातोर्विहितकृत्संज्ञोभवतीतिउपपदसंज्ञाचउपपदंसंज्ञाचप्रयोजनं॥ ॥ ॥

दिश्चिनियेः पञ्चेशब्दयाक्रियावचनाच्चागायसादितुल्यानेभ्यस्तव्यादयोभावनहितेधानवःपावेनधातुसंज्ञायास्तेषांनिरस्तत्वा
त्ततस्त्वपिनीतिप्रयोक्तव्यमुपतीतिप्रयोगोपपन्नएव ननुप्रसज्यप्रतिषेधोसत्तिर्नाभूदित्यसतिधात्वधिकारधात्वयमर्गस
र्गसमुदायस्यक्रियाविशेषवाचित्वात्ततःप्रसज्यविधानेतस्मेवागंसंज्ञायांसत्यामज्ञादिप्रसंगःप्राप्तिरेसाहापिसत्यैः॥ ॥ एम० ६१

तत्रैतस्मिन्निनिसस्मिन्धात्वधिकारेतत्रोपपदमित्यत्रतत्रैतपएमर्गउपपद्यतेनान्यथाप्रत्ययमिति यथविशेषेणधातुमात्रास्मित्स्या
त्तत्प्रकरणेकरेसर्वविधीयमनोहेतुमत्यपिकरणेसिद्धेतिपुनस्तत्रग्रहणंविदध्यादित्यर्थः चुरादिग्रहणंतुप्रातिपदिकाद्वार्थंस्याद्य
र्थस्यादित्संज्ञापक्षमप्रत्ययेशिवद्वचनाद्धिधातुमात्रेशेविद्यतेयांतेयचादयोधातुपाटपरिज्ञाप्यपरेणानेकरणद्वारेणयोवर्त्तते

तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारेयत्प्रमर्मर्निर्दिष्टंतदुपपदंसंज्ञंभवतीतिउपपदसंज्ञासिद्धाभवति कृदुपपदसंज्ञेतावत्प्रयोजनंत
त्रधिकारग्रहणेनसिद्धत्वात्तिङ्ग्रहणमनर्थकंपहिधीधात्वधिकारेण धातुग्रहणमनर्थकंकिं
कारणंयहिधीधात्वधिकारेणतद्धिः धीधातुग्रहणमनुवर्त्ततेतेनज्ञावश्यमनुवर्त्स त्रनधिकारेत्वंगसंज्ञाभावःत्रनधिकारेहिस
ज्ञिन्वंगसंज्ञायाश्चभावःस्यात्करिष्यतिहारिष्यतियस्तेरनुवर्त्ततेचरणेचरणेरिणेचभवतिधातोश्चेतिधातुमात्राणिचूमा
श्रेति हेतुमद्वचनज्ञापकंमन्त्रभावस्य यदयंहेतुमतिचेत्साहतत्तत्प्रापयतीत्याचार्यः नधातुमात्रात्तिङेवभवतीति इहतर्हि
कंडूादिभ्योयकभवतिधातोश्चेतिधातुमात्राद्यकंप्राप्नोति कंडूादिषुचव्यपदेशिवद्वचनात् यस्ययकंडूादिभ्योपगमेतिकंडू
रियंहरणाकरोतितेनज्ञापयत्याचार्यः नधातुमात्राद्यकंभवतीति त्रथवाकंडूादीनेवात्रधातुग्रहणेनाभिसंबध्यतेस्मकंडूादिभ्योधातुभ्योयगिति॥

यकः किंतेनतेषांधातुत्वानुमानात्तदर्थमर्थः यदिधातुमात्राद्यकंप्रसज्यस्यात्ततःकंडूादियहणमनर्थकंस्यात्तेषामपिक्रिया
वाचित्वाद्धातुमात्राद्यकंसिद्धत्वात् त्रथवतिसामानाधिकरण्येनसंबंधेसंभवतिसमुच्चयाश्रयणात्स्यायुक्तत्वादितिभावः त्रथवेतु
कंडूादीनामर्थाच्यपंधात्वधिकारेणोपयुज्यतेपहिधिवोपात्तस्याऽत्रत्यापिविहितनिरासपरिणार्थत्वात्तुमर्थेतत्प्रत्यासत्तेस्तत्प्रत्यासत्तावर्धधातुक
संज्ञानिवृत्तेःसिद्धत्वात् णमिधातोरिसीतीहितीयधातुग्रहणानुवर्त्तनाद्वा॥

तत्रोपपरे स्थग्रहणमितिसप्तमीशेषेनसाहचर्यात्सत्रेषुसप्तमीनिर्दिष्टायहीष्यतेतदितिप्रश्नःयत्रैवसप्तमीतिमुख्यार्थसंभवेगौ
णग्रहणस्यान्याय्यत्वात्सप्तम्यारभ्योपपरंसंज्ञास्यात्संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधेःप्रतिषेधात् समासस्यक्तप्तमर्थपरिभा
षोपस्थानात्तदन्तस्यैवस्यात्तत्रचेतिसप्तमीनियमाद्यूपग्रहणेतथासतिसप्तम्याजनेर्ड्सारावेवस्यात् उपसरन्नारिसिध्यर्थंकु
मकारणद्विषतुनैवस्यादिसर्थः स्थग्रहणमितिस्थग्रहणेनसतिसौत्रसप्तम्यप्पालक्षिनस्यसंज्ञाविधानात्सर्वत्रसिध्यतीसर्थः व्यर्थत

तत्रोपपरंसप्तमीस्थं स्थग्रहणंकिमर्थंतत्रोपपरंसप्तमीतीयमुच्यमानेयत्रैवसप्तमीश्रयतेतत्रैवस्यात्तलंवेरमःक
रोतिजयःपत्रवारणेतशब्देननिर्देशःक्रियतेसप्तम्याजनेर्ड्इतिड्हनस्यात्तुंभकारोनाऽनकारइति स्थग्रहणंपुनःक्रियमा
णंयत्रसप्तमीश्रयतेतत्रनश्रयतेयत्रनश्रयतेयत्रचेतनशब्देननिर्देशःक्रियतेयत्रचामनसप्तमीमात्रेसिद्धंभवति स्थग्रह
णंकिमर्थं तत्रग्रहणंविषयार्थं विषयप्रतिनिर्दिश्यते नेत्रेतस्मिन्धातुधिकारेसप्तमीनिर्दिष्टमुपपरंसद्भवती
त्युपपरंसंज्ञासिद्धंभवति॥

स्थग्रहणमितिधातोरिसज्ञवर्त्तनात्तस्मिन्नेवधातुधिकारेउपपरंसंज्ञाभविष्यतीतिप्रश्नःनेत्रेतस्मिन्निनितत्रग्रहणाधिकारएवगमो
स्पष्टार्थमितिपक्षेभवतीतिभावःन्यथोपपरंसंज्ञान्तरंनाधिकारान्नैववाधानधिकारेभविष्यतीतिप्रश्नःप्रतिसत्रमविकारंग्राह्यो
ऽधीयमाणोगौरवंस्यान्नतत्रग्रहणंगौरवंस्यात्तत्रग्रहणंक्रियमाणंन्यूनेनैववर्त्तनपरिपूर्णत्वात्संज्ञाविधौयुक्तंतत्रेतिपक्षे लाघवभविष्यतीसुत्रं॥

समर्थेवचनमिति ३ स्थग्रहणाधिकारेतीयरिकार्थेसार्थेदृश्यलिंगलक्षणस्तद्धितविधिर्भवतिकर्मोधिकरणाद्यपपरंनभविष्यतीस
वशेषमत्रव्यविभक्तिसप्तम्यन्तंतत्रग्रहणंविनोपपरंसंज्ञास्यात्संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधेःप्रतिषेधात् समासस्यक्तप्तमर्थपरिभा
षोपस्थानात्तदन्तस्यैवस्यात्तत्रचेतिसप्तमीनियमाद्यूपग्रहणेतथासतिसप्तम्याजनेर्ड्सारावेवस्यात् उपसरन्नारिसिध्यर्थंकु
मकारणद्विषतुनैवस्यादिसर्थः स्थग्रहणमितिस्थग्रहणेनसतिसौत्रसप्तम्यप्पालक्षिनस्यसंज्ञाविधानात्सर्वत्रसिध्यतीसर्थः व्यर्थत

उपपरंसंज्ञायांसमर्थवचनम् उपपरंसंज्ञायांसमर्थंग्रहणंकर्त्तव्यंसमर्थमुपपरंप्रत्ययस्येतिवक्तव्यंरहमामनंन्याहारकुंभंक
रोतिकरमितिक्रियमाणोवापिसमर्थयःहरोमहानंकुंभंकरोतीत्रप्राप्नोति नवाभविनव्यंमहान्कुंभकारइतिभवितव्यंयदेत
द्धाकंभवतिमहान्कुंभोमहाकुंभःमहान्कुंभकरोतिमहाकुंभकारइतियदातेनद्धाकंभवतिमहानंकुंभंकरोतितिनदानभवि
नव्यंतदावप्राप्नोतितदाकस्मात्नभवतिपत्रावरुच्यतेसमर्थग्रहणंकर्त्तव्यमितिनकर्त्तव्यंधातोरितिवर्त्तनोधातोःकर्मणएण
वक्तीतित्रसंबंधादेतद्भवतिपरस्यधातोर्यत्कर्मतियदाख्यातेक्रियमाणोवापिसमर्थयहरोमहानंकुंभंकरोतीत्यत्रप्राप्नो
तीतिउपदमितिमहतीसंज्ञाक्रियतेसदनामयतीनलघीयःकुतएतत्तलघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणंतत्रमहासंज्ञायाःकरणएत
न्प्रायोजनंन्यूनर्थसंज्ञायथाविज्ञायतेउपोन्यूनंपरमपयदमितियत्रोपोन्यूनंनभवतियदूनंनभवतियावतिचि
रंनीयदगधोस्तिपदविधिरपेभवतियदविधिश्चसमर्थानांभवतितत्रासामर्थ्यात्रभविष्यति॥

भावःपरिवात्रप्रत्ययःस्यान्नदाकुंभशदस्यकारशब्देनसमासेकृतेकारार्थेप्रकार्थोभावान्महच्छब्देनसमासोनस्यान्नसुवतसमुदायस्या
प्यसुबंतत्वात्तदुपपदसमासेनतीपानस्यसुपपदग्रहणस्यनिवृत्तावपिप्रथमोनस्यस्यानुवर्तनान्नसमासाभावःननसदमिनियदसमुदा
यस्तदारिनिभावःयद्युपदमितिमहाज्ञामिसेतत् कुंभमिसतन्नुयद्यपियदंभवतिउपोन्यूनारिन्नातथापिसापेक्षत्वादसामर्थ्यात्प्रसदो
षात्रिनिमित्तंनविनीतिन्यूनर्थसंज्ञाकरणाद्वेसमप्रमीनिर्दिष्टेपिपदत्वेर्थविशेषणानांप्रसयार्थानांनाहशेषणानांदोयोद्यारि
त्वाभावादुपपदसंज्ञानभवतिपदविधिरनिपदनिमित्तत्वात्प्रसयविधिरितिभावः॥

वासनपोस्त्रियां कथमिति स्त्रियामभिधेयसन्निधावास्यात्स्त्रियामित्यस्यैववासनपस्यनिषेधःस्यात्स्त्रियामित्यक्त्वार्थापेक्षयाविधीयते
तेषुवासनपोनभवतीतिसंदिहानःपृच्छतिलभ्यतेत्यत्रचोपरितियताजातयादीनांनिसर्वाधनमाप्नोतीत्यर्थःव्याघ्रक्रोशीतिकर्मव्यतिहा
रेणचास्त्रियामितिवाक्यंनोवाधःप्रमोतीत्यर्थःस्त्रियामितिसप्तम्यन्तस्त्रीपदाक्रान्तेत्रिसप्तम्यन्तस्त्रधिकारेयेउत्सर्गापवादास्तेष्वपवादउत्स

वासनपोस्त्रियां कथमिदंविज्ञायतेस्त्रियामभिधेयांवासनपोनभवतिव्याहोस्वित्स्त्रीप्रसयोस्तीतिकिंवातःपरिविज्ञायतेस्त्रि
यामभिधेयायामितिलब्धातवित्वाव्यत्रवासनपोनप्राप्नोतिव्यर्थोविज्ञायतेस्त्रीप्रसयोस्तीत्यवक्रोशीत्यावकुथिरितिनसि
ध्यतिएवंताहिनैवंविज्ञायतेस्त्रियामभिधेयायामितिनापिप्रसयेस्तीतिकथंताहिस्त्रीग्रहणंखल्वपिव्यत्ययेनतत्रस्त्रियेनाधिकाएा
निर्भवतीतिस्त्रियामित्यधिकृत्यविहिताःतेषांप्रतिषेधोविज्ञास्यतेकिमर्थमिदमुच्यतेव्यसनपवादवचनमुत्सर्गस्यबाधकविष
येनिवृत्त्यर्थंव्यसनपस्यवाचनेक्रियतेउत्सर्गस्यबाधकविषयेव्यनिवृत्तिर्यथास्यात्तत्यक्तव्यानीयाउत्सर्गास्तेषामजंतायर्
यवाहःचेयंचेजवामिसापियथास्यात्तेनेतदस्तिव्यंजनांतात्यहिधीयतेहलंताःस्यात्तताचंतश्चघातश्चयज्ञतांजंताहलंताश्चउ
च्यंतेचतत्रारभ्यःतेवचनाद्विध्यंतिएवंताहिणावुत्सर्गोतियोपवादिभ्योर्नघवारपचनीतिपचपक्त्रापाचकइत्सापियथास्यात
एतदपिनास्तिप्रयोजनंवक्तव्येसेतत्व्यंजनांपिसर्वधातुभ्योवक्तव्यइतिचेतर्हिएतुल्यजातयस्तर्गाःतेषांनिगृहधात्कापवादत्वेसि
पःखिलिखःविज्ञेसविज्ञेपकइत्सापियथास्यात्व्यस्तिप्रयोजनमेतत्किंनहीतितत्रोसन्निपातोयथानाहिते तत्रोसन्निर्भा

र्गस्यबाधकएवेसर्थःतत्रोसन्निपातप्रसंगइतिवासरूपइसेतावछ्रूयतेतत्रयावद्ग्रहणंनाकिंभावोविकल्पतांव्यसरूपोपवादोवाभवतिपक्षे
नभवतीतिव्यर्थबाधकएवेसर्थःतत्रोसन्निपातप्रसंगइतिवासरूपइसेतावछ्रूयतेतत्रयावद्ग्रहणंनाकिंभावोविकल्पतांव्यसरूपोपवा
दोवाभवतिपक्षेनभवतीतिव्यर्थबाधकएवेसर्थःतत्रोसन्निपातप्रसंगइतिवासरूपइसेतावछ्रूयतेतत्रयावद्ग्रहणंनाकिंभावोविकल्पतांव्यसरूपोपव
योरूर्यत्रासंभवायत्रप्रयतेनत्रास्तिभेवनीपरइतिवत्तद्बहिरंगस्याबाधकइत्स्येतुसंज्ञेरविकल्पःस्यात्पक्षेतुनकश्चिद्दोषस्तयो

व्यस्तिनिचाधकाभावेउत्सर्गस्यानिवार्यत्वादितिभावःयथेतद्धितिव्यपवारणंस्त्रीपुंसोत्सर्गशास्त्रस्यबाधितत्वाद्यवासभावपक्षेपुंस्त्वंस्त्री
भवत्रेनाहितिभावःतत्रयथाव्यसनइतिविकल्पितेनेत्रामुकंपक्षेस्त्रीनभवतिव्यपिनुवाकामेवनथेत्याप्यपवादाभावपक्षेप्रकृतिरेवकुमारीश्रम
णीनभिरथानत्यथाग्निचिदित्यादाविवाहलोपहस्वे सिद्धेतिबाधकत्वेविकल्पितेनयत्रपक्षेरपवादःस्याद्बाधकत्वनास्तितत्रबाधकाभावा
दुत्सर्गोभवत्येतेव्यमेतेहिरत्नस्यायसमित्सारावयमर्थःरहपुनरितिकेवलाप्रकृतिःस्वार्थमात्रमपिनाभिधत्तेकिंपुनःकुमारीस्त्रीकमर्थम

व्यस्तयश्चविज्ञेयःखिलिखइसेतत्रश्चविज्ञेपकइसेतद्भविष्यतियथेतत्सिध्यतेनहिसंस्कृतंस्यात्तत्संस्कृतमित्यंकिंकारणंयथातद्धि
तइसंस्कृयतेतद्धितेपुचमुत्सर्गोपवादविभाषात्वघतेवानवासिद्धत्वसत्पपस्यबाधकस्यवावचनात्सिद्धेसतितत्रकथंव्यसनपस्प
बाधकस्यवावचनात्व्यसनपोवाबाधकोभवतीतिवक्तव्यंसिध्यतिसत्रेताहिसिद्धतेयथाग्रामसमेवासंकरुनुशोकंतत्रग्रामोत्रि
वाप्रसंगोयथातद्धितइतिनेषदोषःव्यस्तिकारणंयेनताद्धितेषुविभाषोत्पत्तिर्भवतिकिंकारणंप्रकृतिस्तत्रप्रकृत्यर्थवचनेव्य
सेनचशब्देनप्रसयार्थोभिधीयतेरहपुननेकेवलाप्रकृतिःप्रकृत्यर्थवचनेनचाप्रत्ययस्तमर्थमभिदधीतेतिकृत्वाव्यनुसत्रि
र्नभविष्यति व्यथवासमयकृतोनकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्यानचकेवलःप्रसयइतिएतस्मात्समर्थानुसत्रिर्नभविष्यतियएवृतस्यकर्ता
सवेरमत्राहयथासोत्रप्रमाणंरहापिप्रमाणंभविनुमेहनिप्रमाणंमसोत्रचेहचसामर्थ्यंस्तिहदृश्यंशरानाप्रयोगेनचानु
स्वत्तोसामर्थ्यंनास्ति तेनानुसत्रिर्नभविष्यति॥

भिधास्यति तथाहिप्रकृतिप्रसयसमुदायेप्रपुंसमानेव्यवयतिरेकात्प्रकृतिःप्रकृत्यर्थवर्त्ततेनप्रसयप्रकृप्रसयपार्थंरक्ष्यतेव्यनुसत्र
प्रसयानुवृत्तिनेनकेवलंस्त्रीगमयतिव्यथापित्सिपेक्षत्वेतिकर्त्तव्योदिशेत्प्रपुन्सतेनतथापिकरोतिकिंपापेक्षमपिकर्त्तृत्वप्रतीयतेननुक्तंपि
क्रियापेक्षमेवतस्मात्सामर्थ्याद्बाधकत्वंबहिरंगमपिविकल्पतेयएवंतिसमयस्तायंवाधकोस्तिनिभावःसामर्थ्यमितिव्यर्थप्रसायना
वशरानाप्रपुन्सतेनचप्रसयस्यानुसत्रावर्थःप्रसायपिनुशाकारसयेःपूर्वस्मिन्मर्थेप्रहरेरकेवलायाःस्वार्थमात्राभिधानेपिसाम
र्थ्यंनास्तीत्युक्तंउत्तरत्रेनुसमयानप्रयोगएवकेवलायानास्तीत्युच्यते॥

कथंनर्हिनहितेघुत्सञ्ज्ञासामर्थ्यंभवति ञ्यमेनञ्क्ष्यमेनकेनघष्ठ्याञ्यथवात्रपवत्रामाश्रित्यविधिरुच्यतेनचानुस
तोनपवतीतेनानुसात्रनेभविष्यतिएवमपिकृतएतन्नञ्पवादोविभाषाभविष्यतिनघुनरुत्सर्गइतिनवैवात्रविशेषञ्यस्यवाहिवि
भाषास्यादुत्सर्गोवाञ्पिचसापेक्षोयंनिर्देशःक्रियतेवास्तुनपरइतिनचोत्सर्गवेलायांकिंचिदस्तेस्यमास्तिञ्पवादवेलायांपुनरु
त्सर्गोपेक्ष्यतेतेनेनयोरपवानन्यपूर्वकोवाधकःप्राप्नोतिसवाबाधकोभवति कःपुनरसौञ्पवादःयदिपानपवानन्यपूर्वको
वाधकःञ्सोमोतिसवाबाधकोभवतीत्यत्रोक्तंवादिषुसमावेशोनप्राप्नोतियामणीःग्रामणीरयंतिनयेनपवनःएनोपिनय
वेनःकस्यामवस्थायां॥

नेनस्यनमित्रनपत्वेनयदुत्सर्गापेक्षयाभवतीतिसएवयत्नेनप्यनुज्ञायतेनस्वनयानुसन्तिरित्यर्थःनचैवास्तीतिउत्सर्गविकल्पेञ्पवादविभाषाञ्यथावाहविकल्पेनुप्राप्तविभाषेतिनकश्चिद्विशेषःञ्पवादवेलायांसोमिनिबाध्यतेनयावदुत्सर्गोनापेक्षतेतावदपवादस्यप्रवृत्तिरेवनास्तीत्यर्थः॥ ६५

उपदेशावस्थायांयएषेञ्यनुबंधविभिन्नेषुविभाषाप्रसंगःञ्नुबंधविभिन्नेषुविभाषाप्राप्नोतिकर्मण्यणञ्आतोनुपसर्गेकःकवि
षयेञ्णमपिप्राप्नोतिसिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वात्सिद्धमेतत् कथञ्अनुबंधस्यानेकांतत्वात्ञ्अनेकोतात्ञ्अनुबंधाःञ्अथवाप्र
योगेञ्ञसनपाणावविधौर्ग्राह्यःप्रयोगेलादेशेषुप्रतिषेधःप्रयोगेचनलादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यःत्योपचारात्सत्रलुङ्पिप्राप्नोति
ञ्यकेसनलुङपिप्राप्नोतिनैषदोषःञ्आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनलादेशेषुवासनपोभवतिपरत्वेदशाम्नोलेढ्यादिञ्अथवाप्रयो
गेञ्ञसनपाणावविधौनसर्वमिहसंगृह्यतेनामितिसूत्राद्द्वितीयःप्रयोगउपस्थानेकोसावुपदेशोनामउपदेशेचेतेसनृपाः ननुचोक्त
मनुबंधविन्नेषुविभाषाप्रसंगइति परिहृतमेतन्नासिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वादिति।ञ्अथैकांतेषुदोषएवस्कांतेषुदोषएवस्कांते
षुचनदोषःञ्आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानुबंधकृतमसानंप्यंभवतीतियदयंदृष्टांतोविभाषाशास्तिञ्अथवाञ्ञसनृपावा
बाधकोभवतीत्यत्रेञ्पवादानामानुबंधमित्रोवाभवतिनृपास्तेनवातेनानेनावश्यंकिंचित्सामंकिंचिच्चसंगृह्यतेनत्यनघर्
नुबंधकृतमसानंप्यंतत्राश्रयिष्यामःयद्धनृपाःसत्तेनाणानृपंतदाश्रयिष्यामःञ्अथवाञ्ञसनृपोवाबाधकोभवतीत्यत्रेञ्पवा
दस्यसनृपःनत्वप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यतेसाधीयोसनृपःइतिकञ्ञसाधीयःपःप्रयोगेचग्राह्यःप्रयोगात्ञ्अथवाञ्ञसनृपोवाबा
धकोभवतीत्यत्रेनुवैवसतिकाश्रीहापिसनृपःतरावेदितास्यामःक्वचिद्धेञ्ञसनृपाइतिनञ्मनुबंधमिन्नाश्रयाःप्रयोगेसनृपाः
ञ्यथाकथमिरयित्नायतेञ्स्त्रियामितिकिंस्त्रियानभवतिन्ब्राह्मोसिनमाकुस्त्रियाभवतीतिकञ्यात्रविशेषःस्त्रियांप्रतिषे
धेकल्पेनुमनर्थकेषुविभाषाप्रसंगःस्त्रियांप्रतिषेधेकल्पेनुमनर्थकेषुविभाषाप्राप्नोतिहस्तेछात्रस्पशेभवनयज्ञ
पिप्राप्नोतिल्कृहसनेछात्रस्पशेभवनयजपिप्राप्नोतिनुमुन्॥ लकाराणामसमावेशोनायंयत्नोसर्वःञ्यथेवेतिकिंवाद्योन्
संगृहीताःप्रयोगेतेषानृपाभावारिसर्वेछंदसिप्रयोगइतिप्रयोगइसर्वेःउपदेशोहिसर्वेस्वेवासानप्यस्तिसनृपत्रहणमनर्थकंस्यात्कथमि

लिङ्ग्रोसविधिलिङ्ग्विधिलिङ्भवत्येवरङ्कार्थंपुलिङ्लोदाविसत्रनालिङ्लोदो सहनिर्देशात्त्रापिसहनिर्देशःकृत लिङ्ग्विनियमात्लोएनभ
विम्नेतिशक्यतेवक्तुंननुभ्नेभ्योकर्त्तरिकर्मणोतिङ्ग्रोदाविनिमित्तार्थत्वात्कृतावाध्यावाधकभावःवैषद्येवभावेपिलिङ्लोरोस्त्रिविधानम्

नुमुन्रङ्लेतिभोक्तुंलिङ्ग्रोवापिप्राप्तुनरवलर्थरेवत्यानःसोमोभवताखलयिप्रायोनिएवंनहिस्त्रियाःप्राप्तिनिवस्यामि स्त्रि
याःप्राप्तिनिचेत्स्त्रायांवाचचनंस्त्रियाःप्राप्तिनिचेत्स्त्रायांवाचचनंकर्त्तव्यंव्यास्त्रिलोभेक्तुंव्यास्यनेभोक्तुंमिसापिय
यास्यात्कालाद्रिषुनुम्विधानेवावचनंकालाद्रिषुनुम्विधानेवावचनंकालाद्रिषुनुम्विधानेवावचनं कर्त्तव्यंकालो
भोक्तुंकालोभोजनस्येसापियथास्यात्त्रहेतत्त्रिधानंत्रहेतत्त्रिधेयःरमेत्रहेकसाविधीयतेत्तविशेषविहिनःसामान्य
विहितेतत्रवाधानेनपदोषःभावकर्मणोःकृसाधिधीयतेकर्त्तरितच कःप्रसंगोयद्भावकर्मणोःकृसाःकर्त्तरित्रवाधेर
नएवंनहित्रहेकृसत्तत्रिधानंत्रहेकसत्तचोविधेयाःत्रयमहेलिङ्विधीयतेसविशेषविहितःसामान्यविहितान्कृसत्त
चोवाधते॥

निवाध्यवाधकभावोभिमनःत्रास्यतेभोक्तुमितिभोजनार्थत्वात्तासनस्यपौर्वकाल्यमात्रेगम्यतेतिसमानविषयत्वाद्वाध्यवाधक
त्रावप्रसंगःस्त्रभावेनतत्रैवचलकारोसंत्रितेनिसमानार्थत्वंत्रायेविद्यतेतत्रायंनिर्णयःत्रधिकारस्परस्त्रादपिकासत्स्वस्यवि रम॰
धिर्भवतिन्नहेकृसत्तत्रश्रेसत्रतकृसत्तनत्रेहणेनस्यानिसत्वंज्ञाप्यते॥ ॥ श्रीमहावीरजी शहर॥ {{

कृसाःप्राकृसमंज्ञायांप्राङ्लत्वंकृत्संज्ञायांप्राङ्लडितिचकिंप्रयोजनंनेवलःकृसंज्ञामाभूदिति त्रहेकृ
सत्रज्ञचनंज्ञापकंप्राकैरेवलत्वचनानर्थक्यंस्यादेवंत्रहेकृसत्वंत्रेतिनत्यहणंकरोतितज्ज्ञापयतिसाचार्यःप्रा
एवुलःकृसंज्ञाभवतीति एवमपिणुलःकृसंज्ञाप्रायोतियोगेयेज्ञापकं तत्यज्यानीयाःकेलिमरुपसंख्या
नंकेलिमरुपसंख्यानेकर्त्तव्यंपचेलिमाभाषाःपक्त्र्याःभिदेलिमाःसरलाःभेत्र्याःवसेलत्यत्कर्त्तरिणुत्र वसेलत्
यत्कर्त्तरिवक्तव्यंणुत्र्यासोभवतीतिवक्तंव्यवसतीतिवास्तव्यःनहितोवा तहितोवापुनरेषभवतिवास्तुनिभवः
वास्तव्यः॥

दिभ्योयरितिरिग्यादित्वाद्यत्प्रसपःनिसानांशय्यांगोपयाकथंचिद्व्याख्यानेकर्त्तव्यमितिमन्यते यद्योक्तउपाहायादिये
हेयास्तानुपायाम्यचक्षते उपायानांचनियमोनावश्यनवक्तिष्टशते त्रवास्तव्यइत्रत्रलक्षेहोपिनालि त्रस्तोकेसुजीति
यत्रोक्तत्रत्रेविधीयतेतत्रैवयत्नोत्यातदर्थइत्यनेन॥

एतिस्क ग्रथवेतिपूर्वेभ्यात्मनेपदयोःस्योर्वैलक्षण्यप्रदर्शनायकबव्यग्रहणं कृतंतेनपूर्वंकवग्रहणं छंदसेस्त्रियांविङ्भनिकाधि
थाविनिर्ग्रंथेइहशंसइहंरापनश्नित्वार्थशब्दस्यो ग्रात्तविधानादेतन्नायते नत्रहीतिवेदिष्यात्मानमेयदिष्यांसाहचर्यादूशब्देनह

एतिस्कशासुकविनिवर्त्तमानेपुनःकृग्रहणंकिमर्थंकवेवयथास्यात्यङ्नात्मानेतिनात्मानेतिकिंचात्मन्यात्मेतिएप
त्र्योरावश्यकेरापनस्तौतेः कचपूर्वविप्रतिषिद्धमितिवक्ष्यतिसपूर्वविप्रतिषेधोनपाठनयोभवतिन्नथवाहनस्तास्त्रिन्
स्त्रियांढरसिवद्योरिनःसनवक्रव्योभवतिकाशि धौवृत्रग्रहणंसपूर्वि धौवृत्रग्रहणंकर्त्तव्यंहमाभूत्वार्यीत्रानिनः
न्नेनञोपसंख्यानंसंज्ञायां न्नेनञोसंख्यानंसंज्ञायांकर्त्तव्यंन्नान्नयदिक्वपूर्वेणप्राप्नोतिनस्मात्सर्वेषः यदिएप
नञपधानोयोनपात्रोतिनस्मात्सर्वेषः ननुचोक्तंहिर्नप्राप्नोतिन्नादूर्वंसप्रयोगोभविष्यतिपचेवन्नवग्रहः प्राप्तो
तिनलक्षणोनपरकारएन्नवर्मीपरकारेत्रीमलक्षणमनुबन्धेपथालक्षणपरेकर्त्तव्यं॥

एतन्निर्गच्छते - नस्मात्सर्वेषहिनवुस्वरेभादोभवतिमपिसत्वाद्घरन्तंपरंएपरिसंज्ञंतत्वरिनैवहोषः नहिषयस्यानिसंज्ञस्ये
साहचरात्रविधानात् नलक्षणोनेतिसंहितायाएवनिस्तंपरविधेरस्यपोत्वेपलंतथाचयत्रार्थनिश्चयाभावस्तत्रावग्रहोनक्रिय राम-
तेनवुक्रं हरिवूरनकस्यस्ति हरिवूरीसात्रकिंहरिवूरीसाहरिकारोनस्यग्रहरिछवूस्तकारोनरनिसंदेहान्॥ ६८

ईचरवनःदीर्घोद्वारणेभाष्यकारेणप्रत्याख्यानेकेचिन्नञ्नेषनिर्देशेनहिनीयरकारोयेविभाषेसालस्यपरत्वान्नामस्यवधनार्थस्सा
नुनस्युक्तं वक्तव्यंत्रियोगेनविधीयमानस्येत्वंस्यानरंगत्वान्नस्नुयकारान्नुसत्रेविधीयमानस्यागस्यबहिरंगत्वाद्विप्रतिषेधाभावा

ईचरवनःदीर्घोद्वारणेकिमर्थंनरचवनरस्यैवोच्यतेनकारमात्रसिद्धेरवंय त्र्याडुरोनासिद्धेनसिद्धेतिपरवनुकारसिद्धेरिएकारेशस्सा
सिद्धेत्रात्रुक्रमस्यैतनेनाश्लिषेहोनपक्षाघारेकादेशोसिद्धेनचैषपक्षेनयरावोरादेशःनस्माच्चिरवनरस्यैववक्तव्यं भृत्र त्र
संज्ञायांग्रहरणंकिमर्थंभार्यां भृत्रःसंज्ञाप्रतिषेधोस्त्रियामप्रतिषेधोयेनविहितत्वात् भृत्रःसंज्ञाप्रतिषेधोस्त्रियामप्रतिषेधः
त्र्यनर्थकःप्रतिषेधोमनिषेधः किंकारणंत्र्यमेनाविहितत्वात्त्र्यमेनलक्षणोनस्त्रियांकाधिधोपतेसंज्ञापांसमनानिषरनिप
तमनविरपुत्रग्रीश्वभ्रिणारनिमतिषेधरतिप्रष्ठानोकिमर्थः स्यात्प्रतिषेधः किमर्थरतिचेत्त्र्यस्त्रीसंज्ञाप्रतिषेधार्थःप्रति
षेधः किमर्थरतिचेत्त्र्यस्त्रीसंज्ञालक्षितस्यर्थः प्रतिषेधःस्यात्भार्यानामसत्रियाः सिद्धंतुस्त्रियांसंज्ञाप्रतिषेधात्सिद्धमेतत्कथं
स्त्रियांसंज्ञाप्रतिषेधोवक्तव्यः संज्ञाणांसमनविषरनियतमनविरवुग्रीश्वभ्रिणाः॥ ॥ ॥

न भजोसे त्र्यसंज्ञायामितिकिमर्थमितिकियमाणोपिप्रतिषेधरएनासिध्यतितिप्रश्नः भार्यानिगृहिणायार्यसंज्ञेतिकाव भावेएप
त्र्ययः त्र्यनर्थकरतिभनरतिप्रभिरंपप्रतिषेरयंप्रतिषेधः त्र्यानंतर्यान्नतुलक्षणान्नरमानेर्यवधानाहतिभावः प्रतिषेधरएनिमितिं
प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्लक्षणंनएमानस्यापिकृपः प्रतिषेधोभविष्यतीतिभावः त्र्यस्त्रीसंज्ञेति संज्ञापनरतिसंज्ञाकर्मसा
धनोःत्रसंज्ञोशिरः॥

नतोनस्त्रियामितिस्त्रीशब्देनात्रस्त्रीप्रतिपादकशब्दस्यविधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागेनस्थानंतस्माद्भावेकर्मणिसंज्ञेतिविधेर्विषयःलौकिकीतु स्त्रीप्रतिषेधस्याभावइतिनेत्रिजनयतोर्भावेकर्मणिसंज्ञाशङ्कंकर्मसाधनोनगृह्यतेकिंतर्हिभावसाधनःतेनयथावेनयति

नतोनस्त्रियांसज्ञाइतिसिद्धेतिसूत्रेनहिमिद्यतेयथाप्रासमेवाल्कनतोरूमज्ञःसंज्ञाप्रतिषेधेस्त्रियामप्रतिषेधोसेनविहितत्वाद्वि तिनैवरोषःभावइतिसूत्रेकर्मसाधनस्यायंग्रहणेनिशेषोनोक्तस्तस्मादाप्यइत्यस्यपरत्वात्प्राप्तस्याद्यस्यपरत्वाद्वि तिभावःएवंतर्हीतियत्पुनर्योगंतंननियमार्थंनन्वितियत्पुनर्ग्रहणंचोरविध्यते निरर्थकंविभागेचनियमनेनाश्रीयमाणोस्व रितत्वेननिष्पन्नोहितिसिद्धंहीतिएवंजातीयकानीतिनिरर्थकंयदविभागानीत्यर्थः अप्रधानेतिनिर्दिष्टंभावाभावसूत्रमेवाश्रयो

अप्रधानस्यस्मरतोयो कस्मायनन्वंधप्रधानस्ययद्विप्रधानस्यअप्रधानस्यास्त्येवंसरःप्रसज्येतनअप्रधानस्यइतिचेष्यतेयाअप्र धानस्याग्रहणेनअप्रधानस्यादहरणंनामोतिएवंनाहिनिपातनस्यायंस्तिनिपातनामप्येवंजातीयकानिभवंतिश्रोत्रियनछंदोध्यो नेत्यवर्णाभावानिश्रीमद्यहरत्वंनमाप्नोतिएवंनाहिअर्नवसोरहणंनोनिपातनाप्यहिंसा नत्वेकहलितिनानयोःस रश्रमेमासिध्यति छंदासिनिष्कीरेवहत्य निष्कीरतिकिंनिपात्यतेनिष्कीरतेनरएवंनाविपर्ययः छंदासिहनाघर्थेःपथा हनेतिलकंकसेसिकाजाहिसेःसिंहःअपरआहनिष्टक्तेअसत्येविघातनिमित्तेनियमनंनियानानर्णएवाहेशरसेताउपक्राम्ये नियातिनोनिष्कौविन्दोनयश्रुकामःएषदेकस्माच्चेतसःकर्षत्वपःश्रुतंयनोविधिःएषदेकस्माद्यशसश्रद्धोकर्षोएष दूधिभ्रतुःएषदेकस्मान्निष्कौधीव्यएषदूधिभ्रतुःब्रह्मवाचःनाव्यःस्नाध्यःउपवाप्यएजउपपूर्वाच्चिनोतेःआया रेशोनियात्यंतेनहिरणंतेवासिध्यतिहिरण्यइतिचहिरण्यइतिचवक्तव्यंउपचेष्यएजमिसेवाग्रत्रक्रंहलोरणत्वोएो स्रजेरर्षेदूधिपाणोस्रजेरर्षेदूधिधेयःपारिणस्रर्षाजुःसमवपूर्वोवृसमवपूर्वोवेतिवक्तव्यंसमवसर्पिलपिरभिष्यांच लपिरनित्यांचेतिवक्तव्यंत्रयलाप्यवहार्य॥

हिवचनंनिर्देशनिपातनार्थमितिएकतरस्यनिशेषएकहलितेतिरूकारतृतहलिरुभयोसिध्यतिएकदेशविकृतस्यानन्यवाहिरण समावास्याशब्दस्यमाप्यवाहकारस्यमाकारंतिलमकारस्यतुविकारंलेढ्रहलिहाघर्थेतिहनशब्दस्यधातोर्थग्रहिकारस्यत्व योजनग्रहिरेत्वमंतस्यचाहिंतियथास्याहिसर्थःग्रावंतयोःपरस्परंरूपापत्तिर्नतवर्णानारूपापत्तिरितिपरसवर्णानायहूनाघर्थरस ऋभवति॥

ऽरावश्प कथमिति किमावश्यकार्थतायामुपपदेऽसत्यः उत्तमत्वेनावश्पके योमरिति प्रश्नः आवश्पलाव्यमिति हलावश्पाविसाहोगा
र्थस्यापि हलन्त्यलोपो लोके ऽश्पते लाघवमसनाहरहितिमनते विस्पष्टमिह कुक्कुमित्रमयूरव्यंसकादिलात्समा

ऽरावश्पके कथमिरंवित्तायते आवश्पके ऽयपदे आहोसिदावश्पके घोमरहतिकर्मत्रविशेषः आवश्पकत्वपदरहतिचेद्यो
त्पेऽप्रसक्तानेऽर्जनंलाभंपाव्यंचरत्नं नार्हं घोसेयोमरहतिचेत्स्वरसमासानुपपत्तिः आवश्पलाव्यं आवश्पपाव्यंनेष
होषः मयूरव्यसकादित्वात्समासः विस्पष्टमित्वात्मन्योरावश्पके रापनस्नोतेः कपपूर्वविप्रतिषिद्धोरावश्पके रापन
स्नोतेः कपभवतिपूर्वविप्रतिषेधेननोरावश्पके रापदूवतीत्यस्यावकाशस्तस्मरहोभयप्राप्तौ आवश्पस्नसः कपभूव
तिपूर्वविप्रतिषेधेनसनार्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्यः उक्तंतत्रकाविनिवर्त्रमानेपुनः कपग्रहणास्पप्रयोजनंकर्व
वयआस्पात्यरमत्यामोनिनन्याभूदिति आनप्योनिसरहतिचेन्नरहस्तिणाग्रोक्तंभवेन् एकयोनौतुनविधानेयोत्पन्नथाभवेत् प्राप्यसानाप्यनिकाप्य याप्यनिकाप्ययो किं
नियामनेपाप्यनिकाप्ययोरहियुक्तकत्वनियानंनपाप्यनिकाप्ययोरादियत्नमौदिकत्वंचनिपात्यतेमेयंनिचेयामि
सेवामत्र क्रतौकुंऽपाप्यसंचापो कुंऽपाप्येयादूविःकुंऽपाप्येपदूधेयःकुंऽयाप्यः

सेहलंतेपूर्वपरप्रकृतिस्वरोभवतेवमवश्पलाव्यमिसाहावपिमयूरव्यंसकादिषुनिपातनाडुत्तरपदप्रकृतिस्वरेभविष्यतीत्यर्थः आ
नाप्यो आनाप्योनित्यरहतिचेदहिनिघटादिषपिप्रसंग इतिशेषः भवेदितिसंभावनेलिंङ् निपातनादूदूरहीश्रीपतेरकपोनाविति
योगाहयसाहीयते आहचनीयेनसहैकयोनिरहस्तिणाधिकत्रेसत्यंयत्नकरेवश्पकुलादानीयतेतत्रानाप्यशब्दो

अत्रोप कहिविग्रहानिवहिसमासार्थनोहिनाब्राह्मणोसपुत्रशब्दस्यनिर्वचनकृतमितिसूर्थः॥ ॥श्रीमहावीरजीप्साहाय्॥

अत्रोपरिवाप्योपशाप्य समुत्पन्नस्यनर्थकंवचनंसामान्यकृतत्वात्समुत्पन्नस्यनेयंकंवचनं किंकारणंसामान्य
कृतत्वात्सामान्येनैवात्रापदूविष्यतिक्रमहलोर्णेतिवक्तव्यंतर्हितिपातनंकर्त्तव्यंवहेर्णेपथास्यात्वस्यार्थमिति
चेद्वहेस्तदर्थत्वात्तस्यिदं कहिरपिवस्यर्थेवर्त्ततेकथंपुनरस्योनामान्यस्यार्थेवर्त्ततेकथमहिंवस्यर्थेवर्त्ततेवदूर्थोस्त्र
पिधानवोभवतिस्त्रस्तिमिपुमानस्तिदूहिरस्मत्रापिवस्यर्थेवर्त्ततेन्नस्तीत्याहकंहिविग्रहावन्नालगोसिदूकहिविग्र
हावत्वालगोसिदूभवतिसमुत्पन्नंविनीतएषुकामपशवोवैपुरुषः पशूनेवास्मैतत्समूहदूनीति चित्याग्निचित्सेच आग्निचित्सेमेनोरात्रोभवोआग्निचित्सेनिभावेआतोरात्रोभवति
आग्निचयनमेवयितिम॥

श्रीहस्मापनमः ॥ एमयनमः॥ श्रीवासुदेवायनमः॥

रावुल्चो मातरावित्युदाहरिष्यति प्रसवोत्तमात्रादयोनिपतितादिति भावः स्वरूपग्रहणमिति नियमार्थं सम्प्रत्ययो यात्तत्ताद्धिधर्थंरूपग्रहणविघातार्थं चेत्यादिकं तत्तु छंदसितुरिष्टमेवासिद्धमत्रोपयोजनमस्ट्वातेर्ह्यपदेशिकमौणा

रावुल्चो किमर्थमुकारः स्वरार्थं वित्त्रेतोरात्रौ भवतीत्येतावतात्रैव सिद्धे तत्रोपयोजनं नञ्कारोत्र नार्थं स्वरार्थेनानुबंधेन प्र
त्ययस्वरेणैवसिद्धे दुर्विशेषणार्थमुच्चार्यते विशेषणार्थं नार्थः असत्यनुच्चारणे मानेमानरौप्रात्राः अत्रापिप्रात्रौनिस्वरूपग्रह
णनियमार्थं भविष्यतीत्यपोनिसंबंधयोनेत्येषायोनिसंबंधनामिति नुरुछादिषुरिष्टमेवासिद्धमत्रोभयोर्ग्रहणंपक्षास्यात्तण्व
लिसकर्मकग्रहणेवुलिलिसकर्मकग्रहणंकर्त्रभिप्रायमित्यास्तिताशीर्यंतेतिनवाधातुमात्रेदृशीनात्रवासकर्मकग्रहणं
कर्त्रभिप्रायंकिंकारणंधातुमात्रेणुलरुपपत्तेरन्यस्यास्यासकारमेवास्याआशापकाउपयोगासकविश्रवणास्यनि त
जादिषुवर्त्तमानाक्रोपादानमध्यापकवेदाध्यापकवेदाध्यायार्थं तत्राहिषुवर्त्तमानकलोपादानेकर्त्रभिप्रायंकिंकारणंवुलः
अध्यापकवेदाध्यायार्थंअध्यापकःवेदाध्यापःअधीनवतिअधीष्यमाणोवामानुहिनवाकालमात्रेदृशीनास्येषोनवा
कार्त्रभिप्रायंकिंकारणंकालमात्रेदृशीनास्येषोकालमात्रेत्वन्यप्रत्ययोरुपपत्तेर्वर्षापारःगमनीयाःनेहिग्रहिपचादिभ्योलण्णिम
च अजपिसंबंधानुभ्यःअजपिसंबंधानुभ्योवक्तव्यःइहापियथास्यात्अवःसवःसवःइतिनतर्हीदानींपचाद्यनुक्रमणंकर्त्रभि
प्रायंकर्त्तव्यंचकिंप्रयोजनंनेअनुबंधासंज्ञनार्थंअपवादबाधनार्थंचअनुबंधासंज्ञनार्थोतावत्नस्टनहीचोरदचोरीअपवादबाध
नार्थंजारभरान्यपचरणपचत्तादीकिरःकरणपधभ्यउपसर्गेकविधिर्मेषार्थंयःरणपधेभ्यउपसर्गेकोविधेयःकिंप्रयोजनंमेषार्थ
र्थमेषेदेवमेवःनवाबुधादीनोर्दृशेरनुपसर्गेपिनवाकोविधेयःकिंकारणंबुधादीनोर्दृशेरनुपसर्गेपिबुधादीनांकविधिर्
रुपनेबुधभिदादिनिरुथंमेषःदेवमेवरतियचादिषाःकारिष्यते पाघ्राधाधेट्दृशःशिघ्रःसेतायांप्रातिषेधःनिघ्नतेःसेतापोप्रातिषेधो
वक्तव्यःव्यानिघ्नतीतिव्याघ्रःइहकेचिल्लुप्तेवप्रतिषेधमाहुःकेचिन्निघ्नभावस्यकिमत्रस्याप्यःशस्त्रेवप्रतिषेधोस्याप्यःनिघ्नभावस्याहि
प्रतिषेधेकृतेऽन्त्यकारलोपःस्यात्न्यानुपसर्गान्नौलिंपेःन्यउपसर्गान्नौलिंपेरिवक्तव्यंतिलिंपानामा
मरेवाःगविचर्विदःसेतायांगाविचोपपदेविदेःसेतायामुपसेव्यानकर्त्रभिप्रायोविदःअसत्यमिदंव्यनेगावीकिंगावोहिघातिवक्त
व्यंगोविदेःअरविदेःजलिनिकसेतस्रोताःनञोनेर्णउपसर्गात्नतनोतेर्णउपसर्गात्नकर्त्रभिप्रायंअवतनोतीत्यवतानःशीलमिनिष्ठन्

रावाधतेमक्कास्विञ्स्वावाकशब्दस्यपारासर्यस्यसोपिभवतिरतिश्रीमन्महोपाध्यायजप्यरुचकाप्यहृदेभाष्यमरीयेतत्नीयस्याध्यायस्यप्रथमं

॥ ૨૩૫ ॥

आहिकर्मणीति। आद्येषुक्रियाशब्दोषुभूतेवुवर्तमानः क्रियायाभूताभवन्तीत्यादिवचनेनाहिकर्मणीकऽकर्मणीनेनतदर्थेहेशनमाहिकर्मणिनिष्ठावाक्तयोः
जीनःक्तःस्तादिनावर्तमानकालविषयस्यकस्यसंभवात्तस्यैवतदर्थेहेशनेस्तावद्भवंतंपठतीतियस्मात्पाठोर्थविकल्पेनप्रवर्तनेनिष्यात्तस्माद्वक्तव्येनर्थेनाणोनिष्ठाचाहिभू
तस्यभवयेवंसमूहेवुवर्तमानप्रतिपन्नाहिभूतनोपपन्निर्भवतीत्यर्थः॥तदुक्तंहरिणा॥समूहस्तस्तयाभूतःप्रतिपित्सेहसमूहिषुसप्रत्ययेनतेनोपदेक्ष्यमाणेहसंभवइहिहाचार्यप्रव
त्तिर्निमित्तंपदुक्तंभवंतंपठतीत्यादिनाभाष्यतइतिनस्यात्प्रतिपाद्यः।लृडोविधिविषयेनिष्ठाश्चयंप्रयोगः।तस्माद्वक्तव्योभूतेष्टाचेत्यथाचेत्युक्तप्रयोगोनस्यात्तदर्थंकिंशक्यम

आहिकर्मणीतिनिष्ठाआहिकर्मणीतिनिष्ठायकथमत्रकृतःकटंदेवदत्तइतिकिंपुनःकथंनाभिदधातिपठतंत्वंपठतंभवंतंश्रुत्वेतिकृतःकटं
देवदत्तःप्रकथ्यतेकटंदेवदत्तइति।नैषादोषोभूतकालतः।कुतःआहिताहेवदत्तइतिकिंशब्देनतेनशब्दःप्रयोक्तु
मिष्यतेनाप्येषाभूतकालतानावश्यंप्रयोक्तव्याहेकाक्रियानामेयमस्तनादयोहेष्वनुमानागमानशब्दादिभूतमविद्यमानंदर्शयितुंयथागौर्निलुठितःशेतेतेनचैतच्छक्यतेनामिसंबंधनेनावगंतुंनावगतौसत्यांयथाकश्चित्तमाटलिपुत्रंजिगमिषुरेकमहर्गत्वाहेदमद्यागतमितिनचतावतासकल
निष्क्रियाणांसमाप्तावपरक्रियमुक्तंतदहरितस्मात्स्वैतत्प्रयुज्यतेदमद्यागतमितिप्रथमहरादियतकृतंतदहरितिसमाख्येनतत्प्रयुज्यतेप्रकृतःकटंदे
वदत्तइतिपदाहेवैगौर्कांतःकटोमित्रमित्रीक्षितोभवतिप्रकथ्यतेकटंदेवदत्तइतिभवति॥

इतिचावद्यमित्यनकलप्रयोजनसकलक्रियाणांसमाप्तिर्नभवतिनावद्यंमानमपेक्षक्रियायानतुभूतंनानतश्चवक्तव्यंभाष्यकारःप्रयुंक्तइतिसाकःक्त्रुनेना
प्रहष्टेतिपंचमानेप्रमाणेप्रतिपन्नोक्तुप्रत्ययेनतूर्ध्वकालतेनक्रियानहश्येनोक्तव्यवसमूहस्यतुप्रहरादेरुक्तानस्यतेनाक्तवतुमानेनाक्तवतुनाहेतुकंकर्मानहस्तनेषामात्मानोनह
मूहिनोहहुल्लक्षणेविषयेधातिसंबंधेवहशब्दाहिभिर्निर्वर्तनेनोशब्देनप्रत्यायमानायेनयेनावयवेनसंबध्यतेसमूहस्यक्रियानस्तिनेवावयवेसमाप्तोनक्त्रावयवा
नांकालत्रययोगात्क्रियायाश्चत्रिकालत्रययोगः॥

लिट्कानजाछंदसिनित्यंलेदृशिनाहितिकासमूपविधिश्चलादृशेषुनालोपुरुकाश्चनेनेतिछंदसिलिटिनेनेनतथानसेवलिटहेतुकृतत्वात्काश्चानजर्थेहितिका

लिट्कानजाद्यद्यनुश्चाकिमर्थंकानच्कस्तोर्वचनंक्रियतेकानकस्तोर्वचनंछंदसिनित्यंलेदृशिनात्कानच्कस्तोर्वचनक्रियतेछंदसि
नित्यंलेदृशिनात्छंदसिनित्यंलिटिदृशेश्चहंसूर्यप्रसयतोहेदृशेश्चहंधाताहेत्वोश्चात्मनेतिनात्मनेनविहितस्याहेशवचनात्तत्कथंतत्प्रयोज
नमाहेतिकिंकारणमनेनविहितस्याहेशवचनात्आत्मनेनविहितस्याहेशःकेनेत्यतोछंदसिविहितस्यलिटस्तिङःअवणंभविष्यतिछंदसि
लडुडलिटश्चनेननेहवचनंनियतुमवर्णान्तादिकांश्चथकिंकारणंकिमर्थोनासंयोगान्तलक्षिकिंकारणंक्रियतेसंयोगान्तार्थो
किंकारणंक्रियतेसंयोगान्तार्थेसंयोगान्तःप्रयोजयतीतिहत्वंतस्यपतत्वंधानस्योहःप्रहीनान्वहधानांश्चहणाःश्रेजेःश्राजिवानिति
।छंदसीकानच्कस्तोर्लिटछंदसिवर्धातुकंसार्वधातुकमितिङितीतुपधालोपोभवतिअतोहेरितिलुगपवादोयंलिटिऋकाराद्यंतस्यधातोर्ऋकारां
तानांतर्हिग्रहणप्रतिषेधार्थंकिंतवऋकांश्चयंलिटिऋकारांतानांप्रतिषेधविषयेगुणश्रारभ्यतेऽतएवेहप्रतिषेधंकरिष्यतिगुणोभ
वतीतुनेऽरःऽवादिहाप्यस्यातनितानीतिनिर्णयःपुनःकिंकारणात्प्रतिषेधतेनास्यात्किंचंकर्मणः॥

वःनहेनहिनिउनश्चोपधोऽपनहतिप्राकाःबहुधानस्योनिर्वधवंधनेछांदसत्वाद्भ्यासधकारस्यहलादिशेषेणादिरूपाभावेफल्गुंजशफशीतिजश्चं
दृकारः॥

लुङ्लुङ्लङोरिति।कालविशेषसद्भावाप्रयोगाच्चोद्यं।सामान्यविवक्षाप्रयोगाप्रतिसमाधानमेवेति।यत्रेतदिति।विशेषनिश्चयाभावात्सामान्यस्यैवपु
क्तविवक्षेति।भावः।असतप्रवेति।विवक्षोपात्तएवार्थःशब्दप्रयोगे।निमित्तमित्येतदनेनदर्श्यते।इहतुसद्देवविशेषेषुसामान्यमाश्रित्य
लुङादिप्रयोगउपपद्यतएवाविशेषविवक्षायांतुलडादिप्रयोगइतिनकश्चिद्दोषः।वसेर्लुङितिणत्रेश्चतुर्थ्यर्थेसप्तम्यौ।उक्तोवाक्यप्रयुङ्क्ते।अमुत्रावात्समिति।तस

लुङ्गालुङ्लङोरपवादप्रसंगोभूतभविष्यतोरविशेषवचनात्।।लुङ्लङोरपवादःप्राप्नोति।आगामवोषानयामयपः।अशायिष्महिस्
तीकारणेषुगामिष्यामोघोषान्न्यास्यामःपयःशयिष्यामहेपतीकारणेषुकिंकारणंभूतभविष्यतोरविशेषवचनात्।भूतभविष्यतोर
विशेषणालुङ्लङौविधीयेते।तयोर्विशेषविहितौलङ्लुटावपवादौप्राप्नुतःनवायपवादस्यनिमित्तभावादनघतनेहितयोर्विधानं।
नवाएषदोषः।किंकारणं।अपवादस्यनिमित्तभावात्।नात्रापवादस्यनिमित्तमस्ति।किंकारणं।अनद्यतनेहितयोर्विधानात्।अनद्यतने
हितौलङ्लुटौविधीयेते।नचात्रानद्यतनःकालोविवक्षितः।किंतर्हि।भूतकालसामान्येभविष्यत्कालसामान्येचायंयदाविवक्षतितदात्रैतल्ल
क्यतेवर्तमानेगामिष्यामोघोषान्न्यास्यामःपयःशयिष्यामहेपतीकारणेषितियत्रैतन्नलक्ष्यतेकेवलंतत्रागामिघोषेत्रअथा
मपयःअशायिष्महिपतीकारणेषितियत्रैतत्रिलक्ष्यतेभवतिअमुष्मिन्गतमिति।अन्यविनवायपवादस्यनिमित्तभावादनद्यतनेहि
तयोर्विधानमित्येवावाक्यंपुनःसतीनामाविवक्षास्यात्।सतीष्वविवक्षाभवतिनद्यश्चलोमिकाएलकाअनुदराकन्येतिअसत
श्चविवक्षाभवति।नद्यश्चसमुद्रःकुंडिकायांस्रोवार्द्धर्तकमितिवसेर्लुङ्।रात्रिशब्दोवसेर्लुङ्।रात्रिशब्देइतिवक्तव्यान्याय्येप्रत्युत्थाने
प्रत्युत्थितंकञ्चित्कंचित्पप्रच्छेतिवाभवानुषितइतिसञ्ज्ञायामुत्रावात्समितिवाअमुत्रावसमितिप्राप्नोति।।ङाणारणासंततौ।ङाणारण
संततावितिचवक्तव्यं।पोहिमङ्गलमात्रमपिजीवतात्रामुत्रावसमित्येवंभवितुंसलुङ्लङोरेकसाम्यात्तेचानुपपन्नेयोयमेविशेषश्चसंवेदितव्यः।लुङ्॥

तत्रातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनद्यतनभूतेलङ्प्रसंगेलुङ्क्रियतेःएकस्मारात्रेःप्रहरतुर्यांशोदिवसश्चसर्वोद्वितीयांशादारभ्यरात्रेःप्रथमोघ
तनइत्याहुःजागरणसंततावितिपदात्प्रयोक्तासकलमतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयंजागरितवांस्यात्लुङ्प्रयोगः।।पदान्तरमुच्चार्यप्रयुंक्ते
।तदालङ्प्रत्ययएवेत्यर्थः।। ।। ।। ।।

अनद्यतनेय ॥ यापरेशिवदूवेनेतिपथामुत्वोभेरुआधाश्वेयमाशीर्भवतिनदेनिष्टनातिनथेहविसमृद्धायवयवमेदश्चश्वेतासमृद्धेयतनेऽवद्यश्चयतनार्हेनी
तनद्यतनेनभवतापुत्रोजनतुजनतोवयवव्यक्तिर्हीत्रसमृद्धश्चाधीतेति।।तदुक्तंहरिणा।।कालस्यपरांकालंनिर्देशेनेवलोकिकाः।नवनिर्देशमात्रेणव
र्तिष्यंतेनुगमनहेतोरपीक्षेवेति।अनद्यतनभूतलक्षणोपीतिप्रत्यक्षोयंतावाच्यश्चेतरहीनविषयहेतुर्विशेषाभावः।।विभाषासा।।भवेनूर्ध्वमिति।यदनिप्र

अनद्यतनेलङ्।।अनद्यतनइतिवर्तमानेर्थेयोयंप्रत्ययोविधीयतेसोनद्यतनइतिवर्तमानेनद्यतनेइतीकिंप्र
योजनं।अद्यप्रोदगादुच्चैरित्यादिश्लेलुङ्वपथास्यात्।पवेवमद्यतनेपिलङ्प्राप्नोतिनह्यद्यतनेद्यतनोविद्यते।।अद्यतनेपिह्य
द्यतनोविद्यतेःकथंह्यपवेहिशिवत्वादेनाषीक्षेचलोकविज्ञातेप्रयोक्तुरिच्छानविषयोषीक्षेचलोकविज्ञातइतिकिमर्थंचकाकंदेरुच्चैःप्रयोक्तु
रिच्छानविषयइतिकिमर्थंजयानकंसंकिलरामुरवेःविभाषासाकांक्षेकिंपुनरहरर्थं।अभिजानासिरेवरंनकश्मीरेषुवत्स्यामइत्रसकश्मी
रास्यामइअभिजानासिरेवरंनकश्मीरेषुवत्स्यामइतत्रसकुनपिशाचवदूर्वपदाकांक्षानास्तिसाकांक्षस्यानपांतुकथंसाकांक्षोपपदार्थे
साकांक्षेअत्रास्मिन्साकांक्षेसतःकुनपिशाचवदूर्वपदाकांक्षेसर्वत्रविभाषासाकांक्षेसर्वत्रेतिवक्तव्यंकथंसर्वत्रपठित्वापठित्वायहित्वा
वत्।अभिजानासिरेवरंनयत्रकश्मीरानगच्छामइतत्रौदनंपचेत्यत्रकश्मीरानगच्छामइतत्रौदनंपचेत्यहोत्रयहिअभिजानासिरेवरंनकश्मीरा
नाद्यिष्यामःकश्मीरानगच्छामइतत्रौदनंपक्ष्यामइतत्रौदनमभुंक्ष्महिविभाषा

सिर्द्धसगदनाहिनल्लक्षणानवचनार्थमुपादीयमानेयन्नस्मार्यमाणान्नाल्लक्ष्यंप्रोजनाहिप्रतिभवतुसाकांक्षेलक्ष्यंतुप्रधानप्रयोगकाहिकथंसाकांक्षादि
त्यर्थः।अत्रास्मिन्त्रितिसहश्लोविद्यमानार्थहन्तिःतेनविद्यमानाकांक्षस्साकांक्षोर्थइत्यतोलक्षलक्षणायोश्चपरस्परंवेलक्षण्यादुभयोरपिसाकांक्षत्वादित
र्थःसर्वत्रेतिःयहीतिनानुवर्तनेतेनेदमयत्रविभाषेयमितिभावः॥

अथवृद्धिरितिलिलदृक्षेपुरिलुङ्स्येतावादानोयोगोपदिश्यतेतत्रात्रेनवताइत्यर्थःसमपुराहेतुरितिसमपूराद्वौप्रत्ययौत्यतेतिमिन्तेइत्यर्थःतत्रचापीष्टिअयमर्थःनसमपुराघतनइत्यपेतिभेधीपद्यघतीतोपलक्षितमक्षमयोगाविषयसहदानकर्त्तव्यएवअयोक्षग्रहणाननोयकप्रतिवचनेतन्वोर्विभाषेत्यत्रानुवर्त्तिष्यतेतदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणात्तुदृष्टिरनुमास्यतेतयसमत्यरोक्षाद्यतनयोःप्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेनक्रियप्रा॰णाद्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयतिअथपरोक्षग्रहणेनहियरोक्षाधिकारोनिवर्त्तयितेयथाऽहंद्यग्रहणंद्यद्यधिकारनिवृत्त्यर्थमित्युक्तंदृष्टानीमरोक्षेचेत्योतत्सूत्रंप्रत्याख्यातुमाहसमाद्विधिसमादिग्रहणेनसमादिविधिःपुरांतइत्येषपरोक्षेलक्षतेलिटस्मइत्यादिसूत्रेष्वपरोक्षएवहि॰णास्यानिवृत्त्यासपरोक्षेचेत्येतत्सूत्रेनकर्त्तव्यमित्यर्थःइदानीमाचार्यःसूत्रंसमर्थयितुमाहस्यादेवेतिययिच्छेमन्यसेलुङ्सइत्यत्रपरोक्षग्रहणानिवृत्तोसत्यांपरोक्षेचापरोक्षेचलुङ्विध्यतीतिना

अथवृद्धिरिपंञ्चविशेषेणास्मपुराहेतुरितितत्रचापिप्रथमपुरुषाःअपरोक्षेचेत्येषप्राक्पुरिसंज्ञताद्विनिवृत्तःसर्वत्रानद्यतनस्यासतिनिष्किमिहकार्य्यस्मादपरोक्षेचेत्यकार्यमपिशक्यतेतादृतिविद्धिःप्राक्पुरिनवर्त्तियितुंपरोक्षइतिलुङ्समइत्यत्र॥स्यादेषातवृद्धिःस्मलक्षणेष्वेवेतिलिङ्समिति लिङ्सामर्थ्यात्मवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यंपरार्थंतुएवंतर्हिज्ञापयत्याचार्यःस्मालक्षणाःपुराणलक्षणाश्चानद्यतनेभवंतइतिलुङ्सेऽनद्यतनप्रतिवचनेतेननोयकप्रतिवचनइत्यधिष्ण्यक्रियाऽसमाप्तेर्विवक्षितत्वात्ननोयकप्रतिवचनइतिस्रधिष्ण्योलङ्किकारणंक्रियाऽसमाप्तेर्विवक्षितत्वात्क्रियायाअत्रासमाप्तिर्विवक्षिताएषएववर्त्तमानेलडित्येवसिद्धेपरिकल्पमानेलडित्येवलङ्भवतिप्राक्शातचोचघ्राप्तुतःइष्येतेप्राक्शतचोननुमोकुर्वंतंपश्यानानुमोकुर्वाणंपश्यतिनानुमोप॥

थोऽपरोक्षेचेत्येतत्सूत्रेणोक्तात्रापसमाप्यपरोक्षग्रहणामतघतनानद्यतनेतिज्ञापनार्थंकर्त्तव्यंलङ्समइत्ययंयोगःपरोक्षानद्यतनेवर्त्ततेयदित्यत्रपरोक्षग्रहणंनिवर्त्ततेततश्चसंबंधमतघतनग्रहणमपिनिवर्त्ततेततस्मादपरोक्षेचेतिसूत्रंमाभूदयंयोगःपरोक्षानद्यतनविषयेऽपरोक्षेचेत्यपमयंपरोक्षानद्यतनविषयःपुरिलुङ्समइत्ययंतुलुङ्हरणादनद्यतनविषयःसंक्षेपोक्तमतमात्रविषयोवेतिसूत्रेणोववस्थापयिष्यतिलाक्षणिकाइमेणात्यर्थःननोयकप्रतिवचनइत्यत्रचेयंयोगोपेतनाप्राप्तिपूर्वोपेतनलुङोवाचकःपरोक्षेनलुङितिः॥ननोयक॥अत्रसमाप्तिरितिसिद्धांताद्यापमयिकाक्रियायातत्कृतस्यप्रमादेनस्मरणेनानुवर्त्तमानत्वात्स्यादेवसमाप्तिर्विवक्षायांलङ्सिद्धइत्यर्थःइष्येतेइत्यनेनपत्याख्यानदृश्यतिचादिहिभूतानद्यतनेतिसूत्रेणभूतेऽनद्यतनेलङ्विहितस्यलयोविधीयमानोप्रत्यक्षज्ञानंचावश्यंतस्यानाश्रयएवग्रहणंकिमर्थंयावतापूर्वस्रवकसेवप्रतिवचनंभवतिनितदस्तिविरुद्धमपिवचनंवचनमिमुख्यामपितथावचनंप्रतिवचनमित्यनेनकार्यसंभवात्यत्रग्रहणंकर्त्तव्यं ॥ ॥॥

पुरिलुङ्सिसर्वमहतीयापिपतिषेधेनपूर्वापिपतिषेधेनचाननद्यतनस्यपुरिलुङ्सामहत्तत्रास्मदिनवकर्त्तव्यंभवतीतिभावःभर्त्रमाप्रहत्रस्रेतिःइदाधाप्रहइत्यधयनंपहत्रेप्रास्थंनचतद्विहितंयद्यपयोजनाद्रिकांक्षिणोकुर्वंतोनाधीयतेनहःधाप्रहइतिपदोनप्राप्नोतिवचनंभवतीतिन्यहुर्वीकार्यंतेनातिपहत्रंनगतिःपर्वमाक्षिप्तेनाप्रोस्थानाहेसर्वहडूवानाधनाभावाक्रियानूपनाधानाहदिसवर्त्रानतत्स्थाधाधातृतिभावःधूतेतिसाधास्थार्थस्यातिसनाद्देशेभविष्यतेनभावेऽतएवत्रस्पा

पुरिलुङ्चास्मेऽहशश्वच्चापुनाहशश्वत्प्रभृतानूपुनःपुनरोभवतिविप्रतिषेधेनहशेश्वत्तनेलक्षणेशावकाशःहिनाकरोतेःहिंकृवकाशेशश्वत्करोतेःशश्वत्कृवकाशेशश्वत्तनेलक्षणेशावकाशःयेनार्थंपुराणमितियेनहशेश्वत्पुराणमितियेनहशेश्वत्पुराणमितिनपुनरोभवतिविप्रतिषेधेनास्मदर्वाग्योविप्रतिषेधेनास्मत्तनेलक्षणेशावकाशःयेनार्थंपुराणमितियेनार्थंपुराणमितिनास्मत्तनेलक्षणेशावकाशःधर्मेणास्मत्कुरोपुरुषंतेःहस्मर्वाग्योतिःनहस्मर्वेपुराणशब्दश्चिरपरभूतकालेहस्मेतिःस्मत्तनेलक्षणेलङ्भवतिविप्रतिषेधेनपुरिलुङ्वर्त्तमानेनलङ्॥प्रहत्रस्यविधानेशिष्यमाणेनवर्त्तमानत्वात्प्रहनस्यविधेयविशेषणेनेशासितव्यावतीःहस्मधीमहेःहस्मपुष्यतिनेनाजनाप्रहतिःकिपुनःकालानभिधानेःत्रवर्त्तमानत्वानेतिप्रहत्रर्वेकालाविशेषात्तानेतिप्रहत्रनेवशासितव्यावतीतिष्टतिपर्वताःत्रवर्तंतेतिग्रहतिःकिपुनःकालानभिधानेःकालाविशेषात्तत्रःहःहिभूतमविष्यतथतिहोवर्त्तमानःकालःनत्रचभूतमविष्यंतीकालोस्तःमाप्यालांक्षानपवर्गोतिःमाप्यातेसावर्त्तमानकालताःकुतःत्रांभानपवर्गोतःत्रांभोत्रानपहत्रःएषवनाप्रमाप्योवर्त्तमानकालःयत्रांभोनयहत्रःत्रस्तिचदुत्रसंशयेविगप्रनयंलत्वंविभक्तुत्रसंशयंवर्त्तमानेकालेमाप्यमयनेप्रुत्रेहेवरत्रहतिनेनेनतनुत्सोलोतिग्रवश्यंभुजानोहसतिकालत्तिवापानापेक्षातिवतिपत्रत्रयुत्रावर्त्तमानकालताद्दश्यतेहस्तिपुत्रादृश्यना॥

पिनाशानभूतनेनेतिभूतमविष्यत्यतिहोवर्त्तमानोधातवोतिनपहत्रत्रस्यभूतमविष्यत्तामात्रकिंपारूपत्तामात्रःश्वस्तथोःत्रांत्रोतिःचधयनंयहत्रहत्रेनचोपातनतहतस्यभोजनाहिक्रियानंतरोयकत्वात्श्वश्वशयिकात्रयत्नाधीयनसेवायवक्रियेतिभावःनहुरुहोगाःवधानद्विवोपेतिनिहत्रहत्रस्यदृश्यतेःक्रियासमूहोभुजाहिनगलहत्रहत्रिभिःनचविछित्रत्रूपोविसोविणाभात्रिवर्त्तनेसिर्वहिक्रियानेनसकाणिवोपलभतेनदृतगलदृष्टाक्षेपिणा
वयवक्रिया॥सादृश्यात्प्रतिपेदेनुतदृगनेनपदृघतदृति॥

लटःशानजावप्रथमासःसमानाधिकारणेयोगाहेशानुपपत्तेर्यथामत्रालस्यत्रप्रथमासमानाधिकारणेनायोगात्त्रहेशोनुपपत्तिःपथासत्रानवथात्रसत्रायिलस्याप्रथमासमानाधिकारणेनयोगानप्रविनिकासत्रालटि।त्रपचहोरनेहेवहत्रहणिनियोगहति।योगहतिचेतत्रसत्रायियोगःस्यात्त्रथमतोननप्रवतियोगहतित्रसत्रायियोगःस्यात्।कासत्रलटि।त्रपचहोरनेहेवहत्रहणिनकविधोगहतिहेत्वा त्रतःसर्वत्रयोगेनप्रविनव्यंकविदात्रयोगहतिहेत्वासर्वत्रायोगेनानथक्यंसमानमीहमानानामधीयानानांचकेविदर्थंयुञ्जतेत्रपेननत्रेहणी कस्मिन्नर्थेयानितिहेत्वासर्वेर्थंवहभिःशक्यमनितुंकस्मिन्नर्थेनहतिनत्रतःसर्वेनर्थेसत्रात्किमस्माभिःशक्यंकर्तुंयत्लटोःप्रथमासमा नाधिकारणेनयोगोप्रवतिलटोनप्रवतिस्याप्रविकल्पेनतत्।त्रथवात्रहेशोसमानाधिकारणेदृष्टानुमानात्गतथंप्रकृतेपिसमानाधिक रणंप्रवनातिनतथाधूमंदृष्ट्वाग्निंनेतिगम्यतेग्निर्विशेषवंकंदृष्ट्वापीत्यनकहति॥

वहत्रेपश्येत्यादिप्रसज्यनेनसर्थः।नहविहितेनविनोलकास्यगुणभूतकर्त्रभिधानोशक्यादिविषयस्तत्किंयोपसर्जनेनकर्त्रभिधानंतथावक्तियात्रानि दिहेतावादिसमानाधिकारणोपपत्तिःसर्थःशक्यंकर्तुमितिसिद्धनोशब्दात्रभिहत्रात्रावंप्रहणोनत्रयवंजेहेवहत्रेपश्येत्यादि प्रयोगहर्शनात्स्यानिनेतिलटःपक्षियार्थविहितस्याप्रथमासमानाधिकारणयमनुमायतइत्यर्थः॥

विषमहतिचत्रग्निधूमयोरिवसंबंधःकृतोभवतीतिविहत्रकर्त्रादिकारकोक्त्यासतहेशत्वमपिहेत्वधवस्पतिचत्रिात्रपीत्रकोत्रेतिभवतिवैपत स्यादनुमानबलीयस्त्वंतथाचत्रलोतवकंप्रतपत्तंहश्यतेत्रनुमानात्रागम्यतेनतहलीतिकात्स्न्येनतावत्त्वयिसद्भूतोभिसंबंधोतेनायद्भूतोभवतिनतथाहश्यतेत्र यंहश्यहेत्वपेक्षीतिचेत्।सतहेशत्वमपिहेत्वाज्ञानतिहश्यतेहेत्वपेक्षीतिकिंपुनायंहेतुरितोयहमतप्रथमासमानाधिकारणादितिआहेत्विन्द्रसत्रप्रतिषे धःप्रथमासमानाधिकारणेनेतिकस्यात्रविशेषःलटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकारणेहतिचेन्नतयोर्मार्योरुपसंख्यानंलटःशतृशानचावप्र थमा समानाधिकारणेहतिचेन्नपचयोर्मार्यहोरुपसंख्यानंकर्त्रभेवंकौर्वतःयाचतःकुर्वन्पचन्भक्षिःपचन्भक्षिःकुर्वाणाभक्षिःपचमानभक्षिरितिश्रुत्याहिप्रसज्यप्र तिषेधःप्रथमासमानाधिकारणेनेतिप्रथमाप्रतिषेधउत्तमार्थहेत्वारेशानुपपत्तिःप्रथमाप्रतिषेधेहेत्वारेशोनुपपत्तिःकर्तरीचासौभक्षि श्चकुर्वन्पचन्भक्षिःपचन्भक्षिःकुर्वाणाभक्षिःपचमानभक्षिरितियेचाप्योतेसमानाधिकारणहत्रयलाहिनानेषुशतृशानचौनप्राप्नुतःकुर्वन्हिःपचन्हिःकु र्वाणाहिःपचमानन्हिःकुर्वन्दूःपचन्दूःपचमानहूःकुर्वन्कलःपचन्कलःपचमानकलरिति॥

नुप्रसङ्गहर्शनेनाप्यनर्थःहस्कृत्वाणोरितिमाङ्यकारवचनप्रामाण्यात्प्राप्तिनाप्रतिषेधावटूबोनस्तःकिंपुनरितियद्यपिप्रसज्यप्रतिषेधोक्तोहेत्वंशस्य लक्ष्यसिद्धयेशास्त्रेकविहितावंशाहतहतिविधयेनोकुर्वतोहेवहत्रस्यापन्नप्रतिषत्रप्रतिषेधोनास्तहितोनास्तयोःपहात्रहितिषेधेहस्कृत्वाणोरितिप्रथमासमानाधिक रणाभावाहेशप्रसंगहतिभावःकुर्वदूरितिवक्षासप्तमासःसमानाधिकारणसप्तम्यहेतुप्रसज्यप्रतिषेधेपिहेषःसवरूपस्यैवाकुर्वन्नहतिशत्रहेवहत्रादिनापहा नोरितिप्रथमासमानाधिकरणाद्धाहेशप्रसंगःपूर्वस्मिन्नपिहस्कृत्यहेषः॥

लक्षणागुणाहेतोरिति गुणाशब्देनात्रसाधनमुच्यतेतिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौ हेत्वर्थाभिधानात्क्रियालक्ष्यतेतदयमर्थो हेतुक्रियालक्षणोहेत्वर्थाभिधानं वक्तव्यं हेतुमूत्रयत्यक्रीत्येवमादिषु हेतुक्रियालक्षणोऽत्रार्थशब्दो वर्तते नहेवमुक्तेयत्किंचिद्धेतुमूत्रयतीतिप्रतिपद्यते नहेवमुक्तेलक्षणोऽत्रार्थशब्दो वर्तते किंतर्हि कुतुम्बिनियहपूर्वकाक्ष्येगुणाहाधनंगृह्यतेतद्यथेतेनैवसिद्धे पर्यायार्थः यद्यत्रशब्दोवर्तेगुणाश्रयतत्रग्रहणंतदाविधर्थःतत्रान्यानर्थानासमाकाङ्क्षानेविनाधिलक्ष्यलक्षणाभावेनेतरार्थः नन्वयमेवंसतिहेतुर्लक्षणांकिंतार्हिस्वभावमात्रं कथनेत्यासीनेविसर्गइति नहीदृशेशब्देनाग्रहणाच्चापंप्रपंचःसकृद्धोविधमानवचीतिसत्सदृक्षाहाहिशब्देनेत्यानानाभूतइत्यादौ जुहोतीत्यादिषु प्राप्तोशइति

लक्षणाहेतोःक्रियायाः॥ लक्षणाहेतोःक्रियायागुणाउपसंख्यानंलक्षणाहेतोःक्रियायागुणाउपसंख्यानंकर्तव्यंतिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौ गच्छन्प्रपद्यतीति कर्तुश्चलक्षणायोज्यर्थयेगत्यर्थयोगेकर्तुश्चिलक्षणायोःपर्यायेणगत्यर्थयोश्चउपसंख्यानंकर्तव्यंयोधीयानश्चास्तेसहेवदन्नहरतियश्चास्तीत्योधीतेसहेवदन्नहरति किमर्थंयश्चास्तेरधीतेसचेत्रःतदाख्यानेचतदाख्यानेचोपसंख्यानंकर्तव्यंशयानावर्धतेदर्वीश्चास्तीतेवर्धतेविसर्गइतिसहहरत्यश्ववहुलंतेसहहरत्यश्ववहुलमितिवक्तव्यंसनश्चलक्षणाःश्वसितिश्चलक्षणाःविषमोश्चलक्षणाःहितेश्चलक्षणाःहितेहुतेश्चलक्षणाःहुतिहुते-जुहोतीर्धातिवक्तव्यंलक्षणा हेतोःक्रियायाइतेकसिद्धं।इहलक्षणशब्दोहेत्वर्थेवर्तते।हेतुक्रियायाइतिकिमुक्तंभवतिष्ठन्मूत्रयतीतिष्ठतिक्रियामूत्रयतिक्रियायाःलक्षणंगच्छन्प्रपद्यतीति।गच्छतिक्रियाप्रपद्यतीक्रिया यालक्षणाकोधीयानश्चास्तेसहेवदन्नहरतिश्चास्तिक्रियायाश्चध्ययनक्रियायालक्षणंयश्चास्तीत्योधीतेसयद्वदन्नहरतिश्चास्तिक्रियायाश्चध्ययनक्रियायालक्षणंहेतुं हिप्रयोजनंश्चयोगइतिवक्ष्यतिइहप्राप्तूयश्चास्तेसाधीतेचसचेत्रइतिनेतदस्तिप्रयोजनंनेतत्किंफलंलक्षणाकिंनहिकर्तृलक्षणाप्रेतत्। शयानावर्धतेदर्वीतिशेतेक्रियायाहेतुक्रियायालक्षणंश्चास्तीनेवंसहेतेविसर्गइतिश्चास्तिक्रियायाहेतुक्रियायालक्षणाप्राप्नोतिसहहरत्यश्ववहुलंइहु-जुहोतीर्धातेर्वक्तव्यंलक्षणाहेतोः॥

लुडिःप्राप्रेम्णाहेत्वादेशविधानाल्लटनुप्रयोगेतिष्ठतिक्रियेतिस्थितिक्रियालक्षिताउमूत्रणाक्रियायांहेत्वन्मूत्रयतिसहेवदन्नहरतिसर्वेनाप्रपणाप्रशंहेवदन्नस्यलक्षणंतदुतस्यवाउशीचोहेतिप्राक्तनेनहितिसाधुधीयानंक्रियाहेतुंवास्यालक्षणाकर्तृविशेषस्यलक्षणाप्रेतिसूत्रार्थः शीतंक्रियतेतत्तस्यलक्षणाःपुरुषइतिभावः॥ ॥९४॥

नोसत्तानोग्रहणंकिमर्थंशतृशानचोःप्रतिनिर्देश्यतेनेतदस्तिप्रयोजनं।प्रकृतोशतृशानचावनुवर्तिष्येतेतःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणाहतिवक्ष्यतेतांपटतिनोसहितिवचनप्रसंगाच्चार्थोनोग्रहणाक्रियतेत्रसंभवार्थोनोग्रहणंक्रियतेत्रसंभवार्थोत्रसंभवकर्तृनोविशेषःशतृशानचोःसिद्धायथासत्यहेतौननुचैतविशेषानिवर्तनीनुपपद्येतेविशेषानिवर्तनोत्रयंतुतदलुवर्तमानःकालोवस्तुमात्रार्थोनुवर्तिष्यतेननिवर्तमानकालविहितयोर्वशतृशानचोःसंज्ञास्था नाभूतभविष्यत्कालविहितयोर्नस्यात्।किंपुनर्भूतभविष्यत्कालविहितयोःसंज्ञावचनेप्रयोजनं।प्रयोजनंपूर्वागुणासहितार्थसहितेति।आलक्षणा स्यवक्ष्यमाणालक्षणस्यवक्ष्यमाणाःत्रयश्चक्रियमाणोपितोग्रहणोकथमेवंसकृद्योनोविशेषैःसंज्ञालक्ष्यालक्षणाहेत्वर्थेकृतःसहितिवोक्रियमाणोनोग्रहणंयोगंगमयिष्यतीतिचयोगोयोगविभागःकरिष्यतेतावतोशतृशानचौधातुम्यात्प्रत्ययस्यभवतःतत्रतत्सन्नन्तेभवतःशतृशानचाविति।

शकाराःक्ङितेतिविहितयोःसर्वस्थानिवंधनकार्यंप्राप्नोतिनेतदस्तिप्रयोजनं।यद्यप्यनुवर्तिष्येतेतथापिसर्वस्थानिवंधनकार्यंनप्राप्नोतिप्रश्नःयद्यप्यनुवर्तिष्येतेतथापिसर्वस्थानिवंधनकार्यंनप्राप्नोतिक्रियेतेत्यादिनप्रयोजनमनुवर्तिष्यतेप्रयोजनमितिक्रियमाणमविनोग्रहणंप्रयोजनंसंज्ञाहेत्वोर्नोविशेषैःसंज्ञालक्ष्यालक्षणाहेत्वर्थेकृतःसहितिवोक्रियमाणोनोग्रहणंयोगंगमयिष्यतीतिचयोगोयोगविभागःकरिष्यतेतावतोशतृशानचौधातुम्यात्प्रत्ययस्यभवतःतत्रतत्सन्नन्तेभवतःशतृशानचाविति।

शकाराःक्ङितेतिविहितयोःसर्वस्थानिवंधनकार्यंप्राप्नोतिनेतदस्तिप्रयोजनं।यद्यप्यनुवर्तिष्येतेतथापिसर्वस्थानिवंधनकार्यंनप्राप्नोतिप्रश्नःयद्यप्यनुवर्तिष्यतेप्रयोजनमनुवर्तिष्यतेप्रयोजनमितिक्रियमाणमविनोग्रहणंप्रयोजनंसंज्ञाहेत्वोर्नोविशेषैःसंज्ञालक्ष्यालक्षणाहेत्वर्थेकृतःसहितिवोक्रियमाणोनोग्रहणंयोगंगमयिष्यतीतिचयोगोयोगविभागःकरिष्यतेतावतोशतृशानचौधातुम्यात्प्रत्ययस्यभवतःतत्रतत्सन्नन्तेभवतःशतृशानचाविति।

भा॰कै॰३ भावप्रतिपदविध्यर्थत्वात्॥ताण्केनविशेषणंतानांपुनःप्रतिपदंलाश्वादिधानार्थयोगरमर्थःयथाविहितात्प्रतिपदेनप्रकीर्णाविहितोयथाविहितोरमलप्रत्ययःइयंत्रथवायथाविहितविधानंयेषांतेवथा
॥१००॥ विहितास्त्विदमुच्यते।अपवीभावोतुयथाविहितमितिस्यात्।वचनग्रहणमितिवचनग्रहणेनलोकप्रसिद्धंवाचकत्वमवगम्यतेरमसमासंजसंज्ञेनभवति॥ ॥आकर्षाकथंपुनरिति॥अपूर्वविधानाय

भाववचनानाम्॥किमर्थमिदमुच्यते॥नाविशेषेणभावेप्रत्ययाविहिताल्लिक्रियायामुपपदेक्रियार्थायामनन्तरंभविष्यति॥भाववचनानांयथाविहितानांप्रतिपदविध्यर्थंभाववचनानांच
यथाविहितानांप्रतिपदविध्यर्थंयमात्मनःइदानीमेवमुक्तंक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांवासरूपेणानुजादयोनभवंतीति॥भाववचनाश्चापिनजादयः॥अस्तिप्रयोजनमेतत्किंतर्हि
ति॥यथाविहितास्तितुवक्तव्यं॥किंप्रयोजनं॥इदवापःप्रकृतिभ्यःयेनविशेषणेनभावेप्रत्ययाविहितास्ताभ्यःप्रकृतिभ्यस्तेनैवविशेषणेनक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांतथास्युः
अतिकरोमामूरिति।तत्तर्हिवक्तव्यं॥नवक्तव्यं॥यद्भावेप्रत्ययाभवंतीतावनासिद्धं॥सोयमेवंसिद्धेसतियद्वचनग्रहणंकरोतितस्यैतत्प्रयोजनंवाचकायथास्युरिति॥यदिवयाभ्यः
प्रकृतिभ्योयेनविशेषणेनभावेप्रत्ययाविहितास्ताभ्यःप्रकृतिभ्यस्तेनविशेषणेनक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांस्युरिति॥यदिवयाभ्यःप्रकृतिभ्योयेनविशेषणेनभावेप्रत्ययाविहि
ताभ्यःप्रकृतिभ्यस्तेनविशेषणेनक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांभवंतितनोभोक्तव्याःकाःहनाःस्युःअयहिधातुमात्रात्स्युःप्रत्ययमात्रंवास्यात्ततोनाभीबावकाःहनाःस्युः॥
॥अणकर्मणिच॥किमर्थमिदमुच्यते॥अविशेषेणकर्मण्यणाविहितःसक्रियायामुपपदेक्रियार्थायामनन्तरंभविष्यति॥अणःपुनर्वचनमपवादविषयेऽनि
हत्यर्थं॥अणःपुनर्वचनंक्रियते॥अपवादविषयेपिहतिर्यथास्यात्॥गोदायोव्रजतिकंबलदायोव्रजतीति॥किमुच्यते॥अपवादविषयेऽपिहत्यर्थमिति॥नपुनरणविषयेप्र
तिपदविध्यर्थत्वात्॥इदानीमेवमुक्तंक्रियते॥अपवादविषयेबाधितमितिउअणविषयेयायामुपपदेक्रियार्थायांवासरूपेणानुजादयोनभवंतीति॥अणाबाधितजादिःइदंत
र्हिमपवादेनक्रियप्रतिपदविधिःकथंपुनःकेनपलंनोमयंलब्धं॥लम्यमिदम्॥कथंकर्मग्रहणसामर्थ्यात्कथंपुनरेतत्कर्मग्रहणंकर्मणिप्रत्ययःवचनग्रहणमविप्रकृतमनु
वर्तते॥ १७ ॥१००॥

तिप्रवलत्वाचस्याणविषयएवस्यादित्यर्थेनाऽस्मात्कांडलावोव्रजतीतियथाबावादविषयेऽन्यादितिचश्वःवचनग्रहणमपीति॥ततश्चवचनग्रहणात्कर्मण्यपवादविषयेऽपिस्यादि
– पुनःकर्मग्रहणंकर्ममात्रेपरिग्रहार्थमितिपवादविषयेऽपीत्युपसंहतमत्यर्थः॥

कर्त्राविहितः॥वचनंतु भविष्यतिकाले।पवादबाधनार्थंस्यादितिभावः।एवमपीति॥ततश्चकांडलावोव्रजतीतिकेवलस्यकर्मण्युपपदसंज्ञायाअभावात्समासोनप्राप्नोतीतिभावः
प्रत्येकंवेति॥कर्मणिक्रियायामितिहेतुसमानेंशासनेकमुपपदसंज्ञामवतिनिमित्तमतुवादमित्यर्थः॥ ॥लृट्शेषेच॥शेषग्रहणमिति॥क्रियायांक्रियार्थायामितिनिवृत्तिमपेत इतिभावः
॥लृटीति॥अथभावः।लृटितेनातुसमानेकांक्ष्यतीत्यादावेवस्यात्।करिष्यामीतिव्रजतीत्यादौतुलाबाधितत्वात्स्यात्।शेषग्रहणात्क्रियायांक्रियार्थायामपिस्यात्तद्विधानुपपत्तेरिति
॥अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति॥अपवादविषयेऽपितुवक्तव्यं॥करिष्यामीतिव्रजतीतिकर्मणिप्राप्तकत्वविनाक्रियामुपपदेक्रियार्थायामिति।तत्रापिवक्तव्यं।केनसंनियोगःक
रिष्यतोऽयुक्तःकर्मणि।वाक्रियाऽन्यत्क्रियायामुपपदेक्रियार्थायामिति।एवमपियुगपत्कमुपपदसंज्ञानप्राप्नोति।केनैवसंनियोगः करिष्यतिप्रत्येकंचवाक्यपरि
समाप्तिदृष्टेतिप्रत्येकंउपपदसंज्ञाभविष्यति॥ ॥लृट्शेषेच॥ ॥शेषग्रहणंकिमर्थं॥लृट्शेषवचनंक्रियायांप्रतिपदविध्यर्थं॥लृट्शेषवचनंक्रियतेक्रि
यायांप्रतिपदविधिर्यथास्यात्॥अविशेषणविधानेलृटोऽभावःप्रतिविद्धत्वात्॥अविशेषेणहिविधानेलृटःअभावःस्यात्।तदिष्यतेव्रजति।करिष्या
मीतिव्रजति।किंकारणं।प्रतिषिद्धत्वात्।इदानीमेवमुक्तंक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांवासरूपेणानुजादयोनभवंतीति।लृडपिनजादिः॥अस्तिप्रयोजन
मेतत्।किंतर्हीति।साधीयस्तुलृटशेषग्रहणेनक्रियार्थोपपदत्वात्तस्मिन्मध्येनेति।किंकारणं।अक्रियार्थोपपदत्वात्।शेषस्तुयतःशेषश्चकः।यदन्यत्क्रिया
याःक्रियार्थायाः॥एवंतर्हिलृट्शेषवचनंक्रियायांप्रतिपदविध्यर्थं॥लृट्शेषवचनंक्रियतेक्रियायांप्रतिपदविधिर्यथास्यात्।लृट्शेषेच॥करिष्यतीति
अति।वक्ता।क्रियायामुपपदेक्रियार्थायामिति।एतर्हिवक्ताःकर्तव्या।नकर्तव्याः।कथंइहलृट्भवतीतियत्नासिद्धं।सोयमेवंसिद्धेसतियच्छेषग्रहणंकरोतितस्यैत
त्प्रयोजनंयोगांगंयथाविज्ञायेत।मातिवसोगांगोयोगविभागःकरिष्यतोलृट्भवति।क्रियायामुपपदेक्रियार्थायांच।ततःशेषे।शेषेचलृट्भवतीति।लृट्शेषेच॥

इति।नचापिलृत्प्रियानिशेषेचविषयेभाव्यप्रतिनिविद्यपथतापवंचतुशेषग्रहणमितिभावः।एवंतर्हीतिवशाहुलाहितालृटेषग्रहणात्क्रियायामनुपपदेलृट्सिध्यतीतिवार्तिककारस्याशय
इत्यर्थः।इदानीयोगविभागश्चमहोनवक्तव्यमित्याहुरित्यनुमतमहेति॥

॥१२७॥

॥१२७॥

१ भा.कै.४ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ ॥ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति। पुरस्तादिदं वचनात् परिभवतो नस्यमात्राः प्रत्ययाः प्रसमर्थसंबंधयोगार्थमिति
॥१॥ धातोर्नाम्नामादितः कलक्षणास्वप्रकृतिमात्रे प्रसक्तिः स्वरितत्वमानिर्देशे प्रत्ययेति समासेष्वसमर्थविधिरेवमानिर्देशेऽवस्थामात्रप्रत्ययप्रत्ययेन तत्प्रत्ययान्तग्रहणप्रसंगात्
नन्वतिप्रसंगादानेऽप्रत्ययोऽर्थः ह्यर्थाभिधायिप्रकृत्यानिपातिकृत्प्रत्ययः धातोर्मा भूदित्येतत्। अस्मादस्यकृत्तेनिर्देशो धात्वधिकारात् तत्रोऽपि स्युः नामप्रातिपदिकस्या
नेऽथ वा प्रत्ययावैलप्रकृतिमात्रापेक्षया धातोरपि स्युः तत्र कथं कर्मणो लकारास्तत्प्रत्ययाभावः संयोगात् तान्तो मनुष्याणां कर्तृरिति उदाहरणं तथा नन्वत्र प्रत्ययादयोऽपि स्युरि
तिभावः। धातोरपि धातुग्रहणं निवर्तनं तत्र प्रकृतिमात्रात्प्रसंगः यथा नाम स्वादयस्तस्य नाम्नः प्रकृतिविशेषात् तेषां विधानादेवम् तद्रहितमिति भावः। तिङ्भ्यादिति। कर्मादयः स्वादि
नामर्थाः तत्र प्रथमपुरुषादयः प्रत्यया कर्मक्रियायां भविनः कर्तृलकारादत्र पथे तस्माद्वर्तते तेन कर्तृविशिष्टक्रियायां विनः कर्मादिर्युष्मदादयः स्युः यद्वा पश्चादिवविभक्ता

श्रीगणेशाय नमः श्रीरामचंद्राय नमः॥ ॥ङ्याप्प्रातिपदिकात्। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम्। ङ्याप्प्रातिपदिकान्तादयो यथा स्युः धातोर्मा भूवन्निति। नेन इति प्रयोजनं
। धातोरपि स्वरादयो विधीयन्ते। तेन वारणाय ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमिति तिङ्न्तात्मा भूवन्निति। कर्तादि षष्ठ्यर्थसुप्तार्थयोर्विधायकत्वेः तान्तात्तिङ्गुणकात्स्वादिकार्यः प्रतिपदाः
कार्यात् तत्र स्वाभाविकत्वात् तादयः तिहितिङ्नाम्ना मा भूवन्निति। हितत्वादयोऽविधायकस्तेन वर्तितिङ् नस्यैवेति योग्यत्वात्॥ ॥ छ

र्थेषु पचेको ह्येव वेदनिग्रहणमिति हितेऽप्यभवस्येवेति सिद्धेऽपि हितेऽपि स्युरिति भावः। कर्तादिषु तिसंख्याविभक्त्यर्थः सावर्तिङ् तामिहितेऽकर्मार्थतान्तत्वादयोऽनभवस्येका
दिप्रत्ययविधानग्रहणं तयतामसंख्यासामान्याविभक्त्यर्थप्रथमाभवतितनवपवर्तिशप्रात् कर्तृभिधायिनः कर्मादिषु द्वितीयादयो नानुत्पत्तिरुद्धिः ह्यतः अनभिहिताधिकारादतिङ्भिहिते सा
धनेऽप्यनुत्पत्तिः। यावद्यदि यथा साधनाक्ष्यसंख्याभिधायित्वं तिङ् यावत्तावन्नलिंगाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः। नवतिङ् नस्यैतिक्रियाप्रधानतायान्नस्य क्रिया राम
याऽस्यासमन्वभूतत्वात् समन्वधर्मसालिंगत्वायोगः। नचद्रव्यधर्मलिंगग्रहणयोग्यत्वं तिप तत्र्वा छद्दशः शक्तिनामितिभावः। नद्युक्तः हीराणां एकत्वेऽपि क्रियावृत्ते साधनाक्षयस्त्वया ॥१॥
। मिथत्वेन तुलिंगात्वाभेदलक्षणत्वेनस्वयः। तस्माद्वर्तिर्भेदेनापर्थकस्यापि तत्प्रातिवद्धतः। शद्भस्य शक्तिर्नेत्ववशात् तारत्वात् तेषां विधिरिति। शाभनेपवलास्वाहोनुक्रियाविशेषणा
स्यत्पुमकर्त्वेन तुक्रियायाः पवनितत्वमिस्याहोतुलत्वाद्यर्थसक्रियायाः शद्भशक्तिस्वाभाव्याद्धनतुकर्ता नानारूपादि शक्तानाश कम्पानसामान्यतोदृष्टेनानुमानेन तव
स्यत्पयितुं शक्यते अनेनैव मायेन धातोश्चाघनुत्पत्तिर्व्याख्येया॥

अगाद्यदितिययोवार्तिस्यापन्नमिवपत्तापभवनसंबंधादिसंभवः प्रवर्तवतिपत्तस्यापन्नमिति सर्वनामप्रभवमत्वतिनंनार्थाधापसंबंधसंभवदृतिभावः। ननुषष्ठ्या कारवते
प्रत्ययोविधीयते सर्वनाम्नस्थातस्ममसंततिङ् तस्यैव दोषः। गतिस्यापन्नमित्यापन्नमित्यादिपदार्थकार्यो नैत्वषष्ठ्या संबंधस्यप्रदर्शितायोगाद्यते प्रत्ययलक्षणं प्रातिपदिकाद्
बीतप्रधने लुग्विधानद्वारा गत्याद्योत्स्वाभाविका प्रत्ययस्यानुत्पत्तिमाचष्टे नस्तेति न षष्ठीनिर्देशः समितिसंबंधप्रत्ययविधानार्थेन तु षष्ठ्या मानप्रत्ययानपनर्थः। नचेति।
क्रियाप्रधानत्वाद्याख्यातस्य तस्याक्ष्यासमन्वभूतत्वाद्यपन्नादिभिर्योगाभावः साधनस्यापि क्रियाशांतगुणभावाद्यपन्नादिभिर्योगो नास्तिशक्तानापराप्रवस्थसाधनस्यापन्नादियो
गसंभवेपितिङ् प्रतिपादसाधनस्याद्यपन्नादिभियोगाभावः। नहि यथापावकस्यापन्नमितिसंबंधप्रतिपत्तिर्वपचतस्यापन्नमिति। अथापीति। सर्वनामप्रवमत्वस्यास्थित्यापन्नो

अगाद्यपत्ताद्वितिङ् नान्नाभूवन्निति। अपन्नादिङ्यर्थषष्ठ्यद्योधिधीयते भवतिङ् तस्यापन्नादिभियोगोऽस्ति। अथापि कर्तृविधानः स्यात्। परमपिनदोषः। अवापिप्रकृति
स्यापवति। भवतिङ् तद्ग्रहणादयो भवतीति यदयं कश्चित् तिविंधितिङ् ग्रहणं करोति। ज्ञानिशापवनेनसविधिस्तो। तिङ्न्नेति। अजनुमापठति॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं मय
दसंज्ञार्थं॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किं यथाः। प्रागभपदसंज्ञार्थं प्रभपदसंज्ञाङ्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरिति। कपुनरीहग्भपदसंज्ञार्थेन ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेनार्थः।
टबादिष्वानेनदलिप्रयोजनं ग्रहणेन भवशब्दात्यो विधीयते। गितनोऽऽऽवति। अजनाप्रवर्तनीतिपशवह्नह्यते। तस्मादुत्पत्तिलक्ष्मीनाः संज्ञाभविष्यति॥ ॥

दियोगासंभवाद्दितिभावः। धातोपध्यागात्कनपत्तिर्धातवर्थस्यापन्नादियोगाभावाद्देवप्रतिसिद्धाव्याकार्थस्याप्यननभूतत्वादि क्रिलिंगपन्नादियोगाभावाद्दृष्टमाणात्। प्रत्ययात्
नुत्पत्तिप्रतिधानोपात्मात्मकौ गत्वनुत्पादयोः कल्यानहवथगुणमासोनेहुनः। अगाभपदसंज्ञार्थमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिः किं च विधिग्रहणोऽपयस्य प्रत्ययति धोशद्धेनार्थं यत्
नस्यांगभसंज्ञाभपदसंज्ञेऽथ प्रत्ययाद्यत्र यस्मात् प्रत्ययविधिः। तस्मात्तुच्छनाच्छेति भावः। भाष्यकारेण तत्प्रयोजनं निशाकर्तृमानेऽक्रवनीति। ग्रहणेऽवतप्राह्णनि। ग्रहणान्मुपा ग्र
नेनतं कश्चित्साक्षात् यथाजापदस्वाविसजातो नोकश्चित्संज्ञा पयथात्रेवाकौगात्स्तानो कश्चिदनुबंधनिर्देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेनयथागिनशेति। अत्रत्वर्था
भिधायीशब्दस्याभिप्रेतः कोऽगाथिनावविशेष्यते॥

કામલીલામાંહિ દુષ્કરિ કેતલ કરાવ્યા તેણે નામિ ઉદ્ધરિયા:૧૬૩૦ કેતલ કરાવ્યા તેણે નામિ ઉદ્ધરિયા:૧૬૩૦
કેતલ કરાવ્યા તેણે નામિ ઉદ્ધરિયા:૧૬૩૦ કેતલ કરાવ્યા તેણે નામિ ઉદ્ધરિયા:૧૬૩૦ ॥૧૨॥

॥ ૧૨॥

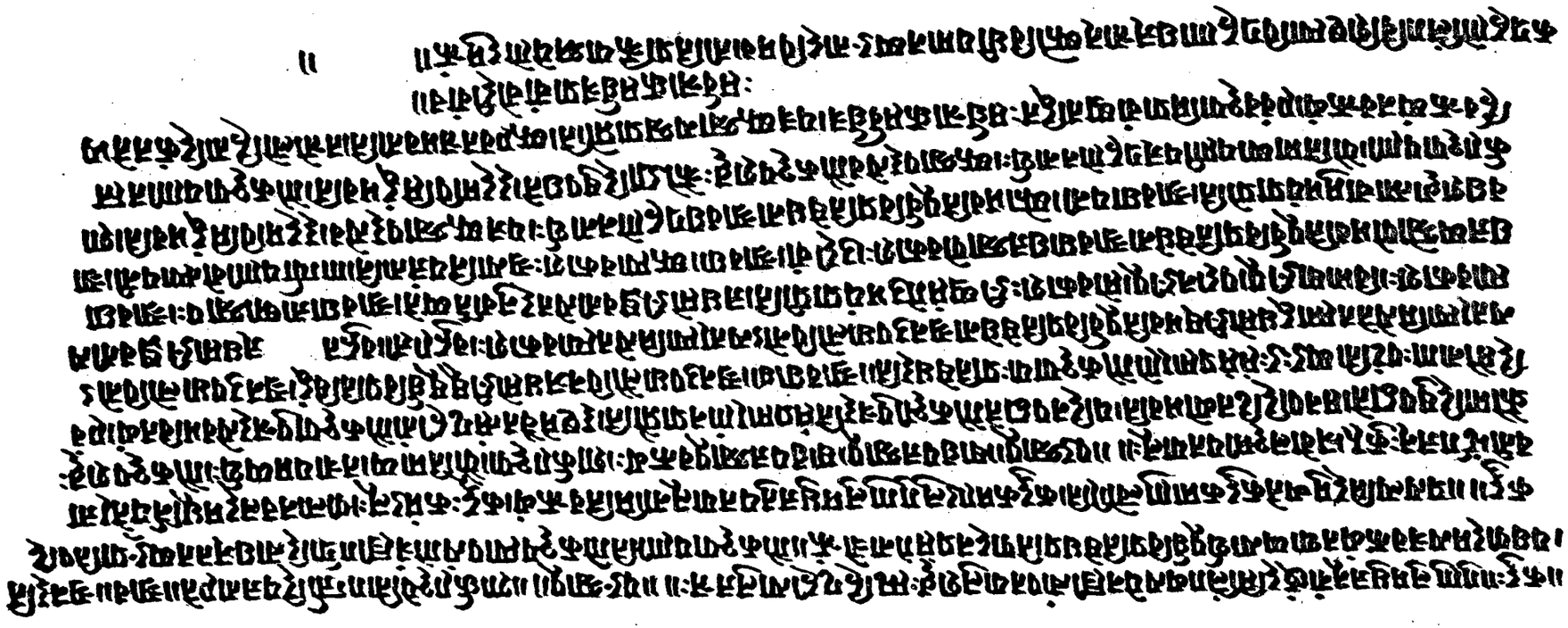

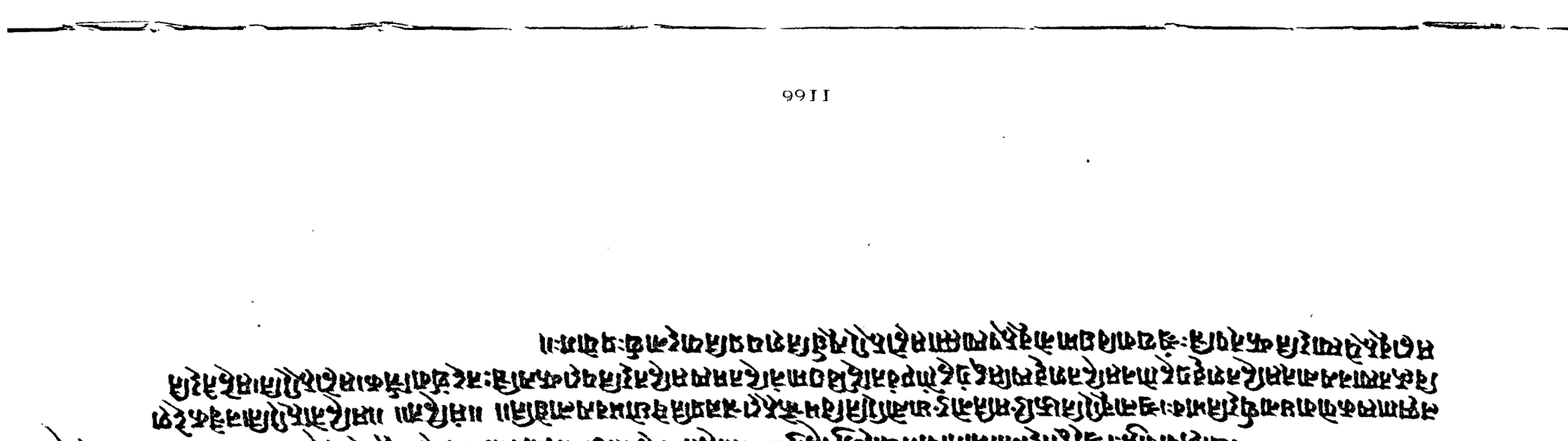

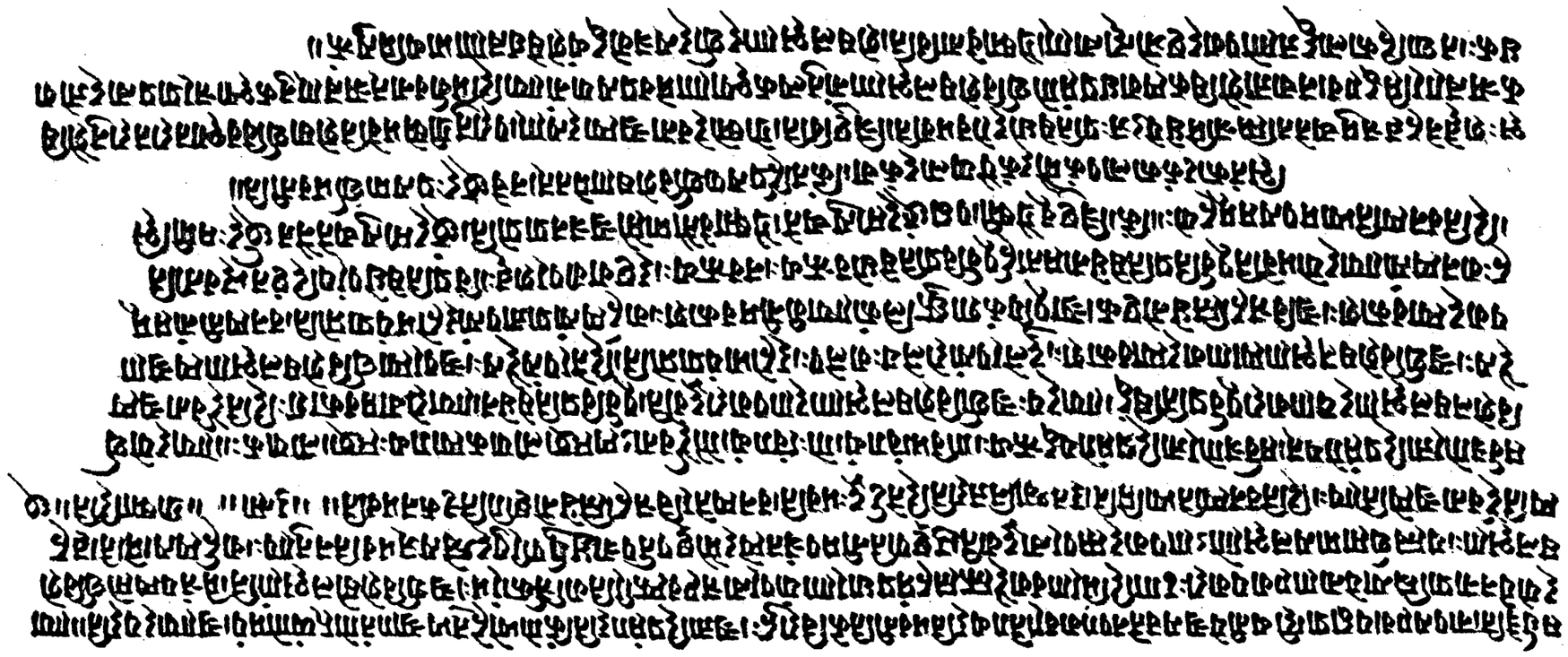

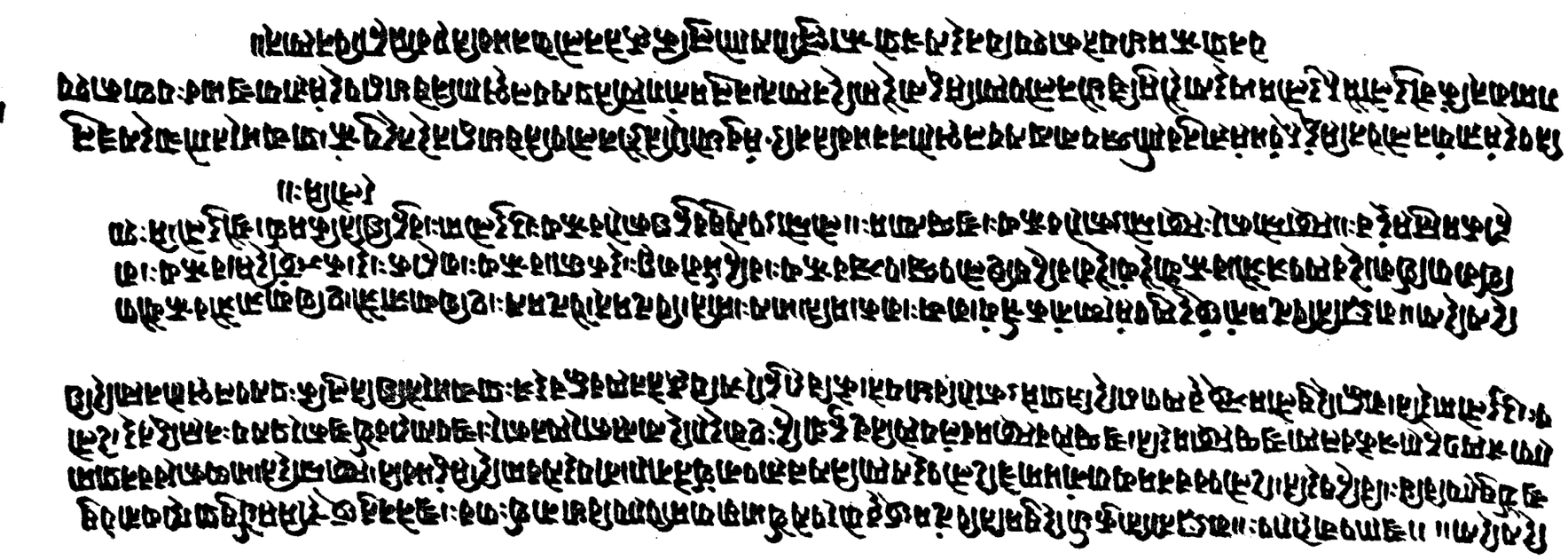

॥ २२ ॥

इहेतिपूर्ववियाकरणाःकेनपथशब्दमिच्छन्तिप्राप्तमात्मानंतेयेचअवधानेनभवंतियद्वानन्यत्रेत्यनुवर्तमानेतेनऋषिभ्योनंतरप्रत्ययोनभवतीतिउभयत्राप्य
वहूनांसतइत्यादिपथ्यृषिभ्योयेलुकितदुक्तंभवतिनान्यस्मिन्लुक्विधीयतइति।आपत्यंवेतिगोत्रेलुगवाधकेनतेनऋष्यणोकुंजशब्दाद्वयूनिप्रत्ययेफ

इहकेचिन्नैकणोऽपवादमिच्छन्तिवृद्धेभ्यश्चकंजनंनाऽन्यंकिमत्रत्याप्योऽन्यवचनमेवन्याय्यंठेकणोहिप्रत्ययसन्निवृद्धेभ्यश्चकिकौजा
यन्यायन्यमपत्यंमाणवकःकौंजायनःकौंजायनौकेनयशब्दःश्रूयेतानैकणोहिलुप्यमानोनप्राप्नोतिइहकौंजायनस्यापत्यंबहवोमाणवकाः
कौंजायनाःकेनयशब्दोनश्रूयेतनैकणोहिलुप्यमानःप्राप्नोतिनहितत्रकंशब्दंनाऽन्यवचनंन्याय्यमित्युक्तंनाप्यपत्यगोत्रेपरमप्र
कृतेश्चापत्यःश्रापत्यान्नीवृद्धेभ्यस्त्वर्थेठिनीयोयुवसंज्ञःसकस्मिंश्चिकोऽकोगोत्रप्रधानार्थंकंचावृद्धवचनेलोपिसुचसिद्धमिति।सतेहि
नास्मिन्नैकणोविधाऽस्तिसतिवृद्धसुचकिंसतिनहीयमपत्यंनाऽन्यंकौंजायनानामपत्यंमाणवकइतिविशेषयितुंकुंजशब्दाद्वृद्धेकयोर्ऽन्यस्मि
न्विप्रतिकौंजायनःकौंऽजायनौकौंजायनानामपत्यंमाणवकइतिविशेषयंतिकुंजशब्दाद्वृद्धेकयोर्ऽन्यस्मिन्विप्रतिकौंजायनाइति॥

किंवक्तव्यमेतावतायोलुकिकृतेनवैष्यतिहिः॥

अहश्चाऽनञ्चानंतर्यादनुचानेनचेत्यनधिकारेकोविष्यग्निरुक्तइतिकिंकारणंविष्यग्निरुक्तइत्यत्रऋषिःसंपन्नःसप्तसु
नलपत्नेषुनाऽन्येषुपुत्रःस्यग्निरितिनत्रभगालुक्षिकोविष्यग्निरुक्तइत्यत्रऋषेःपोत्रःस्यग्निरितिनत्रभगालुक्षिःसंपन्नःनहेनद्व्या
नेनार्थोभवतिनत्रभगालुक्षेर्नप्रतिषेधःसंपद्यतेनैषदोषःनैवंविज्ञायतेऽस्यानंतर्यंनभवतीतिकथंतर्हि।अहश्चवृद्धेनेतिपदेषं॥अहश्चाऽनंतर्य
वचनमनर्थकंसंज्ञायोऽधिकारात्।अहश्चाऽनंतर्यंकिंकारणं।संज्ञायोऽधिकारात्संज्ञायोऽयंवेदितव्यइतिवर्तते।कःपुनर्संज्ञायोऽहन्नित्येव
प्राप्नोतिनार्थःप्रतिषेधेनयावंतर्हिहिनेदंतिपरःसंज्ञायोऽधिकारोवेदितव्यइतिवर्तिष्यतेकुंजशब्दाद्वृद्धेकयोर्ऽन्यस्मिन्विप्रतिनिर्भवतीति।किमेतस्यप्रयोजनंनन्वनोर्दुःपौत्रःहिचेत्येतल्लिंगंभवति।नवं॥किमर्थमिदमुच्यतेनागादिर्योयञिञोश्चादिरुक्तस्त्रिप्रभृ
तिवृष्णप्राप्नोति॥यदिपुनर्लक्षणेत्रैष्वेतानेवंशकंश्रोत्रियसंज्ञंहिभिक्षेयेत॥

यत्रिप्रभृतिपरिमाणंश्रोत्रियसंज्ञंहिभिक्षेतथाचसर्वत्रलुक्प्राप्नोतियोगविभागस्तर्हिकिमर्थंनवतेऽलुक्त्रिप्रभृतिषुकोयोगइत्युच्यते।श्रोत्रियेशिष्य
ग्रहणार्थोयोगविभागःवतेऽनेनप्रतिषिद्धेतत्रऋषिभ्यइत्यणादिरुक्तस्त्रिप्रभृतिषुतस्मादहोगोत्रेत्यादिर्योयञञोरर्थःस्त्रियामप्रत्ययविधा
नार्थःयञञोश्चतत्रनुगोत्रेपत्रोत्तरपदेभवतःऋषिभ्यइत्यत्रचस्त्रियांभवति॥

२भा-के-४
॥६६॥

मोस्य॥ ॥छन्दस इति॥ छन्दःशब्देन ग्रन्थविशेषवाचिना। यस्मात् छन्दःशब्दस्य ग्रहणं नपुंसकादिति। नपुंसकार्थाभिधायिन इत्यर्थः। नपुंसकार्था-
भिधायित्वं च छन्दस्य वाच्यार्थिकात्। अस्य कात्यायनस्य तनपुंसके स्वार्थिकः अण् भवति॥ ॥तद्य॥ ॥तद्य इति॥ योऽहित्वं ग्रन्थमधीते स तन्नूपतो ऽवश्य
वेत्ति। ग्रन्थस्य तं तो वेत्ति सो ऽवश्यमधीत इति भावः। तेन तयोः। अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतं न तु स्वरूपमात्रवेदनं। न च पाठमात्रमधि वा वेदिता अध्ययना-
दनभिमतः। तेन तदर्थे गृहीतेऽपि। अर्थनिरपेक्षं स्वाध्यायपठनार्थः॥ ॥क्रतू॥ ॥क्रत्वादि॥ उक्थशब्दो वेदसामसु। दृष्टान्तधीयान इति स्वार्थे।
सौम्यादिरिति छन्दसः प्रग्राथेषु॥ छन्दसः प्रमथविधानेन पुंसका स्वार्थ उपसंख्यानं। छन्दसः प्रमथविधानेन पुंसका स्वार्थ उपसंख्यानं कर्तव्य
त्रिष्टुब्वेत्रैष्टुभं। अनुष्टुब्वेत्रानुष्टुभं जागतं वा जागतं॥ ॥तदधीते तद्वेद॥ ॥किमर्थमिदमनुवृत्तौ निर्देशो तेन तयोः। धीनेवे दमस्य। एवमवेति अधी-
तेऽपि अधीतेन सत्यापत्यक सम्बन्धः। भवति हि कश्चित् संपाठं पठति न वेत्ति। कश्चिद्वेत्ति न तु संपाठं पठति॥ ॥क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्॥ ॥उ
क्थादिशब्दो न्यायविश्रुतानि। सामानि। यद्येवं साम गणाक्ष आक्थिकः इति प्राप्नोति। न तु दोषः। नाट्ये ... उक्थार्थमुक्थं तु
उक्थमधीते औक्थिकः। यज्ञमधीते याज्ञिकः। यद्यन्नाम्नोऽस्थिकः आग्निकः। कथं तत्र भवति। आथर्वणो यज्ञिकः इति भवति
कथं तस्य ... शिक्षा। आक्थिकमधीते
उक्थमधीते आक्थिकः इति तद्योः समानार्थयोः केन विग्रहः। अणस्तु ... प्रत्ययेन तथा। अथ व्यासिति
विग्रहः अविकशब्दात् ... ऐक्थिकमधीत इति विग्रह ग्रन्थ-
समेव॥

पम
॥६६॥

दधीकानेपमय ... उक्थशब्दो इति प्रश्नः। उक्थार्थमिति। सामलक्षणानि ... सामलक्षणाभिधायिनं उक्थशब्दं प्रयोग
यो नेव्यनेन ... उक्थमधीते वेद वेत्ति। दृष्टेति उक्थशब्देन गोण सामलक्षणामिति ... औक्थिका ना-
मान्या वदन्तीत्यर्थः। तेनौक्थिक इति। तस्माद् ... नस्य तस्य तेनार्थः॥

विषेति। इतराणि विद्यानि अर्थः। अकल्पादेरिति न तदन्तविधिः। अकल्पादेरिति किं। काल्पसूत्रः इति प्रत्युदाहृतं। अत्र यत्तु सर्वेषामेव तदन्तविधि-
छन्दःकाल्पादिग्रहणादिभाष्यमित्याह। न तु पृथगुपादानं ... इति। अङ्गविद्यादिरिति। अङ्गविद्याविद्यानामधीत इति
अन्यः कार्यः। तिसृविद्याः अधीत इति ... अग्निष्टोमाद्यर्थ ... पावककालिक इति। पाव
विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तात्कल्पादेरिकक्स्मृतः। विद्या वायसविद्यिकः। विद्याः लक्षणात् गोलक्षणिकः। आश्वलक्षणिकः। लक्षणात् कल्पः पा
राशरकल्पिकः। मातृकल्पिकः। कल्पसूत्रात् वार्त्तिकसूत्रिकः। सांग्रहसूत्रिकः। अकल्पादेरिति किमर्थम्। काल्पसूत्रः॥ विद्या वाङ्गक्षत्रधर्मत्रि-
पूर्वा॥ विद्या वा न अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यं। आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रैविद्यः। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्ठग्वक्तव्यः
॥ यावक्रीतिकः। प्रैयंगविकः। यायातिकः। आख्यानः आख्यायिकः। वासवदत्तिकः। सौमनोत्तरिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः॥

क्रीतादिकारणाख्यानमुपचारा यावक्रीतशब्देनोच्यते। तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः। एवं प्रैयंगविकः। ... प्रैयंगविकः। वासवदत्ति
क इति। वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका। अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यर्थे ... तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् ... सौमनो
त्तरिक इति। ऐतिहासिक इति। इतिहशब्द उपदेशपारम्पर्ये वर्तते इतिहास्यते। ... इतिहासः। हलन्त्येतिपञ्जमपूर्वोऽसकाशिकाः समासः। ततष्ठक्॥

૩૦॥ ૩૧॥

कोपधाद्गणादिति।जनपदवाचिनःकोपधाद्योगिविधीयमानस्तद्धितःस्त्रीत्वेऽर्थेऽवयवसमुदायस्यापि
वृत्तस्यैवजनपदवाचीतिकोपधाद्गणोनविषयः।शालाणाकइति।शालाणाकोऽस्मिकेसंज्ञायामित्यत्रशालाणाशब्दाद्धनीविनोयत्रेहोनस्मिन्न
र्थेशालाणाकशब्दोनिपात्यतेनिपातनाद्धत्वंवृत्तिरित्यनेनधनशब्दोमद्रदेशेवर्तीधान्येवेतिधनतःपस्मिन्निपातेप्रत्ययेषुधनकःसमुदायेनतद्वतोऽवयवोभाक्।स्त्रियांतुधनकाशब्दात्

कोपधाद्गणोकेकांनाछः।कोपधाद्गणवतोनेनस्माद्कांनाछोभवतिविप्रतिषेधेनाकोपधाद्गणवतोनस्मात्वकाशःनिलीनकोमेलीनकः
स्त्रकेकांनाछोभवतीतस्मात्वकाशःशालाकाशालाकीयः।शालाणाकोनामजनपदस्तस्मादुभयंप्राप्नोति।शालाणाकीयःधनवोवु
ञश्छोभवतिविप्रतिषेधेनाधनवोवुञ्भवतीतस्मात्वकाशःणोधनाणोधनकः छस्तमपोवाशालाकीनामधनवतस्मादुभयंप्राप्नोति।शा
लाकीयःनवाछस्पुनर्विधानंछापवादनिवृत्त्यर्थंनवार्थोविप्रतिषेधेनाकिंकारणंछस्पुनर्विधानंछापवादनिवृत्त्यर्थंसिद्धेत्वछेवृद्धि
छस्पुनर्विधानमणस्त्रियोजनेऽयमेनद्गणादाधनेऽर्थेप्रत्ययोविधीयतेसयथाविहितंप्रत्ययंलभतेतथाधनेऽर्थेऽपिप्राप्नोतिवाधिष्य
तेइति ।।जनपदेत्यधोस्त्र।।जनपदेतदधोर्वुञ्विधानेऽवयवसमुदायसंगःजनपदेतदधोर्वुञोविधाने स्त्रवयवसमुदायस्य
प्रोतिःमौञ्जोनामवाहीकेषुग्रामस्तस्मिन्भवोमौञ्जीयः।।

न्यग्रोधस्यमितिःपक्षेचसमासान्तःस्त्रीहकीयमितिवृद्धाद्हकेकन्निति छः।येमद्रेतिवुञादयः।सयथेवेतिनेनस्त्रीपदाद्वेवछोबाधकोबा
धकोनबुद्धार्थोहितत्पर्थः।।जनेत्र।।तस्यावधिस्तदवधिरितिषष्ठीसमासाश्रयणेनकोऽयमेतद्भवतिजनपदेतिःसोजनपदस्यावधिःसीमाश्रजनपदोपि
तस्माद्पिप्राप्नोतिविशेषवृणद्मीत्यर्थः।मौञ्जोनामवाहीकेष्विति।सामान्यादिकमिदंग्रहणंनेनवाहीकग्रामेसइतिठञ्जिठौनभवतः।।

सर्वंनहीतिःसवासाववधिस्तदवधिरितिकर्मधारयेआश्रीयतेऽस्यर्थेःकर्मण्यवधिरितिवेनप्रत्ययेसत्याजनपदस्येतिविशेषणेनवुञेवेतिःत्रिगर्तेषुभवश्चेगर्त
कटादत्रेवर्थेः।।विभाषा।।त्रमेकछावरणेःसमुदायेकार्यविधायमानेकेषुविद्यमानेषुप्रकृतिमानेसावकाशमेकेतिसमर्थेनावकाशेनवा

सर्वंनहीतिजनपदेवजनपदावधेःजनपदादितिवेदवचनानर्थकोजनपदादितिवेदवधिग्रहणमनर्थकंजनपदादितेवधेर्वुञेवयथास्यात्।यदनयाप्रोतिनन्वमूत्किंकारणन्याप्रोतिछःगजेत्याहतद्विधेर्जनपदाद्वुञ्सपूर्वेविप्रतिषिद्धेतिवेदवचनंसपूर्वेविप्रति
षेधेनजनपदहीनोभवति।।।।त्रायणःमनुष्ये।।त्रसन्नमिदमुच्यतेःमनुष्यइतिःयथाधायस्यायविहायमनुष्यहस्तिष्विनेकत्रेत्रायणकःपंथाः
।त्रायणकोधाप्यःत्रायणकोनाप्यःत्रायणकोविहायःत्रायणकोमनुष्यःत्रायणकोहस्तीत्रागोमयेषुगोमयेष्विनेकत्रेत्रायणकोगो
मयाःत्रायणागोमयाः।। ।।विभाषाकुरुयुगंधराभ्यां।। ।।कुरुयुगंधरेभ्योवावचनान्मनुष्यनस्छयोर्वुञ्विधानेःकुरुयुगंधरेभ्योवावचनस्यावकाशःकौरवःकौरवकः यौगंधरःयौगंधरकःमनुष्य
नस्छयोर्वुञ्भवतीतस्यावकाशःत्रमेकछादयःकाछकामनुष्यःकाछकमस्येतिनेजस्तिनेजस्तिनेहस्तिनेइहोभयंप्राप्नोति
।कौरवकोमनुष्यःकौरवकमस्येतिनेहस्तिनेजस्तिनेस्तिनेवुञ्छिवतिविप्रतिषेधेनानेषुकौरविप्रतिषेधःनहिकुरुशब्दस्यानेक
कछादयोवकाशाःकुरुशब्दस्यैकछादिपुपाठःसोनवःकाशःनखल्वपिकुरुशब्दोविभाषांप्रयोजयतिःत्रनेनुवुञ्कछा
दिपुपाठाद्गणभविष्यतिसैषायुगंधराभ्यांविभाषा।। ।।

स्तत्रकार्यिवेननिर्देष्टव्यमितिभावःसेवेतिःननुयुगंधराशब्दद्वयाद्गणेतिनिर्वुञ्सिद्धेऽत्रोत्तरार्थंविभाषाग्रहणंविकल्पोविस्पष्टमेनेनेतद्भवति।
युगंधरान्निर्गोवुञ्त्रश्छश्चेतद्गणमनेनतुविभाषेवेवमपिविज्ञायेतनतस्माद्विभाषाग्रहणंकर्तव्यमेव।। ।।

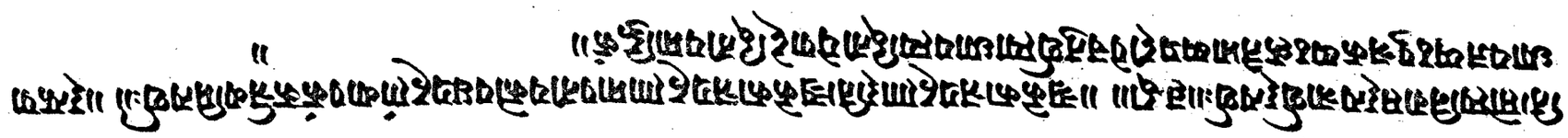

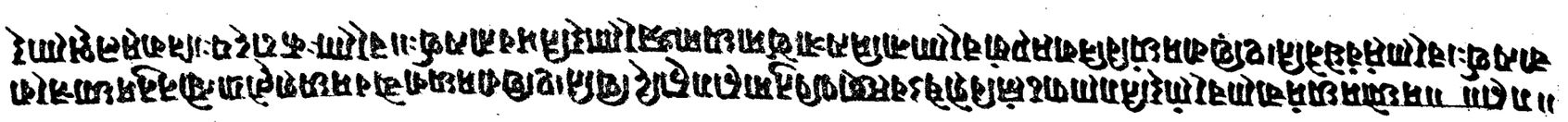

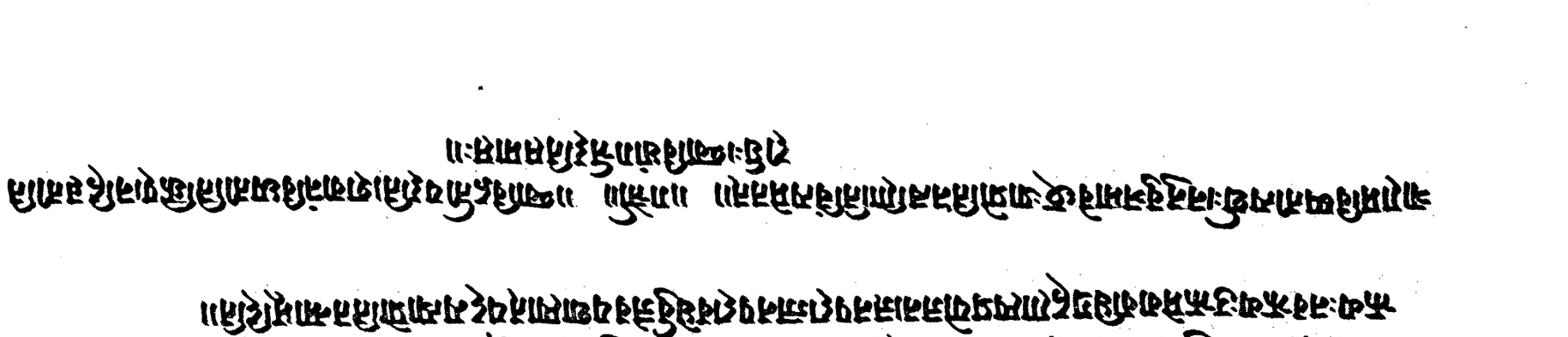

प्यसत्कल्पत्वात्॥ चत्वारिंशत्तिरोधायकत्वमात्रेणग्रहणं नास्तितथाप्येतन्निमित्तंयष्टत्वस्यैकत्वनिमित्तत्वात्
गस्यानिमित्तंनटत्वमित्येकमिदमत्रदूषणंशोभनंभवतिएतन्नदूषणंसमुदायांगसेत्वानिमित्तंनटमात्रमिनाकाशो दूषणप्राप्नोतीतिभावः॥शोभनिकमि
तिचेद्वाक्यालंकारेतिदूषणनिषेधेऽज्ञानमश्वाभिप्रायोगदूनितेनागमाद्दूषणंसहभवतः॥ ॥सर्वत्र॥ ॥हेमन्नहनिहेमंनपचतीयोहेमनशब्दोस्तिनस्मादत्र

अत्रसलुदूषणंअसलुघोदशमुपपत्तिनास्तिनास्त्यसलुदूषणेचाष्टादशानुपपत्तिःकिंकारणमनास्तिनास्तानुदूषणेचनास्तिहादशोनप्राप्नोति॥प
र्वेनहिपूर्वेतःकथिमनेःपूर्वेनिकप्रतिषेधःपरिपूर्वेतःकादशप्रतिषेधोवक्तव्यःशोभनिक॥नोनास्तिनिकादशःप्राप्नोति॥असलुनाहेपरिनि न
नुचोक्तंअसलुघोदशानुपपत्तिनास्तिनास्तिनास्तिहेतुनास्तिनास्तिहेतुनास्तिहस्यानुदूहवचनानास्तिहेमनेकर्थेनुदूहिहस्यैनिवक्तव्यंसन्नियोगाद्वाअ
थवाचेनसन्नियोगाःक्रियतेनुदूहंकिंवाव्यवसानान्नोतिकिंवासत्प्राप्नोतिआदेशः॥ ॥सर्वत्रावचनलोपअ॥ ॥हेमंनस्यागतिनलोपवचनमनर्थकंहेम्नः प्रकृतेनान्यानान्यहेमंनस्यागतिनलोपवचनमनर्थकंकिंकारणंहेम्नःप्रकृतेनान्यानान्यप्रकृतेनांहेमनशब्दःअलोपदर्शनाच्चालोपःसल्पदिश्यतेयंकिंहेमंनानि॥

गतिरुजेहेमनमितिभविष्यतिनार्थेनलोपविधानेनसर्वंचागतिनेवक्तव्यं॥भावार्थोवैतत्सहगतिविषयएवहेमनछदमनुवादीसत्यपेनविग्रहःक
र्तव्यः॥हेमनेसाधुहेमनमितिअग्निनिपक्वतिभावात्टिलोपआवश्यः॥हेमनूहेमन्निनिःसमग्रमग्नेकवचनस्यछदसिबहुलमितिसुलुगितिलुक्॥नगतिनिलुक्।
॥नहि संबुद्धेरितिनलोपप्रतिषेधः॥

स्वरादाहेतिसूत्रमेवप्रत्ययाद्वानंनत्वाहेछन्दस्येवपत्रपूर्वंहेमनोहेमंनिकं॥हेमंनामेतिनत्रहेमन्छदसप्रत्ययोनास्तिहेमनमितिभवतिहेमन्नोहेम
नेनरजिहेमंनिकमितिसर्वविधयश्छन्दसिविकल्पेनहिहेमनशब्दाद्वुञितिहेमन्नमितिभवतिभाषायांतुहेमनेहेमंनशब्दोनास्तितिहेमन्नमितिहस्व
दूषणमितिचेन्नतानिनार्थेसूत्रेणोक्तत्वात्॥ ॥सायं॥ ॥चिरंयहरितिवुग्लोल्यसमासेशरूपेणवुगुलोधीश्वरःसाहुःसायंचिरंयोगितिसप्तम्यंतेनेहिजितसायशब्द
स्यायंहेःहेमंनस्यागतवचनमग्नितवनलोपवचनमनर्थकंहेम्नःप्रकृतेनान्यानान्यहेमंनस्यागतवचनमग्नितवनलोपवचनमनर्थकंकिंकारणं
हेम्नःप्रकृतेनान्यानान्यप्रकृतेनांहेमनशब्दःअलोपदर्शनाच्चेनंनत्वमनुभवतेनवेति॥ ॥सायंचिरंप्रेट्टपुत्रो॥ ॥चिरंपरुत्परारिव्यह्नः॥
चिरंपरुत्परारिव्यहलोवकव्यःचिरंलोपहलंपरारिलंप्रागपछंदसिलोपअ॥लअवकव्यःप्रत्ययमात्रंनंःअणादिःपञ्चानादिमवूस्मनः॥
अणिमंःआदिमंःपञ्चिमंः॥ ॥अंतात्तःदूनिवक्तव्यं॥अंतिमंःअथसायचिरंयोःकिंनिपातनेसायचिरंयोर्मकारांतनंपरपरसंज्ञासंनियुक्तं
॥सायंचिरंयोर्मकारांतनंपरपरसंज्ञानियोगेननियमात्तेसायंतनंचिरंतनं॥नेतरहिसमकारांतःसायंशब्दःयद्यमकारांतःकथंसायाह्नः
॥सायमोह्नलोपः॥सायमोह्नोमलोपः॥सायमोह्नमलोपोवक्तव्यःकथंसायंतनोनोचेनिवक्तव्यंकथंसायं॥सायेवासप्रत्ययोचेनिव
क्तव्यं॥

स्यचिरंशब्दस्यचयोगेनतत्रियायतनेसर्थेमकारांतइति॥अनेनसायंशब्दःप्रत्ययांतयतनेअवयवेवर्तुमानतत्रिया
यतनेसायंशब्दस्यलक्षयत्रोक्तवसानमात्रवाचीनतुकालविशेषवाचीतेनेहग्रहणमयुक्तमितिभावः॥सायंयोःकुनिअंशेऽकुणेनभ्यस्तुकुशेष
जनोनिहिष्टःसाधोविसायपूर्वस्याद्रूपेनिज्ञापकोदेकारेशिसमासः॥सायंतनादिनविहरणेनतनवासप्रत्ययेनिमलोपेवक्तव्येसायंतनिभाषका
रवचनप्रामाण्याद्भयसंज्ञाभावः॥

ગુણમણિરોહણાદ્રિ ભગવાન્ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ વિરચિત
શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન
સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિ
(બૃહન્ન્યાસ સહિત)

સપ્તમોધ્યાય

પ્રથમ પાદ

પ્રકાશક
શ્રી ભોગીલાલ જેસિંગભાઈ
શ્રી સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ-૧

પ્રથમ આવૃત્તિ
વિ.સં. ૨૦૪૫
ઈ.સ. ૧૯૮૯
પ્રત ૧૦૦૦
મૂલ્ય રૂા. ૧૫૦-૦૦

મુદ્રક
ભોગીલાલ જેસિંગભાઈ
શ્રી સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ-૧
ટાઈપસેટિંગ
ગુર્જર ટાઈપસેટિંગ
૨૫૪૫, ગોળ લીમડા, અમદાવાદ-૧
ટાઈટલ મુદ્રક
ન્યુ ઈન્ડિયા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ખાડિયા, અમદાવાદ-૧

३ भा कै॰ ४
॥ ९०॥

किमर्थमिति। सर्वस्यैव सूत्रस्याक्षेपः। बाधनार्थमिति। नस्येदमित्यत्राणादयो मा भूवन्नित्याणादयः प्राप्ताः। शैषिकाणामपवादो वुञ् छश्च। कथं पुनः शेषे ... बाध्यत इति। ... कथं वुञ्छणादयः शैषिकाः प्राप्नुवन्ति ...
... शैषिकः कथं विकारे प्राप्नोति ... प्रश्नः ... इति ... विकारोऽपि तस्येदमित्यत्रापि ...
... प्राप्नुवन्ति ... विकारः ... विशेषाः ... योगविभागे ... विकार इति ... विशेषणं ... विकारे ...
... शेषः ... प्राप्नुवन्ति ... शैषिकाः ... विकारे ... नाम ...

किमर्थमिदमुच्यते। बाधनार्थं कृतं भवेत्। येन त्वं बाधकाः ... बाधनार्थाः कथं पुनः शैषिकः शैषिकं बाधेत ... शेषः ... विशेषाः ...
... पुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति। यावता ... किंचिदुच्यते ... कथं पुनः ...
... प्राप्तुं ... बाधितुं ... नस्य ग्रहणं ... सामर्थ्यात् ... किमिदं भवान् ... अनुवर्तनस्य ग्रहणं ... प्रयोजनमाह ... पुनः सर्वस्यैव योगस्य॥ अवश्यमुत्तरार्थो
ऽयं निर्देशः कर्तव्यः सर्वार्थं विभक्तिः ... उत्तरार्थो निर्देशः कृत्वा॥ ... सामर्थ्यविभक्तिरनुवर्तते। तस्येदमिति॥ ॥ ६२

नुमानमेव बाधितिमावः। के पुनरिति। शैषिकाणामिति निर्धारणे षष्ठी। अपवादैरिति ... अर्थः। हलसीरादिति। हलशब्देन विषय ... ठक्... ...
नितस्य ... शैषिकः ... नाम ... विकार ... भवति ... कथं पुनरि ... रा॰
...ति। हलसीराट्ठगित्यस्य ... कथम ... बाधितुं योगस्तस्यार्थः स्यादिति प्रश्नः। नस्य ग्रहणं सामर्थ्यादिति। बाधकबाधनार्थादिति ॥ ९०॥
पुनरर्थमित्यर्थः। नस्य ग्रहणमेव बाधनार्थमिति सामर्थ्यादिति ... इदमर्थादिका ... कर्तव्या बाधकबाधनार्थमेवेत्यर्थः॥

नवेति। ... आधाराः ... शब्दे ... तस्य ... विषये ... अर्थे ...
नाति ... प्रयोगे ... पाटलिपुत्रकाः इति। पाटलिपुत्रस्यावयवाः ... इति ... अणादयः ... इतिवुञ्
... शैषिकेषु ... निवृत्ते ... अर्थः। ... अनुवृत्तेः ... इति ...

न वा संप्रयः। न वा संप्रत्ययः ... शैषिकाणां निवृत्तेः। न हि ... विकारानिवर्तते। यदि ... विकारावयव
योः शैषिका न ... निवर्तिका। अवयवे ... प्राप्नोति ... अवयवे ... प्राप्नोति ...
प्राप्नोति। पाटलिपुत्रकाः प्रासादाः। पाटलिपुत्रकाः प्राकाराः इति। ... अविप्रतिषेधात्
... अविप्रतिषेधो नोपपद्यते। ... विप्रतिषेधं ... इति ... विप्रतिषेधो नोप
पद्यते। ... विप्रतिषेधं ... इति। ... विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणं ... निवृत्ते ... शैषिकेषु
... तस्य ... प्रतिषेधः। अनुवृत्तौ हि
... विप्रतिषेधात् ... अनुवृत्ते ... शैषिकेषु ... अवयवाः। अवयवाद्विप्रतिषे
धात् ... विप्रतिषेधादिति॥

र्थं तत्र विशेषाद् ... विप्रतिषेधादिति। ... इत्यर्थः। ... विप्रतिषेधादिति। ...
... इत्यर्थः। ... भाष्यकारः ... विप्रतिषेधमाह॥

नेनेतिप्रयत्नः कायोनप्रयत्निनिर्विकारावयवयोः प्रयोगमात्रार्थोनप्रयत्नः तस्माद्दिनोपधनमिधानेनाश्रीपनेनहाजितप्रत्ययनप्रत्ययाद्दिनिसूत्रप्रय
नीयवैल्वमायाद्दिनिहतप्रत्ययेननप्रत्ययालुगितिवक्तव्यंतत्रप्रत्ययोत्पत्तौसत्यनुपसर्जनलक्षणाट्कोनप्रत्ययप्राप्तिरस्तीतिवृद्धिकार्यप्रत्ययप्राप्तमनेयएनुपसर्जनलक्षणोवयवोनविकारोनहोप्रि

नेनानभिधानात्।हिविकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेनप्रत्ययेनार्थस्याभिधानंस्यान्नाञ्जनभिधानान्नतदुत्पत्तिर्नभविष्यतिनतस्याव
एपनमभिधानमाश्रयितव्यं॥अभिधानेनयत्तोत्पिप्रयट्प्रसंगः।अभिधानेहतप्रत्ययोत्पिप्रयट्प्रसङ्गेनावैल्वास्थविकाइति॥तस्मा
न्नप्रत्ययांतालुग्वक्तव्यः॥तस्मान्नप्रत्ययांतालुग्वक्तव्यः।यदिलुग्घ्यतेः कथंगोमयंभस्मदोषयैमानेकाणिन्योहरतिः।अत्रनत्रागोम
याद्दुवणक्षाराच्चलुग्वक्तव्यः।इहतर्हिश्रुंकीशुंजेनाद्दिनीकारोनप्राप्नोति।इष्टमेवैतत्।लक्षणएतोनाश्रुष्टिकेसेवभवितव्य।
इहहिसोनागःपटेनिवुत्पाद्यत्वाज्जनपदसंगइति॥

पटेनत्वनपदत्वनभवतीतिलुक्प्रसंगएवनास्तिदुवयशब्दोदुर्धिकाइतिमानेवइतिवक्तव्यंयोनएनाप्रत्ययमनुपनाद्दिलक्षणोऽत्रौ
ष्ट्रकानिः।इदंलक्षणास्यप्रत्ययस्यलुकिकृतेऽजन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाप्रातिपदिकसंज्ञायांसुपोलुकिकृतेस्त्रीत्वेङाबादयोनप्राप्नुवंति॥ तत्र
॥९३॥

पाल्याशानिःपालाशस्यविकारःपलाशाद्दिनोवेतिपक्षेजनदन्ताद्दिकोमयटोलुकाकाणयसंगःणाणिनापलक्षणोनजनपदाद्दिनिनाकारमि
तिकाशब्दकनिनिःश्रुणानप्रत्ययेयामध्येग्रामनुपसर्जनलक्षणाट्काःप्रसंगःनास्माद्दिनिःपरस्यालुकिणलाशानिनाभिधानिनस्माद्दनभिधानान्न
यटोनुत्पत्तिर्नाश्रयितव्या।केचिन्मुग्धबोधःनैषदोषःस्वयेग्रामभिधेयेग्रामाद्दिकाणेसतिवैल्वास्थविकाइतिवक्तव्येयश्चासौ-ग्रंथनिलुप्तस्तंयश्च-श्रु य
नेनुपत्तस्माद्दिकाः-स्वयंकुनाल्लुकनेनानभिधानाद्दिनिःश्रुनेनयद्यपिकाशब्दस्याणादानतद्याणापिशलानणीदृलाभवतिकोला
दृतिप्रश्नः।प्रकृतनत्वादितिःप्रकृतेरन्तरंयत्नेनप्रकृतनत्वादः प्रकृतिरेवनिकारहणलाभायप्रत्यानविकारावस्थायामवि
कविन्प्रकाशनिशब्देनाभिधीयतइत्यर्थः॥

ओ ॐ आवहनेषक्॥ ॥तद्धेतोस्तद्धितिकल्पिमात्रेणिहेश्वनेननुहितीयासप्तम्यर्थेविभक्तिःआहोस्वभूतादिभ्यइत्यत्रेनवचनात्तेनपरस्मु
ह्यपरंप्रत्यपःशाशदृन्याहमाशदृिकोनिपःशदृन्याहनेनशदृिकइतिनत्रपरस्मुख्याथीइतिनाप्रत्यवमृश्यमानोवचनक्रियासंबंधान्
कर्मणिसंपद्यतेऽत्रशानिपदिकनाचुदितीयानुत्पत्तिःप्रभूतमाहेतिक्रियाविशेषणात्तत्कर्मिन्याएकत्वादिविशिष्टंनानुकारणमेतत्

आवहनेषक्॥ ॥हकाकोनतद्धेतिमाशदृिभ्यउपसंख्यानंहकाकोनतद्धेतिसांशदृिभ्यउपसंख्यानंकर्मिंणाशदृि
कःनेनशदृिकःकार्यशदृिकःआहोस्वभूतादिभ्यःआहोस्वभूतादिभ्यःहवकथःप्रभूतमाहप्रभूतिकःणाधौप्रिकःएछ
तौसुत्यादिभ्यःएछतौसुत्यादिभ्यष्ठवकथःसौत्यानिकःसौवश्वनिकःसौवश्वनिकःगछतौपाहगादिभ्यःगछतौ
पाहगादिभ्यष्ठवकथःपाहगिकःगौनुत्तलिकः॥ ॥आकर्षीनष्ठल॥ ॥हकेसोविन्सोहितिकंषनंकेसोविन्सोविष्ठ
म्नतत्रनत्रापनेकेसासाहितिकंषनंकेसोविष्ठमिनिनोनत्रकिंनाम्यांणीगणानेकनिधंआकर्षीनष्ठीरेभिन्याहिभ्यःकु
त्सीरसत्राच्चाआवसथात्किंशगहेषिनःषरेनेहगधिकोगा।

त्रशदृेकार्थसंभवान्निरुक्तार्थहेत्वभिधिः॥आकाहेतिःप्रकरणनेकस्यवकास्यकंजनपास्यक्रत्याविशेषानवधारणानसोहिति
केपिवासकोनचिचेतिहिंचनविधानादनेकवकोनसंभवात्संशयः॥आकर्षीतिश्लोकवार्त्तिककारःसंहिग्धानसंहिग्धाश्चसो
तिनिनासायपर्व्जागणीनाषरेनइतिविधिवाक्यप्रभंषदूतंप्रत्यपालकसंप्रेने॥

विभाषाग्रा॥ गवीवधाच्चेतिषकथंणिनिःत्रत्रविधवावधशब्दौपत्नीपौनत्रत्रविहितकल्पानेनसंभवतिप्रभावंप्रत्यपसेहत्वान्ननोवीवधा
च्चेतिवक्तव्यमितिकः॥ ॥केर्म्मोविभाषाग्रामूहितिहिंचत्रविभाषेसंभवनःएकग्रहोविभाषाग्रपणविभाषाग्रविवधावधादिनि॥नत्रोनोरणा
विनिनग्रहणंपूर्वसत्रेणकेनेत्यत्रविभाषाग्रहणात्तत्रानुवृत्तेनत्वान्नुहत्यत्रग्रहोविभाषानिनग्रहणनिवर्त्तनेहितिनेनग्रविभाषानिवर्त्तनइ
विभाषाविधयात्॥ ॥वीवधाच्चेतिवक्तव्यंकेषिकः॥ ॥त्रैग्रिमूनिसे॥ ॥निनग्रहोकिमर्थमविभाषाग्रामूत्रेनेहस्तिप्रयोजन
पूर्वस्मिन्त्रेवयोगेविभाषाग्रहणानिहनंहंतीहिग्रोजनंत्रैग्रीन्त्रिनवचनंविषयीर्थेनिर्त्तंयेनग्रन्विषयग्रेवयथास्यान्-केवलस्य
प्रयोगोगामूत्-अस्तिप्रयोजनमग्रेनत्-किंनहीतिनत्रयथाधिकारंनहिविषयनाग्रप्रसंगःनत्रयथाधिकारंनहिविषयनाग्राप्नोतिनिर्हे
नहंतिवर्त्तनेनेनेनिर्हनएवत्रग्रंनग्रन्विषयंस्यानग्रेऽपवादाग्रलत्रनस्यान्-रूत्रिग्रंनग्रहन्तुविहितमितिप्रकृतेनहिनावहंतिप्रकृत
हंनग्रएवकथंःकुहिनाभूमिःग्रेकिमोऽग्रिीतिनावनर्थे-नत्रोवकथं-ग्रेत्रैग्रिमूनग्रवनि-नत्रोनिनं-निनंत्रनाहिनविनि-कि
मर्थमिहंनिनंत्रनग्रन्विषयएवयथास्यान्-केवलस्यप्रयोगोगामूहिनि-त्रैग्रेग्रिन्त्रिनं॥
सुत्रकमितिमनाहोनेनहलोनिहनाःस्वाग्रिप्रायंप्रकाशयनि।हंनहीतिग्रिहिंनग्रएवेतिकिंगानिहंन्नग्रिनसंग्रेवचनस्यनिहन्नि-स्यान्नु
पक्षि-किंयनहनाहंनाग्रेनर्थः-रूत्रिग्रंनग्रहणेनिप्रनयप्रयोगंनग्रेनाग्रणिग्रहणानिरूत्रिग्रहणंग्रीविशेषणानिस्त्रीनर्थः।भावहनिप्रकृतेनि।भा
वकानिनःशदृान्निहंन्नेग्रीहमणविधेयहनर्थः।त्रैग्रिनि।पूर्वेणाग्रिहिंनेनाग्रेवचनेननिहंनेनावहार्वनिवर्त्तनेननोनिनाग्रिनेनोपचाग्रन्नाग्रि
षयस्याधिकारस्यनिहन्नि-किंयनहनिनहिषयनाग्रिग्रनयस्यनिहनि॥

॥चूर्णा॥ ॥इनिनेनिठकुसंसृष्टेनेनानभिधानाञ्चनिष्पन्नानिभावलवणासक्तविनाहिनिःसस्नुगुनवानगुणवाविनोशुल्कोहनोगुणगुणि
नोमेरोपवासनगुणिशब्दिर्हीनाञ्चार्थीलुकेनर्थेः॥संसृष्टेवेनिलवणेनसंसृष्टमपियत्नलवणासंनभवतिनत्रनदृश्यतेलवणशब्दस्यर्थेः॥प्रयच्छ॥॥युक्तहनि॥८

चूर्णिहिनि॥ ॥युक्तयोगेशकोवक्तुंकथंचूर्णाचूर्णीनोचूर्णिनइति॥निनेनन्नसमीपेनसिद्धेचूर्णीहिनि॥ ॥लवणाल्लुक्॥ ॥लव
णाल्लुगवचनान्नथीकासक्तविनाःलवणाल्लुगवचनप्रमथीकंकिंकाणःसक्तविनाःसक्तयेसलवणशब्देनसंसृष्टनिमित्तेः॥ञा
नञ्चासक्तावञ्चसंसृष्टेवर्हीनाञ्चसंसृष्टेविहिलवणशब्दोवर्तते॥नथीःलवणशब्दोलवणेनयोगेनिसंसृष्टेवार्हीनाञ्चसं
सृष्टेविवचनोपलभ्यतेनतदाहञ्चलवणाःसूपःशुलवणशाकमितिःलवणाल्लुक्॥ ॥प्रयच्छतिगर्ह्यं॥ ॥युक्तोयं
निर्देशःयदसावस्मैदानाद्दुष्टत्वंनितरांकथंतर्हिनिर्देशःकर्त्तव्यःप्रयच्छतिगर्ह्यंइतिसतिहेतावनिर्देशःकर्त्तव्यःन
कर्त्तव्यःनार्थोज्ञाच्छब्देनभविष्यतिगर्ह्यंगर्ह्येप्रेष्यादौनवाप्रेष्याच्छब्दलोपोनवाद्दष्टव्यःद्विगुणंप्रेष्यादिनाप्रयच्छतिः
द्वैगुणिकःत्रैगुणिकःसद्वैधंधुषिभाकःसद्वैधंधुषिभावीवक्तव्यःवहुषिकः॥

नमनोयद्दलंदानेनतनगर्ह्यंतल्लवणाद्दुष्टत्वंनितरांगर्ह्यमितिनर्थेः॥गर्ह्येतिद्विगुणाःप्रयच्छतिद्वैगुणिकइतिवातुर्थीमात्र ॥ ९७॥
प्रत्ययोविधेयद्दत्यर्थेः॥प्रेष्याज्ञौपवेतिउपवाणपेक्षयाविकल्पाज्ञौकाशब्दाद्द्विगुणप्रेष्यादिनावाकानूपत्यपोप्रेष्यान्लोपश्चावाद्वैधि
कइतिसद्यर्थेधनंप्रयच्छतीत्यर्थः॥

धर्म्मी॥ ॥त्रधर्म्माज्ञेतिनञ्नाधिधर्म्यद्दणावनाप्राणिपद्दिकेननिषेधाद्दवचनांयेनविधिस्तन्नधर्म्मीत्रजद्दतिवार्त्तिकमनपेक्ष्यैनद्दुक्॥
॥नञोज्ञ॥॥नञ्नाप्राप्तिनिःनञ्शब्दस्यज्ञेतीवसिद्धेप्राप्तपद्दाज्ञनेनोणनंयथानञ्शब्दोद्दज्ञभवनेवंनाशब्दोद्दर्णार्थः॥ ॥शिल्पम्॥
त्रप्राप्तपूर्व्वंक्रियासुकौशलंशिल्पं॥नद्दणाद्दिसुद्दिविधाक्रियात्रप्राद्दनेनलभ्यणानिष्पाद्दलभ्यणावतत्रविशेषानुप्राद्दानानद्दछ्
धर्म्मेवानि॥ ॥त्रधर्म्माद्दःत्रधर्म्माज्ञेतिवक्तव्यंत्राधर्म्मिकः॥ ॥ञनोऽज्ञ॥ ॥नञ्नाप्राप्तज्ञवचनोनञ्नाप्राप्तज्ञेति
वक्तव्यंनुधर्म्मानाणानाप्राविशसिनुधर्म्मंविशाद्दुद्धोपश्च॥त्रज्ञवक्तव्यःविशसिनुधर्म्मंविशाद्दुद्धोविभाजयितुंशिलोपश्चत्र
ज्ञवक्तव्यःविभाजयितुंधर्म्मंविभाजित्रे॥ ॥शिल्ये॥ ॥किंयत्तन्नद्दंगःशिल्यंतन्नाद्दंगिकःकिंचानःकुंभकाणोप्राप्तोनिः
एवंतर्हुन्नाप्रद्दणोणोद्दष्टव्यःशिल्यमिचशिल्यंनद्दंगवाद्दनंशिल्यमस्यप्राद्दंगिकःपेठिकः॥

निकिंयत्तेनिएवंतर्हिनिउपचीनद्दनिःशिल्यशब्दस्याध्यायनद्दत्ययेवशब्दलोपुःकुंभकाप्राद्दिनद्दंगोमुख्यंशिल्यंवाद्दकल्पनूपच
रितंनद्दंगवाद्दनमितिलोकेप्राद्दिकशब्दस्यद्दंगेवाद्दनशिल्पाभिधेयेनत्रेमाद्दचर्यानद्दंगवाद्दनेनद्दंगशब्दस्यद्दनिविषये
द्दत्तागतार्थेःनाद्दप्रयोगोवाद्दनशब्दस्य॥

शक्तिमाहेत्यादिनाऽनुक्तसमुच्चयार्थकचकारस्य प्रयोगे सति तेन समुच्चीयमानस्य शक्तिमाहेत्यादेरर्थस्य
गम्यमानस्य क्रियाविशेषणभूतस्य कर्मत्वविधानं कथं स्यादिति चेन्न शक्तिमाहेत्यादेः क्रियाविशेषणत्वे
ऽपि विधिनिमन्त्रणाद्यर्थक्रियान्वयाभावात्तत्र कर्मत्वविधानानुपपत्तेः । एवं तर्हि चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वमेव मा भूत् । किं तर्हि । पुनरुक्तिविधानमेवास्य प्रयोजनं भविष्यति । शक्तिमाहेत्यादेः पुनरुक्तस्य
शक्तिमाहेत्यादेः कर्मत्वविधानमेवास्य प्रयोजनं भविष्यतीति चेन्न । किमर्थमयं पुनरुक्तिविधानमारभ्यते ।
न तावदनुक्तसमुच्चयार्थं चकारं प्रयुञ्जानः शक्तिमाहेत्यादेः पुनरुक्तिं विदधाति । नापि कर्मत्वविधानार्थं
सवर्णाग्रहणेन सिद्धे नसिध्यादिविधानस्येदमपि सिध्यति । यदि हि पुनर्विधिरारभ्यमाणोऽपि नाम
ध्यते । सवर्णाग्रहणमपि प्रयोजयति । यथा विधिप्रतिषेधयोरनर्थकत्वाविधिर्बाध्यते । यस्तु विधेर्निमित्त-
निरपेक्षो बाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नास्ति वा बाध्यते । यस्य निमित्तोपपत्तौ च प्र-
तिषेधो बाधनमात्रार्थकः । सवर्णाग्रहणस्य तु नानिमित्तमेव ॥ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ किं यस्यास्तिमतिः सास्तिकः किं
चानः । चौरोपपत्तेरेवं तर्हि नास्तिकोपपत्तेः । अस्तीत्यस्य मतिः आस्तिकः । नास्तीत्यस्य मतिः नास्तिकः । दिष्टमित्यस्य मतिः

दुस्पुनर्विधानेनेति । अस्ति ॥ चौरोपपत्तिरस्तीत्यस्य मतिरस्तिदुर्वानः । अथवेदमपरार्थं नास्तिकः स्यादिति वक्तव्यं
न्यायस्यानुपदर्शनान्न्यायकोशप्रतिपत्तेः । अस्तीत्यस्मिन्पक्षे लोककर्मकाच्चसकारविज्ञेयात्तत्रैवविषये लोके प्रयोगदर्शनान्नेयं न्याय-
कोशप्रतिपत्तिर्यस्यास्तिकः । नास्तिष्टशब्दोऽपपूर्वोऽयं नेनेष्टवत्पापयोगेऽपि दिष्टकः ॥

छात्रादिजपुरुषस्येत्यपपुरुषोपपत्तेश्चेष्यायनिमछात्रशब्दमिषेवस्यादिनार्थः । तस्मादपपुरुषस्येवशब्दस्यलोपोदृष्टव्यइत्यर्थः । यौगन्धरि
श्छत्रशब्दस्याश्वयाणायनेरवयवस्यदर्शनादिकंभवति । गुरुश्छत्रमिति । अन्यानंशिष्यस्यछात्रयतिनिवर्तयतिपचादित्वात्रत्रछत्रशीलमस्यगु
रुविषयंयदानंशीलमस्येत्यर्थः ॥ हितं ॥ इनाथादयोविहितचतुर्थीनानिर्दिष्टेनतदप्रकृताः अस्मिन्विषयेसंधायोग्यत्वादिहानुपपन्ना
छत्रादिभ्योगाः ॥ किंयस्यछत्रमाच्छादनशीलंसछात्रः किंचानः । नजपुनुषेपपत्तेरेवंतर्हिनपपुरुषस्यछत्रमिवछत्रंगुरुः छात्रं
गुरुणाशिष्यःछत्रवच्छादयशिष्योवागुरुःछत्रवत्पालयः ॥ हितंमक्षाःहितंमक्षाइतिचतुर्थीनिर्दिशःहितंमक्षाइतिचतुर्थी
निर्दिशःकर्मत्वंयाइनाथादिनिर्दिशःइनाथादिनिर्दिशानमभवति ॥ हितशब्देनचयोगेचतुर्थीविधीयतेमाप्राप्नोतिसतेहिचतुर्थीनिर्दिशः
कर्मत्वंयःनकर्मत्वंयःपवंसतीहितंमक्षाइत्यस्मिन्नुक्तेसतीयमनुक्तेनियुक्तंनदस्माद्भवति ॥ तदुक्तनिरस्ययुगप्रारंभः ॥ बहुलमभिधानेत्यश
कटहलोलाम्यःपत्ययविधानानर्थकंविहितत्वात् । बहुलीमभिधानेत्यशकटहलशोलम्यःपत्ययविधानमनर्थकं । किंकारणं । विहि
तत्वात् । विहितोऽत्रपत्ययःनत्वेदमिति । शकृन्मेदःइविधानेशकृन्मेदःइविधिःसंभवति । अयोहिशकृतोर्थंवहतिअयोहिशकृतोर्थस्यवे
देति । शकृन्मेदःइविधानमिमित्तिवेदार्थोऽयंयोऽस्यपत्ययविधानस्यार्थस्तमाश्रित्यशकृन्मेदःइविधानमिमित्तिवेदनाश्रयोऽयंपत्ययविधिःस
एवार्थोऽर्थवहतिसएवार्थस्यवोढेतिनत्वार्थस्तमाश्रित्यइदंतर्हिप्रयोजनंयोद्वावर्थौवहतिसद्विधाःयोद्वयोरर्थयोर्वेदसद्विधः ॥
तेनसंनिपुत्रभवति । अनेनसंनिकस्मान्नभवति । प्राग्ग्रहणस्यकरणे ॥
नपत्ययार्थेनिर्दिष्टस्यादिनार्थेनतद्वत् ॥ शकृन्मेदःइतिषष्ठ्यंतात्पत्ययोविधीयमानोद्वितीयार्थानाप्राप्तोनार्थः । अथेतमाश्रित्यादिनाऽथेतमे
कानाश्रित्यपत्ययोनाविष्टमिति । दिर्भवत्येवनार्थः । ननुचार्थेद्वयोगेऽनिनत्रीकोटक्यपिप्रयोगदर्शनात्प्रत्ययानामनेकोऽर्थः । द्वित्वमर्थइति । अथ
सामान्यलक्षणोयद्विधानंनतदनर्थकं ॥

४भा·कै·४· ॥९९॥

संज्ञायां॥ निपातनादनर्थकमिति। इह कश्चिदर्थो निपातनमाश्रित्य तदनर्थकं विधिर्नैव सिद्धमेवमेवेत्यर्थः। जनीशब्दादि जायते सा गार्भ इति जनीवधूः
उच्यते जनिसहितस्यामितता। अस्य योजनिवध्वोश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। सर्वकाल इति। यद्यपि विग्रहार्थे तद्विवक्षितो कालयोरविवक्षितत्वेन तथापि इति तथा
पित्रा याचनुसारेणोपनिवर्तते गौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणं॥ विधा॥ शर्करादिभ्य इति। प्रधानस्याधारत्वेन स्यादप्रसंगः। अनभिधानादि

संज्ञायां जन्या॥ किं निपातनात् जनन्या जनी भावो निपातनेनाय च प्रत्ययः जन्या इति निपातनादनर्थकं एवं च मा निर्देशात् जन्या इति निपातनमन
र्थकं। किं कारणं। एवं च मा निर्देशात्॥ जनीशब्दो देवाप्येवं मा इदं तर्हि प्रयोजनं। सर्वकालः अत्र यद्विधिर्भाविता येन जनी वहति जन्याः जा
नीवोढा जन्याः। जनी मवा भूर्जन्या इति॥ ॥विध्यत्यधनुषा॥ विध्यत्यकारणे न विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यं। इतरथा ह्यतिप्रसंगः। अधनुषेति
युच्यमाने अतिप्रसंगो भवति। इहापि प्रसज्येत। शर्करा पादं विध्यन्ति कंटकैर्विध्यन्ति। न तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। कस्मान्न भवति। शर्क
राभिर्विध्यन्ति कंटकैर्विध्यन्ति। अनभिधानात्॥ हृदयबन्धनानां सुपृक्तेत्यर्थः॥ ॥हृदयबन्धनानां सुपृक्तैर्हृदयैर्बद्धे॥ तत्र दक्षिणाग्राववपिप्रापोति द
क्षिणाग्राविति हृदयबन्धनानां युज्यते॥ एवं तर्हि हृदयबन्धनानां सुपृक्तैः सुपृक्तैः सर्वश्च हृदयबन्धनानां सुपृक्तः। तत्र प्रकर्षगतिर्विवक्षित्ते। साधी
यो योगहृदयबन्धनानां सुपृक्त इति। कस्य सामाधायः। पक्षिमाल्लाश्रयाजाः। क्रियन्ते। अथ वा हृदयबन्धनानां मन्त्र। पक्षिणे युज्यते। अथ वा मंत्राया

ति। शर्कराभिः पशरूपतिप्रयोगाभावादित्यर्थः। एवं चाधनुषेत्येपि न वक्तव्यं। अमेनाहुः। धनुषा करणविशेषेण कारणमात्रेलक्ष्यत इति सर्वत्र करणे
प्रतिषेधः प्रवर्तते॥ ॥ग्रह॥ ॥ग्रहपतिर्यजमानः। पाक्षिक्लिति। यजमानेन पत्न्या वपयागविशेषाः क्रियन्ते तेन पत्नीसंयाजाः। तेषां हि पत्
वक्रियते तेन दक्षिणाग्रो। अयवेति। सच मंत्रो गार्हपत्यविषयएव॥ राम ॥९९॥

४भा·कै·४ ॥१००॥

मत्वर्थी॥ अनंतरार्थे वेति। वाशब्दः समुच्चये मत्वर्थमातसत्वर्थविशेषणो विप्रत्ययोनंतरार्थे पारार्थः। मधुनीति। मधु विद्यते स्मिन्नसंस्मिन्वा तस्मि
न्नविद्यते तस्मिन्निति यतो लुक् नमः शब्दो त्रान्यवाची। अत्र नभस्यस्य इति नपुंसकत्वं छान्दसत्वात् द्वयरिति। एषामिदं तास्मिन्नस्ति उर्जास्मिन्नस्ति
शीचनशक तास्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः पुंक्त्वानायत्यायादिनात्वशत्वाभावः। वसो॥ ॥अप्रारमपूर्व इति। अष्टमपूर्वो विनः छंद शह

मत्वर्थे मासतन्वोः॥ ॥मासतन्वोरनंतरार्थे वा॥ मासतन्वोरनंतरार्थे वेति वक्तव्यं॥ मध्वस्मिन्नस्ति मधव्यस्मिन्ननंतरमिति वा मधवः
माधवः॥ लुगकारेकाररेफाश्च॥ लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। लुक् मधुः नभः नभः। अकारः इषः ऊर्जः। इकारः शुचिः। रे
फः शुक्रः॥ ॥वसोः समूहे च॥ ॥अक्षरसमूहे छंदस उपसंख्यानं॥ अक्षरसमूहे छंदस उपसंख्यानं कर्तव्यं॥ आश्रावयेति च
तुरक्षरं। अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं। ये यजामह इति पंचाक्षरं। यजेति द्व्यक्षरं। द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः। छंदस्यः
प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः। छंदसिबहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्तव्यं। हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः। अग्निरीशे वसव्यस्योपसं
ख्यानं कर्तव्यं। नक्षत्राद्घः। उपसंख्यानं कर्तव्यं। नक्षत्रियः॥ स्वार्थविज्ञानात्सिद्धं॥ स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमेतत्॥ वसव एव वसव्याः पातु॥
॥इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकं॥ राम

यत्प्रत्ययः ठेश्रावयेति। अक्षराणि गणयन्ते। स्वार्थविज्ञानादिति। वसोरिति योगविभागः कर्तव्यः तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्या ॥१००॥
यजय्यटपुत्रकय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं। शुभमस्तु॥

1307

1306

भा॰ कै श्रीगणेशाय नमः॥ ॥प्राक्क्रीताच्छः॥ प्राग्वचनमिति छ इत्येवाधिकारोऽस्त्विति प्रश्नः। प्राग्वचनमुक्तमिति। अस्मिन्प्राग्वचने यदुक्तं तद
॥१॥ न्यत्रोक्तं प्राप्स्यतु ल्यतान प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र यदुक्तं तदेवेहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः। सकृद्विधानार्थमिति। प्रक्रान्तार्थत्वात्तद्धितेष्वेकदेशानेन तद्धर्थे बहु छ
स्य विधानं यथा स्यादित्यर्थः। अविहितो यथा स्यादिति पुनःश्रुतस्यापकर्षप्रतिपत्तिः सुबन्तलाघवेन विहितो यथा स्यादित्यर्थः। योगे योग इति। अस्मिन्निर्दे

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥प्राक्क्रीताच्छः॥ ॥प्राग्वचनं किमर्थं प्राग्वचनमुक्तं। किमुक्तं। तत्र तावदुक्तं प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम
धिकारात्सिद्धमिति चेद्यवादिविषयेऽप्रसंग इति। इहापि प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थं सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात्। यो
गे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति। नैतदस्ति प्रयोजनमधिकारादप्येतत्सिद्धं। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग
उपतिष्ठते। अधिकारात्सिद्धमिति चेद्यवादिविषये छप्रसंगः। अधिकारात्सिद्धमिति चेद्यवादिविषये छः प्राप्नोति॥

द्विधानेन तस्मिन्हितं छ इत्येवं प्रथनिर्देशसूत्रं छो वक्तव्यस्तथा च शास्त्रस्य गौरवप्रसंगः। अधिकारादिति। छ इत्येतावदेव सूत्रमस्तु नार्थ प्रा॰ प्र
: प्राक्क्रीतादिति नेनयथैव प्रत्ययादयोऽधिकारास्तथा वधिविशेषोऽप्यादिनमंतो रादित्यंशलाघवेति मन्दमपि साधयिष्यतीत्यर्थः। प्रतियोगमित्यनेन ॥१॥
लाघवार्थत्वमधिकारस्योपदर्शयति योगे योग उपतिष्ठत इत्यनेनानधिकारस्य व्यापारः प्रदर्शित॥

उगवादिभ्यो यत्छस्यापि तावदिति श्रोतो न यतेन प्रतिसूत्रमधिकारस्यो पस्थानात्तु त्स्यापवादयोः सन्निधानाविशेषान्नन्यत्रत्यानीयादिभिर्विकल्पः स्या
दित्यर्थः। केचित्तु उगवादिभ्यो यदित्यमप्यधिकारस्तनोदयोऽविषाणोर्थानपुस्तकास्य धातुवलप्रमाणेन तादृद्रतु अदर्शनायं शरीरावयवाद्यच्छः बेति
। तस्य बाधो इति तस्माद्धितमित्यादिष्वर्थनिर्देशेषु प्राग्दीव्यतीयादिकारादिति सामान्यप्रकृतिविधिकाराजत्सन्निहितो शरीरावयवाद्यदित्यादौ तु विशेषप्रकृति

उगवादिभ्यो यत्छस्यापि छोऽपि प्राप्नोति। तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यं। अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्र
कृतय आहोस्वित्प्राक्क्रीताद्येऽर्था इति। किं चातः। यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषः अयवादिविषये छप्रसंग इति।
अथ विज्ञायते प्राक्क्रीताद्येऽर्था इति न दोषो भवति। समाने र्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच्छं बाधिष्यते। यथा न दोषस्तथास्तु
। प्राक्क्रीताद्येऽर्था इति विज्ञायते। कुत एतत्। तथा ह्ययं पाणिनेरार्थप्रतिनिर्देशिना इत। यथाहि वत्सलत्र प्रकृतयः पठ्यंते तेन तो या
कांचिदेव प्रकृतिमवधित्वेनोपादद्यात॥

तत्र प्राक्क्रीतात्प्रकृतिभ्यो विधीयमानः छो विशेषप्रकृतेरपि प्राप्नोतीत्यर्थः। समाने र्थे इति। तस्मै हितमित्यादिषु अर्थेषु शरीरावयवाद्यत्। विधीय
मानः प्रकृत्यंतरे सावकाशं छं बाधते। तत्रान्तरं कोऽपि मे दधीत्यर्थः। तथा हि लोके यथाजात्यो वधित्वेन तथाजात्यो नावधिमत्ता आधेयः। यथा मासान्प
रे इत्युक्ते कालः प्रतीयते आ मासात् पूर्वे इत्युक्ते देशः पर्वतेभ्यः आ तत्पूर्वं इत्युक्ते वा यां कांचिदिति। आपाटलीपुत्रान्पूर्वं इत्येवं वाच्यं स्यादित्यर्थः ॥

कः पुनरिहोपमार्थः यतः इत्यस्यार्थस्यापीवर्जनं न स्यात् आह कः पुनरित्यादि नन्वत्र नोपजनमित्यनेनैवाभिधेयेनाभिधेयेनेत्यादि कः किं प्रयोजनं यत्पीवरग्रहणं तत्पीवरार्थं नेत्यर्थः पीवरार्थं चेत्तेनैवेत्यादि सेहायतनदृष्टिसेनाविभाषा किमिहाभिप्रेतं पद्मपिहरिपूजादिभ्योविभाषा यावद्दि

नुपजातावकप्रतीतिर्नावश्यमनेनभवति ननु यथाहस्याग्रवह्नावेवं नोनुपजातिरिकेहवेनाप्यादयवकंतत्रभेदनिबंधनोनाभिवकयोः प्रकृतिवि
कारभावोनस्यादिनाशोकप्रेमातद्वयवावयविनास्याधयति दृश्यतइति प्रेहेनापिव्यवहारोवयवावयविनोदृश्यतेनकेवलमभेदेनैवेत्यर्थः ननुप्रकृतच्छे
देविकारस्यदर्शनंयथाकाष्ठोच्छेदेभस्मनःनवेहवकोच्छेदेनाभिदर्शनमित्याशंक्याहगुणान्तरोत्पादादिति तत्रावयवोयश्चकस्यचिन्नाभिसंज्ञकःसोजनादिगुणो
पुक्तनाभिसंज्ञावयवप्रकृतिलक्षणावकप्रतिप्रकृतिदृश्यतेन्यवयवनिबंधनोवयवशेषःसमुदायेपटादिरूपेनाहीनत्वतुष्टिपुष्टिहीनत्वादिविकारापेक्षालव

केवलाइत्यादि निपातनादिति चेन्नानर्थिनत्वात्तदर्थंतत्रेविशब्दात्तेयीप्राणावर्षुहसेनेति चेन्नपीप्राणानादिभोत्तरेतत्प्रकृतिपत्रेश्वेत्यादि
षिद्वेकेवलग्रहणंतत्रपीप्राणार्थमेवेतत्पर्यः पीप्राणोवसंनैवेतिसंज्ञायतेदृतिसंज्ञाविभाषाकिमिहाभिप्रेतंपद्मपिहरिपूजादिभ्योविभाषायावद्दि
तिपूर्वविप्रतिषेधग्रहणान्नित्यविभाषानभिधावगतंतत्रापिशिष्याणांसुखावबोधनायोपसंख्यानंकर्तव्यं इत्याशंक्याहनेति नान्यतरस्यां

केवलाइत्यत्र ॥ शकंधुकर्कटीशमीशलाटुकेवल्यमितिनिपातनादेतस्मिन्नर्थेकिंनिपातनंचपीप्राणार्थमित्यत्रेवेत्यर्थः
त्वेभोगनादितलुकातिदेशेनपीवरत्वेहेतावितिनिपातनात्पीवरत्वेहेतावितिहेमाद्भूतकेवलीयाकुर्वाणःतंपनहविर्नाम्निप्रयोजनंपीप्राणाप
युशसेनपर्युदासेप्राप्तेनत्रकेवलग्रहणेकियतेपीप्राणावसंज्ञैवाविभाषाहविषू किमियंप्राप्तेविभाषाआहोस्विदप्राप्तेक
थंचप्राप्तेकथंवात्रप्राप्तेउच्यतेतिहितानितेप्राप्तेत्रमत्रवात्रमत्रवात्रप्राप्तेहविषूपादिभ्योःप्राप्तेहविषूपादिभ्यःत्रप्राप्ते
विभाषाप्राप्तेनित्योविधिःचारणादुलाः॥ शकीवायवायन॥यत्रकालोथात्रायत्रवाणोथात्रीवसंख्यानेकर्मणांवा यहि
नार्थ्या॥

र्थंत्रोमाभूदितेवमर्थमुगवादिभ्योयद्दितत्रोपसंख्यानेनस्तंकेचिदूथसीनाहलेभ्योयद्विधावितितद्भविधिमिच्छन्नाचार्यनेतुहलसी
नाशद्भ्योस्माद्भवर्जनुर्थीध्यायतिहितएवयतितद्भविधिर्नित्यमित्याहुः॥

भा-कौ. स्वलनात्स्वशब्दो यास्मिन्। ननु कृतनलोपो यो के प्राप्नोति यथा ऽसन्देहो यात्कृतनलोपो निर्दिश्यतेति भावः। स्वसृच्छ इत्यत्र ए स्वारम्भाद्वेनानन्ते ज्ञाते न कार्या
॥४॥ न्ते इति वचनं स्वहृपनिहृपणार्थं। नस्येति। अन्यथा ननशब्दः प्रसज्येत। स्वसशब्दादेश इति। अन्यथा येनाभावक मर्यादाया इति प्रकृतिभावाद्दोषप्रसङ्गिति
स्यात्। कुतो नु चरसीति वलेन शब्दस्याने कार्थत्वाद्वालेमाशब्दं पर्यायत्वे नातिप्रसिद्धमिति स्फुटत्वादुपनिः। सप्तके नविग्रह इति। एकेनविग्रहस्य चेनर्थः। वि

स्वलयव स्वसशब्दो यमकारान्तो ऽप्यत्र पठितो। स्वसनशब्दो ऽपि नकारान्तोऽस्ति। नलोपसंख्याने कर्तव्ये स्वसशब्दस्यादेशोऽवक्तव्यः। स्वस्रोर्द्विहि
तमिति विग्रहे स्वस्यमिति वयथास्यात्। तथा वलेन शब्दो नकारान्तोऽप्यत्र वलेनाशब्दश्चाकारान्तोऽस्ति नलोपसंख्याने कर्तव्ये वलेनश
ब्दस्यादेशोऽवक्तव्यः। वलेनो मोहितमिति विग्रहे वलेमयमिति यथास्यात्। न तर्हि वक्तव्ये न वक्तव्यं समानार्थौ वेनौ स्वसशब्दः स्वसन
शब्दश्च। वलेनशब्दो वलेमाशब्दश्चाऽऽनश्च समानार्थौ। एवं च स्वसा कुतोऽनुचासि वलेन कुतो नुचासि वलेमेति नत्रद्वयोः शब्द
योः समानार्थयोरेकेनविग्रहः। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। स्वाविकल्पे यथा स्वैतमासमिति विग्रहे स्वाविकशब्दादुत्पत्ति
र्भवति भवति। आविकमिति। एवमिहापि स्वसा वा यहितमिति विग्रहे स्वस्यमिति भविष्यति। स्वसनेहितमिति विग्रहे ऽपवाद एवं तथा वलेमो
हितमिति विग्रहे वलेमयमिति भविष्यति। वलेमो मोहितमिति विग्रहे ऽवक्तव्य भविष्यतीत्येवं चेह सामर्थ्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति॥

ग्रहलक्षणाभ्यामपि भवतीति नासौ नियम्यते। विगृहीतिर्भिन्नकर्तृकत्वात्कानुपपत्तिः नेषदोषः। उत्पत्तिशब्दो नाम्नः नमुख्यते अन्नभावितान राम
र्थत्वान्नपरः प्रयत्नो यो गचेतिका न्यायप्रत्ययः स्वसः स्वालेमाशब्दाभ्यामनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवतीत्यर्थः॥ ॥४॥

स्वात्मात्म निर्दिश इति। योगं हितमितिप्रत्ययार्थनिर्देशः। भोगोत्तरपदात्प्रविधाने विवक्षितार्थप्रत्यय नामाप्रर्थ्याद्यनिर्देशः। तत्कार्यकालात्तथा
हि लोके पितृभोगीणाः इत्यत्र पितृशब्दात्पितृभ्यो हितं तस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः पितृभ्यो हितं तस्य तु प्रतिपत्तिरप्रसङ्गः वावचनमिति। अन्यथा भोगीनात्खो वाध
ने भोगोत्तरपदात्खविधाने केवलेभ्यः पितृभ्यो बाधकाभावात्खः सिध्यति। किं भोगीनाद्येति। प्रत्ययान्तात्स्य यत्प्रसङ्गः स्यादेवेति। स्यान्थ्येवि

आत्मन्विश्वजनभोग भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वात्। भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः। अप्रमत्तो नि
निर्देशोऽनिर्देशः। किं कारणं पूर्वपदार्थहितत्वात्। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्ययः इष्यते पितृभोगीय
हितेऽपि मात्रभोगीनः इति वक्तव्यं नह्यनेन एवं तर्हि भोगीनः प्रत्ययो विधास्यते भोगीनः इति वा वचनं भोगीनपीति परिप्रत्ययो विधीय
ते वा वचनं कर्तव्यं मातृभोगीणः पितृभोगीण इत्यपि यथा स्यात् इति। राजाचार्याभ्यां नित्यं। राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यं। राजभोगीनः आ
चार्यभोगीनः वा। आचार्यभोगीनः। किं भोगीनः प्रत्ययो विधीयते इत्यतः राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यं तेनाह। सर्वथा राजाचार्या
भ्यां नित्यमिति वक्तव्यं॥

नवहितकान्नननु भोगोत्तरपदात्खविधाने किं यमायोविनियम्यते। लोके वलाभ्यां राजाचार्याभ्यां च त्यानिकन्निन्निति। आतिदेवं तर्हि तथा पाठः।
कर्त्तव्यः। पथ्येऽविशेषिति। राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हितेऽप्रत्यय इति॥

ग्रामणीभोगानइतिग्रामणीभोगइतिवष्ठीसमासः।कोऽस्यभोगइतिचेदुच्यते।तत्संप्रयोगात्तिभक्ताद्दोप्रत्ययेनसविधायमतुमिति भाक०।इत्यर्थेकइति।भोगोधनमुच्यते।भोगवानयंदेशइतिधनवानपिरूपणीभोगउच्यतेतस्मादत्रकिंयाभोगशब्दश्चा।सं

इहचग्रामणीभोगानइतिउत्तरपदइतिरूपसंज्ञंनप्राप्नोति।इहचत्रयोगानइतित्रयोभातितत्संप्राप्नोति।सूत्रे चभिधानेयथाग्रामसभेकालुननुचोक्तंभोगोग्रामइतिनत्रयहानवविधानेत्रनिर्देशःपूर्वपदार्थहितनाहितिनेषदोषःत्रयंभोगशब्दःत्र ल्लेवर्तेयपदार्थकःतद्यथाभोगवानयंदेशइत्युच्यतेयस्मिन्ग्रामादयःसन्तिनचपंजनेनाश्रुतिक्रियापदार्थकःतद्यथाभोगवा नयंकालइत्युच्यतेयःसम्पद्यतेनाहाःक्रियाःश्रुतभवतितद्यःक्रियापदार्थकःतस्येहग्रहणंयत्पुनिरत्स्थाप्रःक्रि यामोहितःसंबंधाद्दोयित्रेहितोभवतिायहिसंबंधाद्दत्रुद्दयपदार्थकस्यापिग्रहणंयोविहितंदृष्टायहितःसंबंधाद्द सोपित्रेहितोभवतिात्रयद्यभोगशब्दःशरीरेचापिदृश्यतेतद्यथा॥

ण्म ॥५॥

बंधाद्दितिायत्रुपिनिधनायहितोनासाववश्यंपिनिहितोभवतिमप्रेतदूनंभविष्यतीतेनंवृणापिनिधनाश्रुणाद्दितिभावः।योहीतिायत्रु मप्रेतदूविष्यतीतिमन्यतेनासौपितुरेनदूनमितिरश्नतिकिंनाहिप्रेतहित्वमिमानेन॥

त्रुहिरिवेतिासमुदायेहनोभोगशब्दकदेशेयुक्तोवृत्तेा।केचिद्दहुजंगोगनेवभोगशब्देनोच्यतेननुसंशाशब्दिमितिनदूयुक्तंत्रत्रंत नान्यभोगविषयस्यवथाग्रामस्यकर्तृमप्राप्तत्वाद्दपंचजनाद्दितिामनुष्याःपंचजनाश्रुच्यंतचेत्तोवर्ष्यिथकाःपंचप्राःपंजनायेतिहिकृत्वोसंज्ञा यामितिसमासःसमुदायेहनस्यावयवेविहन्यादिकवचनंयथासप्तर्षयइति।योहिपंचानामितिःननुसापेक्षत्वात्त्रसमासेननभवतीहत्यादि

त्रहिरिवभोगेपुर्योतित्रहिरिवशरीरेतिगम्यतेाएवंपिनद्दशाणायहितःपिनद्दभोगाणाद्दतिाविधानेपंचजनाद्दुपसंख्या नेाविधानेपंचजनाद्दुपसंख्यानेकर्त्तव्येापंचजनायहितःपंचजनीनः।समानाधिकरणाद्दतिवक्तव्येाोहिपंचानांजनाय हितः।पंचजनायःसभवतिसर्वजनाद्दुत्रश्चासर्वजनाद्दुत्रश्चवक्तव्यः।वष्ठ्यासर्वजनायहितःसार्वजनिकःसर्वजनीनः।समानाधिकरणाद्दतिवक्तव्यं॥

संख्यायविशेषसमासेपूर्वपदेसंख्यैवजनाभेदेयाप्रतिीकलद्दोरणसंख्यायागुणास्तेतिसाप्तान्तंसंबंधादात्समासाप्रसंगःनेषदोषःयक एरणाद्दिवशायदाविशिष्टसंख्यैवद्दतिनावसायःसंख्याशब्दानांनराजनाद्दिनासाप्तान्तंसंबंधान्भवतिद्दत्रिःसर्वजनायेतिसर्वजि नद्दतिपूर्वैकोलेकसर्वेतिसमासः॥

यत्कापीमाणमिति। अत्रमूलेप्रथमान्तादिगणपदत्वमर्थः। उन्मानप्रमाणपरिमाणानितुमूलेदृश्यविषयाणामेवकथितवाहः। यत्कपरिमाणमितिनत्रायमर्थः। द्वौगाहिपरिमाणमपिसंख्यायापरिछिद्यतेद्वौहौगावितिपरिमाणग्रहणंकोपलक्षणंसर्वस्यसंख्यापरिछेद्यत्वात्। तदुक्तं॥हिहिप्रस्थसुवर्णादिमूर्त्तिभेदायकल्पनेकिंपायेशयकालकर्मसंख्यासर्वस्यमेदिकेति। सर्वंतदूनि। अतोहपरिणाहोन्मानंस्वगतावयवाद्यायेनमापतेकाष्ठादिसयेननत्परिमाणंप्रस्थादिकमुच्यतेप्रस्थस्यचेतिसंख्यायेचविशेषोगणानतेद्वौप्रस्थौत्रयःप्रस्थाइतिनत्रत्रत्यर्थः। तिलप्रस्तिभेद

भेदमात्रेसंख्याश्रद्दपत्वेकर्मकांतेयत्कापरिमाणंसर्वस्यसंख्याभेदमात्रेवर्तनिःपरिमाणंतुसर्वतः। सर्वतोमानमितिचानःपरिमाणमितिप्रस्थस्यचसप्रमानाद्यतेनैकुतश्चिद्विशेषोगम्यतेनचोन्मानतोनपरिमाणतोनप्रमाणतः। किंपुनरुन्मानंकिंपरिमाणंकिंप्रमाणंऊर्द्धमानंकिलोन्मानंऊर्द्धंयन्मायतेतदुन्मानं। परिमाणंतुसर्वतः। सर्वतोमानमितिचानःपरिमाणंकुनखतस्तिः सर्वतोभावेवर्त्तेत्रायामस्तुप्रमाणंस्यान्। आयामविष्कंभयोःप्रमाणमितिन्नेतदुच्यते॥

स्यद्दत्यादिनापरिछेदोमतवतीतिसमानाद्यतिग्रहणंसमानसन्निवेशप्रतिपादनार्थंत्रप्रसंगेनोन्मानप्रमाणयोरपिस्वरूपप्रतिपादनंप्रश्नपूर्वकंकरोतिकिंपुनरितिऊर्द्धमितिऊर्द्धंहिगवस्थितंपरिछेदकमुन्मानमुच्यते। यथाहालिनमुद्दकमितिनत्रद्दत्यादिकेचिदाहुः। अन्येतु द्दत्यादेःप्रमाणस्यतत्रमितिनुत्यादयोगोऽपवेनदुर्बलंतत्परिछिन्नगुरुत्वेनयत्यादिशब्दत्वाच्चेनपलादिनासुवर्णादेर्मुहूर्त्तमन्मायतेनदुन्मानेनतोद्दीपलादूर्द्धमुच्यतइत्यादुः। आयामइतिविस्तारोयेनमापतेद्दारुवस्त्रादिनात्रत्रमाणंद्दत्यादितत्रायामपरिछेदेनोच्यते॥

नैषेतिनकुतश्चित्सन्निवेशाद्दस्तेसंख्यामानेसन्निवेशादिनिरपेक्षमानमितिभर्थः। तथाहिद्वौप्रेद्दसर्वतोमितपरिमाणेपरिछेदकत्वा
त्रमाश्रयिष्यतद्दत्यर्थःतत्रेवमप्यपरिमाणसंख्यापरिशेषणमनर्थकंनिवर्तोवःप्रसयार्थस्यपरिछेदिकासंख्यातद्दप्रसयोयथास्यात्पंचकोशोसंद्दयइत्य
तनुप्रकृतत्वर्थस्यैवपरिछेदिकासंख्यापंचगोसंबंधस्येतितद्दामाभूदितेवमर्थंसंख्यापरिमाणग्रहणंनविशेष्यतेसंख्यापरिमितत्रेतिनलक्ष्यनिर्देशेसंख्यात्र

संख्यापरिमाणतुसर्वतःस्यान्नत्वसर्वतःसंख्यापरिमाणमेद्दमात्रेत्रकालेनेषामानंकुतश्चनगम्यतेवृक्षत्वासंख्यापःस्थगृहणंकिंपुनरुन्मानप्रमाणयोरपिस्वरूपप्रतिपादनंप्रश्न
र्द्दयनाविवक्षाभविष्यतियद्दक्ष्यतेकालतस्तिसंख्यानिर्द्दिष्टस्यप्रसयस्यानिर्द्दिशेनप्रकल्पतद्दतिसंख्यापरिमाणंतत्रवर्त्तना
।किंपुनरितिमेद्दमाद्दपःप्रागद्दीर्घमितिन्यायेनेत्यिसद्दद्दीमाकश्चात्रविशेषःनेद्दमाद्दपःप्रागद्दीर्घद्दीर्घमद्दिपद्दपःप्रागद्दीर्घेनत्रद्दतेद्दिपद्दपः
द्दतेद्दपःशतमद्दतिशतःशतिकःसाद्दस्रःसाद्दस्रिकइतिवत्तेनास्तिद्दं। इद्दपःशतमद्दतिशतनत्सत्वलोभवतिनत्वसोस्पोशवत्लभूत

यद्दतेवचनास्तिद्दमितिचेन्मासोद्दनिकाद्दिषप्राप्तिःवत्लेवचनास्तिद्दमितिचेन्मासोद्दनिकाद्दिषप्राप्तिःमासोद्दनिकोनिष्पिःश्चेनछत्रिकः
कालायसमिकःनचागुणानांयोगाश्रोभवतिकिंप्रयंप्रत्ययोद्दतिशतमद्दतिशतःशतिकःसाद्दस्रःसाद्दस्रिकइतिनसिध्यतिहेतु
नद्दिसद्दद्दीगाःप्राद्दीद्वेद्रोजनाद्दिषतिप्रसंगाः। प्राद्दीद्वेद्रोजनाद्दिषुप्रतिप्रसंगोभवति।भोजनमद्दतीतिकिमुच्यतेभोजनाद्दिषुप्रतिप्रसं
गद्दतिपराछेदाद्दिसद्दत्वयतोप्रवर्णप्रासोद्दनिकाद्यर्थंयोगविभागःकर्त्तव्यःतद्दद्दितत्रछेदाद्दिभ्योतिनामितिनास्तिनकियमाणोभोन
नाद्दिषुतिप्रसंगोभवतिद्रुकंवाकिमुक्तं। अनभिधानाद्दितिं। अनभिधानाद्दितिं। अनभिधानाद्द्रोजनाद्दिषुतिप्रसंगोनभवतिं। अथयोग

विभागोनकरिष्यतेकथंमासोद्दनिकोनिष्पिःश्चेनछत्रिकः।कालायसमिकः॥

द्दणंतत्रायसिकंकर्त्तव्यमितिवर्त्तकिंपुनरितिकिंवर्णयतियामाद्दुःयथाविधिविधानेतिप्रश्नः। अद्दतिशतेकरेशतुकाणेवाद्दशद्दःवत्लेवचनाद्दितिपद्दारार्थं
स्पशनाद्दिशद्देनाभिधानाद्दं। मतिभाकोमासोद्दनिकद्दितिनद्दिमासोद्दनोद्यतिष्वेमूलद्दतिभावः॥

अस्मिन्नयनहणे अधिकरणानंसंप्रदानतेनविवक्षितत्वात्प्रत्ययोविधास्यतहणेतिकल्पप्रहर्षनार्थमुभयोरुपादानंतत्रतहस्मिन्नध्ययनलाभश्रुतौ
पहारीयतहणेतियोगविभागःकियतेतहस्मिन्निनेकोयोगःस्वाध्यायलाभमूलश्रुतौपहारीयतहणेतिहितीयःपूर्वयोगस्यासर्वविषयतज्ञापनार्थःहीयतहणेतियो
गउभयोर्योगयोःशेषःततोहीयतेनहस्मिन्निनिसप्तम्यर्थेणगृह्यःप्रत्ययोभवस्मिनहस्मिन्नध्ययनेनहस्माहणेतिनोपसंख्यानमिनिवचनात्चतुर्थ्यश्च

अस्मिन्नध्ययनेअस्माहणेतिवक्तव्यमेतन्नास्तिदं।अथवापुनःसंतुष्यागहीतानतुनोकंठगाहयःप्रागहीत्तेनअहेतोर्हणेतिपंचम्यर्थे
।वक्तव्यमस्तिदमितिचेन्नतुनोकंठवक्तव्यमस्तिदमितिचेत्तांसोहेनिकाहिषप्राप्नोतितथागुणांपीप्रश्नोभवति।किमयंशब्दो
गोहेनिशतमर्हतिशतःशहेनिकःसाहस्रःनेष्किकहेनिनासिध्यतानिनैषदोषःअस्मिन्नध्ययनेअस्माहेनिचवक्तव्यमेतन्नास्तिदं।अस्मा
न्नेनिष्काहिभ्यःअस्मात्सहस्रेकिमर्थंप्रत्ययोविधीयतेनैष्किकेणकार्यंनैष्किकेनहेनिलिनिङशक्यत्वात्तत्रोविधायतेनतत्रकःप्रसंगोयत्प्र
त्ययंविधायनिङशक्यान्नैवप्राप्नोतिनार्थःप्रतिषेधेनातहेतविधिनाप्राप्नोति।यहणवतापतिषेधेनकेनतहेतविधिःप्रतिषिध्यते।अत
उत्तरंपठति॥

पिभवतानिसर्वेहस्मिन्हेपषष्ठ्यर्थेपिनध्ययनेतथापिसंभावितदानाश्रयप्रत्ययोत्पत्तेर्नविरोधःस्वतूपनिपातशब्दत्वान्निपातविरुद्धेपिम
त्वे॥अस्मा॥अस्मात्सहस्रेवर्तमानात्प्रहणादिप्रायःपरमनेष्किकमितिठञेवात्रभवतिनिङशक्यस्यपरिभाषणाचिन्तानपूर्वेणाप्राप्तेने
नमत्रविधीयते॥

॥१०॥

निकाहिस्किनिपूर्वत्रयहणंवार्त्तिककारःपठतिस्मतिस्माहिमिहिमेवप्रयोजनम्मेनेभाष्यकारस्तुनायंकस्माद्नायपूर्वत्रयहणमनिवक्षितार्थम्मताश्रयो
मेनानिमेहश्यंदृष्वितावद्रूस्मतिस्मार्थेनमेवनायंकस्मात्छापयिष्यतिप्राग्वतेष्ठञितत्रेतिनेनप्रतिषिद्धेशब्दहेजसिद्धोभवतिकेवलात्प्रतिषि
द्धान्नहस्त्रिधायथानसमासात्समासान्तस्याहिनाभासमात्रेणोहमुक्तंनवहेजनिधानिति।यत्रविशिष्टप्रकृतिर्नायतेनेत्रनहेतिनिषेःप्रतिषेधःस्त्रिधौतु
स्त्रापप्रतिषिद्धाधिकारान्नप्रतिषिद्धंप्रत्ययेनाश्रायतेनत्रसमासस्यापिप्रतिषिद्धान्नहेतिनिषेधोनिषिद्धेप्रतिषेधोनिहेजनिधा
नेभावःयाममोपुष्किकमितिहेप्रतिषेधानहेजभवतियद्येवंकेवलस्यप्रतिषेधोनप्राप्नोतिगोपुष्किकइतिनैषदोषःयस्यापिभाषायांप्रा
तिपदिकस्यहेनिहिनेहनोयतिषेनहेतिसमासान्तेपीत्यायंकस्मात्श्रायतेनतहणवतापतिषिद्धेनहेतिषिधौलिप्यहेशवत्भावोप्रा
तिषिद्धेसमासग्रहणंकापकंपूर्वत्रनहेतिप्रतिषेधस्यानिसादिसमासग्रहणंकियतेज्ञापकोर्थकिंज्ञाप्यतेनत्सापघस्यकार्यःपूर्व
त्रनहेतविधेःप्रतिषेधोनभवतीतिकिमेतत्सज्ञापनेप्रयोजनंप्राप्यतेषुञ्छितत्रनहेतविधिःहिहीप्रयोजनग्रहणवतापति
षिद्धेनहेतविधिःप्रतिषिध्यतेनतद्धस्त्रियांकाविन्मत्यूतिरुच्यते॥इहेतर्हिप्रयोजनं।आहहिगोपुछसंख्यापरिमाणाहूःकामगो
पुछेनक्रीतेगोपुछिकोपनहविनाल्लिप्रयोजनं विधौप्रतिषेधःप्रतिषेधश्चायंश्रूयतेनहिनाप्रयत्नाचार्थः।इतउत्तरंनहेतविधेः
प्रतिषेधोनभवतीतिकिमेतत्सज्ञापनेप्रयोजनं।पाणयेतुणयेतांहूयतेवर्तयतिहेयाणपणिकःत्रेणायणिकःअत्रनहेतविधिः
स्त्रिहीभवतिणनहेपिनाल्लिप्रयोजनं॥

ल्लिपाहेकेनेतिहेयोत्यत्रातुपस्थानान्नतहेतविधिनातहेतस्यकार्यकेतलस्यापित्यपहेशिवद्भावेनविधौप्रतिषेधस्तिपूर्वोहिनिस्तपूर्वोहेतिप्र
तिषेधविधौग्रहणवतेनेतस्माःपीमाषायाःस्त्रीतिनान्नत्रेवप्रत्ययोविधायतेनत्रेणनेणनहेतविधिःप्रतिषिध्यतेत्रुगोपुछसंख्यापरिमाणाहि
त्यनेननतुरकालिषिद्धनहेतिनतद्।अविशेषेप्रतिषेधःस्त्रीत्यपहेशिवद्भावप्रतिषेधःत्रुनेत्राहुःगोपुछान्नपाशुकसाधुनेभवनीत्येवंप्रतिषेधेवि
शेषमानेगोपुछशब्देसर्वत्राविशेषात्केवलान्नहेभावेहकोसाधुनेतिविधानान्नित्रहेतविधिनाप्रयोजनमितिहेभावेनत्प्रतिषेधस्याप्रसंग
इतिज्ञापनस्यापिनप्रयोजनं॥

संभव ॥ द्वीणाहिनि॰द्वीणाप्रभिनेत्रीधाहीवर्त्तमानान्द्वीणाशब्दान्प्रत्ययपल्लसेवणकसंभवात्॥कुलि॰कुलिजाच्चेतिसिद्धेनि॰कुलिजाच्चेतेवसूत्रमल॰
तत्रहि॰गोईश्चेत्तनुवर्त्तनेवोपसर्जनात्स्त्रीप्रतिषेधस्तस्मादाद्यूर्धनिलुकप्रवृत्तेपल्लेवज्जातस्याद्यूर्धनिलुकप्रवृत्तेपत्रयंतिद्वंनवहुज्ञःपल्लेलुगभावेनवहुर्थेहिप्रि
प्रिष्यतइतिलुकप्रवृत्तेगौरिकहलनाप्रत्याख्यानं॥ ॥तद्रस्य॥ ॥संज्ञायांस्वार्थेइतेइहादेशप्रसंख्यास्संख्येयेवर्त्तनेनसंख्यानमात्रेतत्कथं॥

संभवतवहनिनतत्रवर्तनिद्वीणाद्रणेनिवक्ष्यं॥द्वीणंपचतिद्वीणाद्वीणीका॥कुलिजाल्लुकुत्वेच॥कुलिजाच्चेतिसिद्धेलुकावश्यंज्ञानर्थं
मपूर्वस्मिन्त्रिकभागान्॥कुलिजाच्चेतेवसिद्धं॥नार्थोलुकावश्यंज्ञानेनकिंकारणं॥पूर्वस्मिन्त्रिकभागान्पूर्वस्मिन्योगेसर्वेषत्रिकोनिर्दिष्टपते
ष्ठाट्कोष्ठाट्किकाष्ठाट्कीकाष्ठाट्कानां॥ ॥तद्रस्यपरिमाणंसंख्यायाःसंज्ञासंघसूत्राध्ययनेषुसंज्ञायांस्वार्थेसंज्ञायांस्वार्थेप्रत्ययउत्पद्यतेघः॥पंचैवपंच
काःशकुनयश्चिकाःशालंकायनाःसप्तकाश्वस्तद्रक्षाःनतःपःप्रत्ययःपीमाणिनीतिवक्ष्यंतेपंचकःसंघःदशकःसंघःजीवितपीमाणो
नोपसंख्यानंजीवितपीमाणोनोपसंख्यानंकर्त्तव्यंषष्टिर्जीवितपीमाणमस्यषष्टिकःसाप्रतिकःजीवितपीमाणोवेतनस्यार्थेकं
वचनंकालाट्ठनिसिद्धत्वाज्जीवितपीमाणोवेतिकिमर्थंवचनंकिंकारणंकालाट्ठनेवसिद्धंइहयस्यषष्टिर्जीवितपीमाणं
षष्टिवर्षसौभूतोभवतितत्रतत्प्रथमोहोभूतोभावानेवसिद्धं॥अत्रवर्षेवेतनेदेविनेयेइहवचनेहिलुकप्रसंगः॥इहाहिकियमाणो
लुग्बाधकस्तेनाट्ठषष्टिकःत्रिषष्टिकःत्रयेणवर्षशतेनवर्षशतिलुग्भवति॥

संख्यासंख्यानेसंख्येयेचतत्रयएवशकुनयःपंचवनसंख्यायुक्ताःपंचशब्दस्यकाभावःतएवपंचकशब्दस्याकिंनतएवपीमाणेपीमाणेभावाश्रयेणा
पिशकाःप्रत्ययउत्पद्यतेहिनुःजीवितपीमाणोवेतिपूर्वोक्तेपक्षेसूत्रमुच्चयःसंघाट्टेषुप्रत्ययोविधीयमानोनत्रप्राप्नोतीतिवचनंट्ठषष्टिकइतिस
ख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यकालाप्रवृत्तेः॥

आर्हतिनिच्चकालाट्ठपूर्वेनवार्हतिनानुवर्त्तनाद्यर्हतिपल्लुकाभावंनमधोष्टनेनप्रत्ययोहीन्पुरइतिनसलुगभावःनहीमइतिमासाट्ठयप्रत्ययकालशब्दा

आर्हतिकइतिकिंपुनःकारणंनसिध्यतिकिंनाहिसंख्याशब्दाःकथंसंख्यासंख्येयेवर्त्तन्तेनापहिनुहियोपकालेवर्त्तनेस
संख्यकालशब्दःसमाणीवाट्ठषष्टिप्रत्ययोभवतिसमाणीयंकालंभूतःशोभनेकालेभूतःश्वोभवनेकालेभूतःश्वयमनेनेतत्कालेदृष्टःशब्दःकालंयोनय
त्रिवालीतिनसमाणीवाट्ठषष्टिप्रत्ययोभवतिजीवितपीमाणेतुउपसंख्यानंकर्त्तव्यं॥हहवतुपसंख्यानंकर्त्तव्यं॥वर्षशतिकोवर्षस
हस्रिकइतिकिंपुनःकारणंनसिध्यतीनाहिवर्षशतशब्दःसंख्याकिंनाहिसंख्येयेवर्त्तनेवर्षशतशब्दःएवंनाहिअनेनोपदिश्यते॥

नतुनिर्दिनात्नेणाकालेप्रयोगमात्रेणेतिभावःसंख्यासंख्येयेवर्त्तीकालेसंख्येयेवर्त्तमानस्यसंख्यावाचिनःकालाभिधायिनमुपपन्नमितिभावः॥व
र्षशतिकइतिसंख्यायाअवयवेविधीयमानस्यतत्प्रत्ययान्तस्यप्राप्तेस्तद्गतविधिरुच्यते॥

स्वाश्रयानाश्रयीत्यिति स्वाशब्दोऽकारोनोक्तिकवचनात्साधुर्नाश्रयपरिमाणाभ्यामिति योगविभागः कर्मभ्यइत्युक्तमवयविनश्चनाभिधानाद्दिति नाश्रयमाणा पाश्रयोहन्यिविषयेकालेवर्त्तनेषष्ठ्याश्रयत्वकल्पनौसंख्येयेषुसंख्यास्वभावतोवर्त्तनेदिति युक्तंनेयंकालवादिनंलोकेवसंख्यासंख्यायानोविनंशायेण॥

स्वाश्रयानाश्रयीत्यिनेनोपिदर्शनहानिवक्तुंकिंप्रयोजनोक्त्वाश्रयानित्योगाश्रिःनाश्रयसहस्रित्योगाश्रिः॥ अत्रनाहिदोषः॥ इहवनेवाहेलुकप्रसंगाइतिनवूमोयत्रक्रियमाणोहोषःतत्रकर्त्तव्यमितिकिंनाहियत्रक्रियमाणोनदोषःतत्रकर्त्तव्याकत्रक्रियमाणोनदोषःयाप्रहीनान्नाहिदोषंसंख्यानंकर्त्तव्यंनकर्त्तव्यंकालाहित्येवमितिहेतुंननुचोक्तंनेत्रेकालशब्दाइतिननुचोक्तंइहापिकालशब्दःकाश्चसंख्यासंख्येयेवर्त्तनेननुचोक्तंयाहिनाहियोषःशब्दःकालेवर्त्तनेसप्रकालशब्दःकालेवर्त्तनेसप्रकालशब्दःप्रमाणाद्याहिसतिप्रसंगोभवतानिरुक्तंवाक्तिमुक्तंत्रनाभिधानाद्दूरमणाद्याहिषूत्पत्तिर्नभविष्यतिलोकेतुविधिःपंचदशाद्यर्थःलोकेडविधियः किंप्रयोजनंपंचदशःलोकःसप्तदशःलोकइति॥ ॥इतिश्रीभगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येपंचमाध्यायस्यप्रथमपादिकं॥

रिवयवइतिसंबन्धलक्षितंषष्ठ्याहीनामुच्यतेलोकेडविधिरितिहिकृत्वाविशलोकइत्यारोपितोपार्थंपंचदशइत्यत्रतुनलाहिनइतिहितोपस्थिता तिलोकोलोकंत्रसमूहः॥ ॥इतिपाध्यायनाम्नटपुत्रकैय्यटस्यनेभाष्यप्रदीपेपंचमस्यप्रथमस्याह्निकं॥ ॥१७॥

॥यंक्रियाइत्येविंशत्याहयइतिसूत्रेपठितानांप्रत्ययानांहिमाणमर्शः॥पंक्रियशब्दःछन्दोविशेषेसंनिवेशविशेषेसंनिवेशविशेषेवर्त्ततेनेवावयवार्थानुसारो॥ प्रवर्त्तनेइतिनत्वीत्योनविंशत्याहयइतिविवक्षायेते॥ वृत्तमाणवाचिकावनाणार्थंवायेमाध्यउपक्षेपःसप्तप्रकृतिकाइतिप्रकृतिप्रत्ययप्रकाणउच्चारणाद्दि तिभावःसहशब्दोत्रविद्यमानार्थःनतुत्ययोगार्थःतेनविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययाहत्यर्थःनिगमनंत्रइति प्रकृतिनत्वमेषांकस्मान्नविज्ञायतेपंचम्याःप्रत्ययस्य नुपाद्यानाद्दतिचेन्नसत्वप्रकृतिनाभावात्प्रत्ययलंनाहिकस्माद्दषान्नभवतिलोकेकेवलानांप्रयोगादर्शनात्शनाच्चवनमावशतेविंशत्याद्दिभ्यइति शास्त्रेचकेवलानामुच्चारणानाविधिर्निगमनयोश्चपंचम्हीपत्रत्ययवाभीर्दृश्यतेसप्तम्याद्योनुमायतेसविधिर्यत्रनुसप्तम्यश्रूयतेस्तवयवाश्चनुमायंते

पंक्रियविंशतिरा ॥ ॥इमेविंशत्याहयःसप्तप्रकृतिकाःसप्तप्रत्ययकाश्चेतेपाठतेनत्रनलायतेकाप्रकृतिःकःप्रत्ययःकःप्रत्ययार्थइतिनत्रवक्तव्यमि पंचप्रकृतिरयंप्रकृतिरंपप्रत्ययःस्तंपप्रत्ययार्थइतिहेतूपन्यासःदृशाद्दयंदृशदर्थमिधायिनःस्वार्थेशतिस्तत्रयोनिपाठतेविन्भावश्चदृ

दृशतोविंशतिःविंशत्याद्दयोदृशदर्थेवर्त्तमानाभवतानुपपत्तिःविंशत्याद्दयोदृशदर्थेवर्त्तमानासोनोपपद्यते॥

तत्रियाठतेःकाप्रकृतिरितिःप्रकृतिप्रत्ययविशेषविषयःप्रश्नःप्रकृत्यर्थंतुनएष्टव्यंप्रकृतेरविज्ञानात्कःप्रत्ययार्थइति लोकेविंशत्याद्दीनांसंख्यानांसंख्येयेवप्रयोगोदृश्यतेतत्रलौकिकार्थानुगुण्यंप्रत्ययार्थमाश्रित्यसाधुत्वायेषामन्वाख्यानंक्रियतइत्यर्थःइमेवृत्त इतिवचनक्रियायामाभिमुख्येप्रतिपादयितुंप्रत्ययार्थंस्मासर्वनामोपादानंनवचनमात्रंचेद्दविवक्षितंनतुकर्त्रभिप्रायंक्रियाफलमित्यात्मनेपदंत्रकर्तृ शब्दाइतिदृशदृगिलक्षणाप्रत्ययेयवाचिनइत्यर्थःसमुदायेवर्तियानप्रत्ययेनाभ्यासकप्रकरणानाश्रियतेनभिन्नभिन्नायेणाश्रीतेचप्रयोगियान्नेतुच्य तेःस्वार्थइतिःप्रत्ययस्यस्वात्मायाप्रकृतिस्तस्याश्चर्थइत्यर्थः॥ अथवायःप्रकृतेरर्थःसप्रत्ययस्यायंस्वार्थःविन्धनमिवपूचस्पतेत्रेवार्थेप्रत्यासत्या श्रीतिर्द्दशत्यर्थेप्रत्ययस्तेनत्रेत्यौपत्यात्समासवचनानुपपत्तिरितिःइहयोस्मासवचनयोरनुपपत्तिरित्यप्रयोजनंनहिसमासंत्रवचनमात्रंज्ञान

विंशतिगवयमिति विंशतिशब्देनैवोद्दिष्टानामपि धानंनतु दृश्यन्तेवधिनोद्दश्यमानत्वात्प्रयोगाभावात्कोपनानुषङ्गाभावंगवांविंशतिरितिसमानाधिकरणषष्ठ्यन्तनिर्देशेसंख्यांहिगुणसमासप्रसक्तःषष्ठ्यन्तेनेतिचेन्नोपसर्जनेपूर्वनिपातलक्षणोनगुणोनषष्ठ्यन्तसमस्यतइतिप्रतिषेधस्तस्मात्संख्याकथनमकर्तव्यंशतसहस्रलक्षकोटिप्रभृतयविधानात्तत्रापकर्षकोशशतयोजनशतयोरिवार्थिकत्ववचनाच्चहिरण्यवचनंसंख्याप्रयोजनार्थिकाःप्रकृतलिंगप्रत्ययकेविहितेव
र्तेनतुसंख्यासंख्यानपुंस्त्वस्त्रीत्वसंख्यानविरोधात्लिंगान्तरविधानंस्त्रीपुंसप्रत्ययविधानेनतुविरोधाभावःस्त्रीपुंसेप्रतियाहिनःएवंहिसतिनरस्यापिप्रमाणमधिकारात्पौर्णमा
ण्यापथेसंख्यायाश्रुत्यैतिपौर्णमासीनिप्रत्ययपौर्णमासीवीहिविधःदृष्टसंबन्धोपिस्मात्तिकादृष्टार्थोनसंघस्यैकत्वात्तेविंशतिरेकवचनंसिद्धात्दृश्या

विंशतिगवमिति किंकारणादृश्यमानमधिहितेनतस्यानधिहितत्वात्षष्ठ्यप्रयोगाभावःषष्ठ्यंतेवसमासेपूर्वनिपातेनतत्रगोविंशतिरितिप्रयोगोनैवं
भवितव्योभवितव्येचविंशतिगवंतुनसिध्यतिदृश्यत्वंशतसहस्रादीनांकथंसहस्रादिवदप्रत्ययसमानाधिकरणलक्षणःसमासोनप्राप्नोतिवचने
ऽविधेयेयंविंशतेर्द्विगोर्दृश्यतोर्दृष्टवचनमितिदृष्टवचनंप्राप्नोतिएवंनार्हपौर्णमासीनिविंशत्यादयोभविष्यंतिपौर्णमासीनिचेतुनःस्वार्थे
प्रत्ययविधानंपौर्णमासीनिचेतुनःस्वार्थेप्रत्ययोविधेयःविशकःसंघः॥

गोनुपौर्णमासीनेविंशतिगवंत्रिंशत्सहस्रादिसमानाधिकरणसमासासिद्धिरितिभावःपौर्णमासीनिचेदितिद्वौदृश्यतौपौर्णमासंयत्रसंघोविंशतिरित्यभि
धीयतेतत्रविंशतिःपौर्णमासंयत्रसंघस्तेनसंघोनास्तिपौर्णमासीनोसंघप्रधानोविंशकःसंघइतिसिद्धोविंशतित्रिंशद्दृश्यादीनस्वार्थेसंख्यायामितिद्रव्यत्व
स्वार्थेवकथंयःननुपूर्वंदृश्यमानेपौर्णमासीनिविंशतिशब्दाभिधेयानिनदृश्यंयेपौर्णमासीनिप्रत्ययपक्षेसतेवविंशतिर्गावःपौर्णमासमस्मिन्विंशकःसंघइति ॥१९॥
एवंनर्हिविंशतिशब्देनसंघस्याभिधानंप्राप्नोतिनचेष्यतेविंशतिर्गोसंघइतिनस्माद्दृश्यसंघेपौर्णमासीनिविंशत्यादयोनिपात्यंतेनतत्रनेतीकेवलानांप्र
त्ययोविधेयः॥
पौर्णमासीइतियुनःस्वार्थेनिसंप्रत्ययोविधेयः॥

षष्ठ्यावचनविधिश्चेतिसंघेपौर्णमासीनिविंशत्यादीनांकेवलानांनिसंप्रयोगेनेष्यतेभिन्नेषु-नुदृश्येषुपौर्णमासीषुप्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायांविंशतिशब्देन
दृश्यमानमभिधानात्यतोनिष्कामावात्गवांविंशतिरितिषष्ठ्यानप्राप्नोतिदृश्यसमानाधिकरणेतुवचनप्रसंगात्स्त्रीनदीकुत्सितेषुदृश्यमानेषुविधायकस्य
त्रिषुसंतिहोषमाश्रित्यभूम्नाप्रत्यायनायनुमाहात्म्यनाभोवेतिवाशब्दस्यद्योतकत्वंहरत्यतस्त्रिवचनप्रत्ययविंशत्यादयोर्थवदृश्यानुपौर्णमासीनिलुप्तप्रत्ययनि
र्देशेनार्थवन्तूच्चैर्नीचैस्तरांप्रत्यायनायसंख्यायांसंख्येवंप्रयोगभेदेनाभ्यावृत्तेरुच्चैर्नीचैस्तरांवृत्तेरुत्कर्षतारतम्यवतोवर्तमानाद्दृश्यशब्दात्त्रिषुलिंगसंख्याःयथाश्रुतोर्थोगम्यतेतिभा

षष्ठ्यावचनविधिश्च।षष्ठ्यावविधेयागवांविंशतिः।दृश्यमानमभिहितंतत्स्याभिहितत्वात्षष्ठ्यानप्राप्नोतिएकवचनेचविधेर्विंशतिर्गावःगोभिःसमानाधि
करणाद्दृश्यसुबुद्दृश्यवचनमितिबहुवचनंप्राप्नोति।स्त्रीनदीकुत्सितेषुगोशब्दस्यप्रयोगाभावात्कथंसिध्य
तिप्राप्तिपक्षेकृत्तानाकथंप्राप्तिपक्षेविंशत्यादयःस्वार्थकत्वात्प्राप्तिप्राप्तिपक्षेनियमःयथासहस्रादिषुतथासहस्रमपुनपद्मंदृश्मितिनचानुगमः
किंपुनरवयवाभिधानंयथासहस्रादिष्विष्यतेस्वयंसहस्रादिषुकथंभवितव्यंसहस्रंगवांसहस्रंगवःसहस्रागवांसहस्रमितिचायदा
स्त्रीविधसंदेहःनास्तीतिकर्मधारयायत्रानुगमःकिंपुनरनुशब्दोविंशत्यादेरशब्दार्थेवर्तमानस्यसमासवचनानुपपत्तिःपौर्णमासीनिचेतुनःस्वार्थेप्रत्ययवि
धानंषष्ठ्यावचनविधिश्चेतिनैषदोषः॥

कःहेतोरभ्यर्हितत्वात्संबंधमर्हतीतिसंबन्धार्हंयत्पदमित्यर्थः।स्मृत्यादयःपदानिनित्यंनेकार्थाभिधायिनोभिन्नासतुजातिषुदृश्यशब्दवत्तुयोगिकाः
विंशत्यादयस्तुसहस्रादयश्चस्वस्मुत्कृष्टादिवत्तुगुणिनियोगिकाएवनहिसंख्यानिषेधाःसंख्येयविशेषमनेनप्रत्याययतीतियेनैषांहृदिशब्दंनमुञ्चते-स्त्रीविसंदेह
र्हनि-कर्षसामुख्योर्थः-कोवासोयमिनिसंबंधार्होपपत्तिकदृनिसंदेहःनास्तीति-स्त्रीनतुगोप्रोहिदोषायाःशक्तोनेनान्तर्वशदृनुगोनेनगमनप्रवसप्रलापाधा
दृशब्दार्थविशेषनिश्चयनाद्दोषत्वेनोनोद्भावनीयइत्यर्थः॥

विशेषाद्यः पुनरिति प्राक्तनानेकस्त्रीलिंगाद्येकवचनानाच्छतप्रत्ययपुंसकनाद्येकवचनांतानाच्चेतिभावः विंशतावित्यादयः शतेशतानामितिप्रत्ययविवक्षायामेकशेषोभवति गवांधनमितिधनादौनामकोपादानान्नेकत्वान्नकिंयोगात्रंत्रादुगुणवंयथाश्वकुक्षिमत्कौकिंनाहितिनानेदूवदाकोपादित्यत्रकेकुत्रमानयेतिकिंयोगादूवप्रत्ययंवदूवचनमनेनोगुणगुणांवयनासमवायिनेशब्दगुणत्वंधनमित्यत्रकिंनाहितिनावाक्षाकोपादि

विशेषाद्यः पुनर्नानुवर्तते। अनेपिवैगुणवचनानाच्चशंदूवप्रत्ययसंभवेच्चानुवर्तनेगवांधनंपुनाश्वपतनंदूद्वयोर्हेवनाविश्वेहेवनायावंतस्तेनां वाशितामनुयंतिसर्वतेहरिणासमहाइतिश्रथाननुहौहेतुःशक्योवक्तुंगटशेनावक्तुंकामंतहचितं। इहकदाचिद्गुणःप्राधान्येनविवक्षितोभवति।नचथायेवोदुपशतानितारणीनिपंचवधीशतानितारणीनिश्चयेर्युदूसमभिर्युदूभिर्नानासपेयुध्यानेश्वभिस्तिगुणाःपुरुषायुध्यनेगुणस्तुखलुप्राधान्येनविवक्षितोभवति॥

गवेधनमितिगवांप्राप्तिहेतुत्वाद्गवप्राप्तेरेकोधनप्राप्तयेतुपुत्रेगवादिदूवानयनंनप्राप्नोतिनेषदोषः इहतावद्वंप्रष्टव्यः श्रथेहगोरनूवंध्योजातोवापरंकथमानयेतिनोचेत्कथमानयेतिनोक्तंस्यात्तस्मादूवंध्यागौरानेतव्येतिगम्यतेतेनैकत्वेपिनदोषः श्रथवाद्गुणनोक्तंगुणानामेवकर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणं। श्रश्वेरिति श्रश्वाश्वसयश्चाधिकाराणानाकारणानांसोपकारित्वान्गुणाश्चसंतःप्रधानेनविवक्षिताः कार्याणीतनीपादिधानात्॥

शिनोतेर्धनमितिसमुदायस्यप्राप्तिहेतुत्वाद्गवनंनतेकेकस्मोपिदस्तेधनमेकंगोमितिविशेष्यतेश्रात्रितसंख्याविशेषाश्चगोपिंडाधनंविशिनष्टिसमुदायस्यप्राप्तिहेतु
त्वंप्रत्यापद्यतेतिगवांपिधनसंख्यानानुवर्तनेगोर्धनमितुक्तेविवक्षितार्थानवगमात्तश्रपतनादिति।बहूनांवापतनहेतुत्वंनतेकेकस्यनथाहोव्यतेवाप्रपुत्रंजनने
कपुत्रतेतिलोकाश्रयत्वाल्लिंगात्प्रत्ययशब्दोनपुंसकलिंगोपिपचतेप्रतेकंनपतनहेतुतेविवक्षितेपुत्राश्रयत्वान्नानिवदूवचनंभवतेवाइंद्राग्नीदेवतेतिसंघस्य
देवतात्वेनैकंविश्रुतानितिद्विवचनाभावःदेवतेइत्युच्यमानेप्रतेकंदेवतानांप्रतायेतनश्रविकल्पेनदेवताकार्यंस्यात्तयाचाहिदेवश्रानिपालाशेनश्रानानिवश्रानि
पालाशेवश्रानानिवश्रानावेकार्थनाधिकाराविकल्पःसर्वत्रेहदृश्यतेति श्रत्रापिसमुदायस्यदृश्यिणानानिमित्तेकवचनंदृश्यिणाइतिनुबहुवचनेहानेहिदेकल्पःस्या

देहनावद्गवोधनमितिधिनोतेर्हेतुत्वेकोगुणःसचप्राधान्येनविवक्षितःपुत्राश्रपतनमितिश्रपतनादपत्रमेकोगुणःसप्राधान्येनविवक्षितःद्वौद्यावोहेवता
विश्वेहेवाहेवतादतिहिवैश्वदेवकर्म्मणोहेवतास्तस्मात्स्वार्थेतलाप्येकोगुणःसप्राधान्येनविवक्षितःकावंतसेनोकाशितामनुयंतिसर्वतेहरिणासमद्धाइति
दृश्यतेहद्विकर्मणोदृश्यिणाश्चेकोगुणःसप्राधान्येनविवक्षितःविंशतादिषुचाप्येकोगुणःसप्राधान्येनविवक्षितःश्रयंतहिविंशतादिषुभावेवचनेषुहोवः
गोविंशतिरानायतामितिप्रायानयनेचोदितेदूवानयनंनप्राप्नोतिनेषदोषःदूवंतावद्वंप्रष्टव्यःश्रथेहगोरनूवंध्योजातोवापरंकथमानयेतिनोचो
दितोयंदूवेश्रांप्रणालंप्रनविंशतानहानिक्रियेतनेतिश्रसंभवाद्दूवंश्रांप्रणाहानंसंभवेनालमितिदूवंश्रानयेतिसहचरितेदूवेश्रांप्रणा
दूवःकिंयेनेदूदमेवंजातीयकमेवश्रसंभवाद्दूवानयनंनभविष्यति॥श्रथवाश्रयमिदोकान्

नविंशत्यादिष्वितिविंशतिसंख्यासमुदितदूवसप्रकाशिनानानुप्रत्येकंश्रुत्यादिवत्पीसमाप्तेरितदूवगतेलिंगसंख्येनानुवर्तनेपवाहयत्नेतिसंख्येपवचनाद्दतिसं
ख्येपलिंगसंख्येनुविधायिनःभावानयनइतिनद्यस्मिंश्चोदितेसत्यानुषंगेणुक्तेनहिदंछिधीत्युक्तेकाश्चिद्दूदिनाश्चिन्नानातिभावःदूदानादिति श्रयमस्मिंश्चोदि
तेश्रयमत्रापितदूवमिवाणिकार्यदृश्यतदूतिमनाप्रश्नःश्रसंभवादितिश्राहतोसाधुत्वात्कार्याणामप्रसंभवादूवेषुकार्याणीकिंयेनदूत्यर्थःयेषांतावद्गतिर्नीकाजा
तिःतेषामेनदूवजातीयकार्यबोधमानेदूवविषयप्रेरणेपतिष्ठतेयथाचाग्निमानयेतिचोदितेनानाग्नेयकलाद्चोदितमपिणत्रमानीयतेःतथाजातिचोदनार्थादूवेकिं
यापप्रवर्त्तिःश्रथतिरेकादिति।जातिनदोगुणगुणिनोश्चनात्रिकप्रेरणभावादूवप्रेरणेनदोगुणत्वासुनासुक्रियासुचोपतदूत्यर्थःसहत्वादयत्नकृतोदूदादिनादूनु

स्मृतसाधिमानः॥

उन्मा॥चकारःप्रत्ययार्थसमावेश्यूपमाणःप्रत्ययार्थेवगच्छतीत्येतेसमुच्चिनोतिसमर्थविभक्तिकेनकेनापिसूत्रोपात्तानुक्तौयेवतेनवाक्यार्थेनगच्छतीत्यादिपाठोयुक्तो
नहिनायंनपाठःदृष्टान्तार्थेत्रा-कांतेत्रनाकांतेवप्रकृतार्थप्रत्ययप्राह्यकांतप्रवृत्त्यतेमद्धकप्रतिषेधोयंनिर्दिश्यतेनचप्रत्ययमात्रंछेदनेनतु
गौणार्थप्रधानाश्रयेणगच्छतीत्यत्रार्थशब्दःप्रत्ययार्थेणाधिकारवृत्तोसंदेहार्थोमतान्तरप्रयोगः॥तत्रयथा॥शुक्लंभवतीतिनिर्देशेवर्तमानकालप्रत्ययेषणाभावाणा
कर्मणिप्रत्ययेनेत्रशब्देषणाभावाणकलयाणाण्यात्रुकालादित्यत्रतेनतेनप्रातिपदिकार्थेषणाभावाणाभ्यांस्यादिनाचतुष्पत्तिनिमित्ते शु

उन्मापथेना॥ग्रामादूनप्रकारेणकाजिंगलस्थलकांतारपूर्वपदात्पथःसंस्थानकर्मणोवाणिपथेनगच्छतिवाणिपथिकःवा
णिजंगलाजंगलपथेनगच्छतिजांगलपथिकःजंगलपथेनाहूतंजांगलपथिकंजंगलस्थलस्थलपथेनगच्छतिस्थालपथिकःस्थलपथेनाहूतंस्था
लपथिकंस्थेलाकांताकांतापथेनगच्छतिकांताकांतापथिकःकांतापथेनाहूतंकांतापथिकं।अजपथेशंकुपथाभ्यांवाहतिवक्तव्यः।अजांअज
पथेनगच्छतिग्रामंअजपथिकः।अजपथेनाहूतंग्रामंअजपथिकंशंकुपथेनगच्छतिशंकुपथिकःशंकुपथेनाहूतंशंकुपथिकंमधुकप्रतिषेध
श्चास्थलाद्वक्तव्यःस्थलपथंमधुकंस्थलपथंमरुचं॥ ॥तत्रयथाभवतोदृष्टोऽश्वोयानेदैशेनार्थकलक्षणेनाश्वेन
भवतोदृष्टोयानंदैशेनार्थकःकिंकारणंतत्रार्हणंनतत्रसोमासमर्थाद्यत्तेकिंतर्हिमुहूर्तेमासोऽश्वोदोमासंतत्कर्मकंकारणंतुसिद्धं
तुचतुर्थीनिर्देशात्॥सिद्धमेतत्कथंचतुर्थीनिर्देशःकर्मणिवेतस्मात्यथादृष्टंसतार्हेचतुर्थीनिर्देशःकर्मणिवेत्यर्थात्साधुछंद
विभक्तिःमासार्थंमुहूर्तोमासः॥

योजनोद्दिष्टायानिर्देशःसिद्धंनिर्दिष्टेतमासायाधीष्टोभृतोवेतिनार्थेचतुर्थीतत्प्रत्ययःमासश्चविधायकार्थेमधीष्टइत्यर्थेनार्थादिति॥त्रैमासादि
श्चशब्दश्चेषणाभावाणाभ्यमुहूर्तादिकालतावचनश्चायंतेभूतभाविनोलक्षणप्रत्ययविधीमुख्यार्थहत्वयइतिविभागोलक्ष्यार्थंत्रत्वाख्यानस्य॥

अवयाश्चतेतस्येतिवाप्रत्ययःहेत्वभिधानेविपरीतार्थेभवतिवस्त्वर्थेचतुर्थीनिर्देशश्चयथादृष्टायाहोत्वेनदृष्टत्रैमासदृष्टिर्दैशेनादृष्टाविकाश्चिदूनोदृ
ष्टार्थःषष्टिकाःविदुरवचनमतेत्रैमासिकवचनोत्तरस्यापिषष्टिकशब्दस्यलोकेप्रयोगःसंज्ञाग्रहणमितिषष्टिरात्रेणपठ्यतेदृष्टसंज्ञार्थनिधानमात्रविशेषएव
प्रयोगार्थेत्रनभिधानादितिलोकेस्वार्थेप्रयुज्यमानानांशब्दानांसाधुत्वमात्रप्रयोजनेनप्रतिपादनेनतत्रार्थेनियोगःक्रियते॥ ॥तद्दृष्टंसूत्रेष्वाख्यातेनादृ

अवयसिष्ठंश्चात्रवयसिष्ठंश्चेत्यनेनतस्यानुकर्षेदृष्टःहेत्वंविनानायंदृष्टमप्यनुवर्ततइतितद्दृष्टायर्थःसुदृष्टुत्वान्नाषष्टेश्चवयसिष्ठंश्चेत्यनेनतस्या
स्यानुकर्षेदृष्टिः॥ ॥षष्टिकाः॥ ॥षष्टिकेसंज्ञायांग्रहणंषष्टिकेसंज्ञायांग्रहणंकर्मणोमुहूर्तात्रैरात्र्यांषष्टिरात्रेणोपसंख्यानंतत्रमाभूदितिवुक्कर्मणाकि
मुक्तंत्रनभिधानादितितद्दृष्टत्रैलक्षण्यं॥तद्दृष्टत्रैलक्षण्यंत्रिप्रकारंमहानाम्न्यादिसंज्ञाउपसंख्यानंतद्दृष्टत्रैलक्षण्यंत्रिप्रकारंमहानाम्न्यादिसंज्ञाउपसंख्यानं
कर्मणोत्रिमहानाम्न्योत्रैलक्षण्यंमहानाम्न्यादिकंग्रहणंतत्रेतिकंतद्धितेतिच २ महानाम्न्यादिसंज्ञाउपसंख्यानंकर्मणोमहानाम्न्यारात्रिसाहानाम्नि
कःआदिग्रहणंकःनेषयुक्तोनिर्देशःतद्धितेतिःमहानाम्नीनामश्च॥

निर्दिष्टायासमर्थोनकालवाचिनोस्तीतिषष्ठ्यर्थेजभवतिवत्सरवर्ष्येचेदुच्यतेमासंवत्सरवर्ष्यंसमासिकोवत्सरश्चा॥तद्यानर्हतिप्रथमासमर्थान्कालवाचिनोस्ते
तिषष्ठ्यर्थेवर्तमानेयत्रदृष्टेतिनिर्देशंवत्सरवर्ष्येचेन्नदृष्टंमासोवत्सरवर्ष्यंसमासिकंवत्सरवर्ष्यंतिकांक्षेमासंसप्रधानान्प्रथमैवतिनदृष्टायानस्य॥
तिषष्ठ्यर्थेविधानान्महानाम्न्यादिसंज्ञंवत्सरवर्ष्यंसप्रत्ययार्थान्मासंसमर्थंलभतेषष्ठीसमर्थविभक्तिः॥

नवतानिति चरणमनुलक्षणेनतच्चक्रियाविषयमितिभावः प्रधानाम्नोव्रतमितिलिंगात्वेऽग्नहरहर्वप्रधानाम्नाशब्दोव्रतेवर्त्ततेऽतिरेहि कारणप्रधानवतीनाशी
शब्दार्थश्चनेषांपक्षेतिलोपेनहूस्वेसतिहूनाता।अष्टावतानिशकरतिहूनिविषयेवर्षेषुवेसंख्येयेषष्टावतानिशच्छब्दोवर्त्तते।चतसृषुवेदेषष्टावता

नवतानाश्चर्यतेव्रतंतानांचर्यतेनेषदोषःसाहचर्यान्नान्छब्दुंभविष्यतिप्रधानाम्नासहचरितंव्रतंप्रधानाम्नोव्रतमितिं।अथोनाहीशाहि
म्नोऽतिनिः।अथोनाहीशाहिम्नःऽतिनिर्वक्तव्यः।अथोनाहीशीतिलवतीं।अष्टावतानिशतेऽहुश्चतिनिश्चवक्तव्यः।अष्टावतानिशकः।अष्ट
वतानिशी।चातुर्मास्यानांपलोपश्च।हुंश्चतिनिश्चवक्तव्यः।चातुर्मासिकः।चातुर्मास्याअथाकेमितिं।चातुर्मास्यानामितिं।चतुर्मासाणो
यज्ञेतत्रभवे।चतुर्मासाणोवक्तव्यः।यज्ञेतत्रभवइत्येतस्मिन्नर्थेचतुर्षुमासेषुभवंतिचातुर्मास्यानियज्ञाः।संज्ञायांप्रमाणे।२ संज्ञा
यांप्रमाणे।२ वक्तव्यःचतुर्षुमासेषुभवति।चातुर्मासीयोगीतिमासः॥

शिशतंवर्षाणिव्रतंचरतिप्रतिवेदंद्वादशवर्षाणिव्रतंचरणात्।चातुर्मास्यासतिनेत्रभवइत्येषाणसिद्धःतस्मात्पुरुषोऽहंतिलुकुप्राप्नोतिपु ४म
रुषविधिःकालात्तत्रजितस्यप्राप्तिःसमुदायस्यकालबाधित्वात्तत्तद्विधिभागश्चकेचिन्मुख्यार्थकथंचित्कालबलेष्टस्यदृष्टानुश्रवेप्राप्ते ॥ २३॥
नेत्सचलुकिदृष्टप्रमाणविधानमित्याहुः॥

नस्य॥ आख्याग्रहणमितियज्ञेप्रयुज्यतेवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणमाख्यानस्थोमिधायिभिःप्रत्ययोलप्यतइतिप्रश्नःसंज्ञीभूतकाःसर्वलोकप्रसि
द्धाःप्रसिद्धाश्चेतेयज्ञाःमुख्याइतिभावःयत्रवेतिवक्तव्यवचननिर्देशाद्यत्रशब्दानाप्रयोक्तव्यत्वेतन्नानेष्टंयत्रशब्दश्चातिवक्तव्यवचनस्यानुवादोभवति

तस्यहविर्याज्ञायज्ञाख्येप्रः॥ आख्याग्रहणंकिमर्थंतस्यहविर्याज्ञायज्ञेप्रयोगेयत्कचप्रयोगेयएवसंज्ञीभूतकाःयज्ञास्तत्र
स्त्रियांता।आग्नेष्टोमिकःराजसूयिकःयत्रवायज्ञशब्दोस्त्रियांवयस्त्रियांकःपाकयज्ञिकः।इहनस्याद्योचैहनिकः।आख्याग्रह
णंपुनःक्रियप्राप्तौनदोषेप्रयोगेचसंज्ञीभूतकाःयज्ञाःयेचनसंज्ञाभूतकाःयज्ञाःयत्रचयज्ञशब्दोस्तियंत्रचनास्तितद्याख्याप्र
त्यस्तिहूंभवति॥

स्त्रियांवः।आख्याग्रहणस्तियेयज्ञंप्रतिहूंप्रतिहूंवाचष्टेतत्सर्वंप्रष्टव्यंभवति॥ त॥

तत्रच॥हायनेकार्यमित्येतयोरर्थयोः। कालवाचिशब्दोभवतप्रत्ययमभवंतीतिसूत्रेणार्थः तत्रकार्यस्यभवेद्यंतभौवोवात्रप्रत्ययानंतेहिप्रातिपादिकात्। कार्यंग्रह्
णमिनोगतेप्राप्तइतिप्राप्तेहायनइत्येषाधिकाराप्रप्राकिंतर्हिएषभवेनेतितत्रभवइत्यत्रचाधिकाराप्रप्राश्रितोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्व
लीयसीतिन्यायाद्दर्शनेशब्दप्रमाणेनभावलक्षणाप्रप्रमाणीग्रहः। औपश्लेषिकमित्यत्रप्राप्तेसतिकालेयत्हायनेनप्रमाणेपश्लेषिकमधिकारणमितिन

तत्रचहायनेकार्यमभवतीकार्यग्रहणप्रयोजनंकिंतत्रभवेनहायनान्। कार्यग्रहणप्रयोजनंकिंकिंकारणंतत्रभवेनभवतिनान्यद्भिमासेकार्यमासे
भवंतद्भवतितत्तत्रभवइत्येवसिद्धं॥किमिदंभवान्कार्यग्रहणमेवप्रमाणयतिनपुनर्हायनेग्रहणमविपरीतेहिव्यभासेकार्यंतन्मासेभवंभवतिए
वंयद्दृष्टिमासेहायनेनदृष्टिमासेभवंभवतीतितत्रतत्रभवइत्येवसिद्धं॥नसिध्यतितन्मासेहायनेकिंतर्हिमासेगतेएवंतर्हिश्वेपश्लेषिकमधि
कारणविज्ञास्यतेएवंतर्हियोगविभागोन्यत्कालमिदंपठितव्यंतत्रदृष्टिणेयत्रासेभ्यःतत्रचहायनेतत्तःकार्यंभवत्कालाद्दृष्टिः॥

त्रभवइत्यनेनैवसिद्धमित्यत्रकःकप्रकारणेचगोत्रादयपत्यसंज्ञाभवतीतुकं॥एवंतर्हियोगविभागोविध्यर्थोद्रष्टव्यस्तेनतत्रनियमेहायने
आग्रिष्टोमिकंभक्षयतिनेवमाद्दियंद्दंकेचिद्वाहुःहायमानस्यभवत्यतःकतुयतेश्चेतिठत्रसिद्धंदृष्टिंतदेपुनः॥प्राख्यातयत्यनाम्नाद्दृष्टिंतत्रानुवर्तिष्यत
तदेवंकार्यग्रहणमेवाग्निकरुणाप्रमाख्यातंप्राकुरुतेः सत्याप्यूर्वपदाभिधानेहिदूरेहविश्शंप्रत्ययश्रवणानिहन्यर्थेलुग्विधानं॥

शृश॥त्रेणप्रकरणाद्दृष्टिप्रकरणंप्रत्यवः त्रेपहार्द्दिप्रदृष्टिः त्रोद्दिशकृःप्रकीर्तेतत्रकविर्दृष्टेकुतस्त्रिद्दृष्टिप्रत्ययोभवतितत्रेणाद्दर्शनेप्रमात्रस्तंसाद्द
ष्टेप्रमाश्रीयते॥ ॥त्रनुपृ॥त्रनाद्दिशेःत्रनस्यकेवलस्यपूर्वपदेनसंबंधोभावात्तत्प्रत्ययेनहंनग्रहणंसर्ज्जनीतिसर्ज्जःप्रयोजनंप्रसोद्दिष्टाज्जिप्रेयद्दि

शुष्कार्द्रिप्रोणात्रेणप्रकरणेऽग्निपद्दार्द्दिप्रउपसंख्यानं २ कर्त्तव्योत्रेणेतिप्रकरणेशुष्कार्द्रिप्रोणाप्रप्रयत्नद्दर्शेप्रप्रंत्रनोणाप्र
णाजनंविशेषसंघाताद्दर्णंग्रथद्दंवयोरितिनेहतत्रनस्तायते॥कतरस्मिन्त्रेणप्रकरणेऽग्निपद्दार्द्दिप्रउपसंख्यानं॥त्रविशेषात्सर्वत्रेशुष्का
र्द्दिप्रःत्रेणप्रकरणेभवतीत्यर्द्दिप्रश्चेतिवक्तव्यंत्रग्निपद्दार्द्दिप्रश्चेतिवक्तव्यंत्रग्निपद्दार्द्दिप्रंवैलुमूलंहिमयलद्दर्शेप्रप्रंत्रनोणाःत्रग्नि
पद्दार्द्दिप्रश्चेतिवक्तव्यंउपवलाप्रोप्रोसंनुपवद्दिःप्राहितापप्रोप्रोसंप्राहित्रेप्रयोजनंविशेषासंघाताद्दर्णंग्रथद्दंयोःत्रग्निपद्दार्द्दिप्र
श्चेतिवक्तव्यंचूडाप्रयोजनंप्रसाचौडं। त्रद्दाप्रयोजनंप्रसाग्रद्दं॥त्रनुपवचनाद्दिप्रच्छःछप्रकरणेविशेषपूरिपद्दार्द्दिप्रकरणेनान्त
र्वर्त्तिपद्दानुपसंख्यानं कर्त्तव्यंविशिष्टोहानुप्रवेशनायंपूरियद्दियापूरणोयंपूरिपद्दिप्रछः।छप्रकरणेविशेषपूरिपद्दार्द्दिप्रकरणेनेन
द्दोप्रपद्दनायंत्रप्रपद्दानायंपद्दार्द्दिप्रद्दिप्रासाद्दोहणायंत्रग्नेद्दिप्रोयत्त्रग्नेद्दिप्रोपत्यमित्योभवतित्रग्नेर्यविशंयशसं॥त्रा
युष्यंपुराणाद्दाचनाद्दिप्रोलुग्वक्तव्यःपुराणाद्दाचनेशौनिवाचनेत्रग्निवाचने॥

विःपुराणाद्दाचनाद्दिप्रइतिसाद्दचर्य्यादग्निधानेहिदूरेद्दविश्शंप्रत्ययश्रवणानिहन्यर्थेलुग्विधानं॥

भा॰कै॰
॥२७॥

नैष दोष इति॥ एकस्मिन्नप्यर्थे विशेषिते सामर्थ्यादुभयोर्विशेषितत्वात् तुल्यार्थसम्बन्धितामिति प्रदर्शयितुमर्थः यथा तुल्याः पिच्छिनत्ति द्व्यविशेषणं यस्माद् द्वयोर्नवकल्पनं पिच्छिनत्तीति तुल्यमुच्यते ततः प्रत्ययार्थविशेषिते सामर्थ्यात् प्रकृत्यर्थोऽपि विशेषितो भवतीति न कश्चिद् यः क्रिया तुल्या भवतीति सामर्थ्यात् क्रियावाचिनः प्रत्ययो विज्ञायते न च क्रियाशब्देन क्रियावान् गृह्यते मुख्यार्थसंभवे गौणाग्रहणात् प्रायुक्तत्वात् न च स्थूलेन तुल्यः पुत्रस्यापि क्रियया तुल्यत्वप्रतीतिः क्रियाप्रत्ययानुपादानात् अत एव पुत्रादेः क्रियावत्त्वप्रतीतिः स्थूलेन तुल्यो यातीत्यत्रापि न क्रियातुल्यता स्थूलेन यत्र स्थूलः स्थौल्येन गुणेन यातीत्यर्थावगमात् यत्र तु स्थूलेन

नैष दोषः यत् तुल्यं क्रिया चेत् सा भवतीत्युच्यते। तुल्यं च सम्पन्नं तुल्यं। यदि च तत् तावत् समानार्थो विक्रियाप्रत्ययार्थो विक्रियायां न तत् तुल्यं भवति। अथ पुनर्यत्र तावत् समर्था क्रिया चेत् सा भवतीत्येव। ननु चोक्तं प्रत्ययार्थस्य विशेषितत्वादिति नैष कश्चिद् दोषः। न तावत् समर्थात् क्रियावाचिनः गुणात् तुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति नैष दोषः। यत्र तु तावत् समर्था क्रिया चेत् सा भवतीत्युच्यते। तुल्यं च सम्पन्नं तुल्यं यदि च तत् तावत् समर्थमपि क्रियाप्रत्ययार्थोऽपि क्रियायां न तत् तुल्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः। कुत एतत्।
एवं चैव हि कृत्वा आचार्येण सूत्रं पठितं। वतिना सामानाधिकरण्ये कृतं॥

तुल्ययानीति क्रियातुल्यत्वविवक्षायां वतिर्भवति स्थूलवद्यातीति अथ वेति पूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रकृत्यर्थविशेषितेन प्रत्ययार्थोऽपि विशेषित इत्यर्थः किं पुनरिति उक्तदोषपरिहाराद् द्वयोरपि प्रशस्तत्वात् तत्र प्रकर्षविषयः प्रश्नः वतिनेति वतिशब्देन वत्यर्थ उच्यते तेनायमर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे वाक्याधाराणां सामर्थ्य
नीयते न क्रियेत्यनेन योः प्रत्ययोर्भिन्नविभक्तिकत्वात् तुल्यं क्रिया चेत् न योः प्रत्ययोरेकविभक्तिकत्वात् अन्ये वा सामानाधिकरण्योपपत्तिः अन्ये तु वतिप्रत्यये नैव सामानाधिकरण्यं व्याचक्षते। वतिर्भवति स च क्रियावाची एवं च क्रियायां तुल्यायां वतिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते॥ समग्र
॥२७॥

अपि चेति प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मुख्या क्रिया प्राधान्येन तत्प्रत्ययः प्रतिपादिता सम्भवतीति तस्यां वतिर्विधीयमानो विनापि गुणपाठेनाव्ययसंज्ञां प्रतिपद्यते प्रत्ययेति लिङ्गसंख्यानुपादानात् स्वयमपि स्वरूपलक्षणाद् गणपाठः कथं प्रयोजनार्थ इति भाष्यकाराभिप्रायः क्रियामात्रं चेह वतिनाभिधीयत इति तद्विशेषप्रतिपत्त्यै क्रियापदप्रयोगः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु भूतपूर्वगतिर्वाश्रयणीया क्रियाग्रहणेन क्रियावदुपलक्षणं क्रियाद्वारकं क्रियावतः सादृश्यमाश्रय

अपि च वतौ प्रथमेषु पाठेन कर्तव्यो भवति क्रियायामप्यसत्त्वलिङ्गसंख्याभ्यां न योक्ष्यते॥

एवी यत्र त्यागस्ततः संभवे भूतसपूर्वी श्रयणमयुक्तं हि ना ये तु पक्षे क्रियावान् प्रत्ययार्थः स्यात्तत्रासत्त्वेन तुल्यो भवेनेति तथा च लिङ्गसंख्याव्यवस्था भिधाय नाद भ्यवस्थार्थवतेः पाठः कर्तव्यः स्यात् नायं दोषः सामर्थ्याच्च सत्त्वगाविनेयपसंज्ञा प्रवृत्तिः न द्वेवं स्थितमेतत् प्रत्ययार्थविशेषणं क्रियासत्त्वेन तुल्यो भवेतेत्येव मा द्रोक्रियावतो सादृश्यविवक्षितेन तु क्रियायोरिति प्रत्ययाभावः उत्तरसूत्रेणापि वतौ विहितत्वात् सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिव शब्दस्येव तद्वितान्तेनापि क्रि
यायां वतिर्विधीयत इति तद्वर्थोऽप्यव्ययेषु वतेः पाठो न कर्तव्यः॥

भा कै· तस्य॥ वा वचनं चेति। अस्य ग्रहणार्थो ज्ञो नावकाशयोर्न ञ्नञ्जो ह्रपत्याभिविहितो नाभिविशिष्टार्थविषयाभ्यां नञ्स्नञ्भ्यां बाधः स्यात् अपवादः समावेशार्थ इति वा शब्दः पूर्वो
॥३०॥ क्तः स्त्रियां तवस्त्रविदंनेन कर्तव्यं अपवादः समावेशार्थो वा इत्यादि इत्यर्थः। यथाप्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ इति अनिजः इति सिद्धत्वाल्लौ समाविशतः एवं नञ्स्नञ् अपि प
र्थः। नैव शङ्क्यं इति॥ इत्थं मन्यमाह ह्रस्वत्वनुष्ठायते तावतिनेषांहि वचनमदृष्टार्थं प्रसज्यते नदृष्टादृष्टार्थाभावउक्तः। यत्नादिति नञ्जो भ्यासो यत्नेन व्याप्रियते

तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ ह्रपत्याभ्यां च कर्मवत्स्त्री भावः स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंभावः पुंस्त्वं पुंस्तेति किं पुनः कारणं न सिध्यति। इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भ
वनादिकः यतेतौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयाताम्। एवं वचनं च कर्तव्यं। किं प्रयोजनं। नञ्स्नञौ बाधित्वा त्वतलौ। स्त्रीभावस्त्रै
णं पुंभावः पौंस्नमिति। अपवादः समावेशार्थो वा इति। अपवादस्य समावेशार्थमिदं नेतत् यथा इमनिच् प्रभृतिभिः अपवादैः समावेशो भवति। एवमाभ्या
मपि भविष्यति। नैवं शक्यं आत्ताय पतिताविधर्म सूत्रकाराः पठन्ति। इमनिच् प्रभृतिभिः अपवादैः समावेशो भवतीति किं तर्हि आ च त्वादिति तेन स्मात् यत्ना
दिमनिच् प्रभृतिभिः अपवादैः समावेशो भवति न चैताभ्यां भावतरौ। एताभ्यामपि भावतरौ। कथं। अपवादस्य देशात् अपवादा भवन्तीति॥ ॥

राम
आ च त्वादिति तस्मात् सूत्रात् धर्मार्थमंश हृत्वातनञ्स्नञो स्संनिधानात् एताभ्यामेवेति प्राक् भवनात् प्रति सूत्रमुपस्थानात् त्वतलपवादैः इमनिजादिभिः समान ॥३०॥
देशौ नञ्स्नञावित्यर्थः॥

एतच्चैव नञ्जाना मा इति विधायि कप्रवी। तथा ह्रपत्यमत्यदगमद ऽनिश्चयाभावात् वाधिकाय प्रकार्य कालपक्षीभाषापक्षे च प्रतिसूत्रं समर्थो चोपस्थानात् त्वा द
नयोर्भ्यं तत्वे पदात् प्राग्भववाधार्थत्वात्नवेत्वतञ्स्नञौ विधीयेते पयोद्देशं वाक्यभाषाश्चायतेन दशा स्नानयोरभ्यन्तरत्वं तथा चाणपादयोर्थविशेषलक्षणाद
णपवाद्यत् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति पूर्वविप्रतिषेधोविषयो देशवाक्यभाषाप्रवृत्त्योरवंसंभवतिनत्तुप्रतिसूत्रमुपस्थानेन पुनर्नीतिकार्यकालपक्षीभाषापक्षेपि प्रा
क् भवनाद्यर्थात् त्वञनञ्स्नञ्भ्यामुपस्थानमतस्त्वयदिवाधास्वतस्त्वर्थनिरूपितमात्रएव नञ्स्नञावुपति ष्ठेतेनतस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञावि
ति दन्तिः सदृशो समानेधाना आ च त्वादितितस्मान्सूत्रात् येनि नञ्स्नञौ भवतो नाभ्यन्तरौ। अथ तूक्तमपवादविधानो पयोगविनानानन्तरं नञ्स्नञो रुपस्थानं नदा म

एतच्चैव नञ्जानामः अपवादस्य देशा अपवादा भवन्तीति। अपि वा कुत एतत्। एताव प्यभ्यन्तरावितिन पुनः पूर्वेषामेता नां पुनौर्वा एवं तर्हि विद्यते।
आ च त्वादित्यत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशो भवतीति। तस्य भावइत्यपि आ यादिष्वतिप्रसंगः तस्य भाव इति अपिप्रा
यादिष्वतिप्रसंगो भवति। इहापि प्राप्नोति अपिप्रायो देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने येनो नावा स्तेनो भावाः ॥ ७॥ ॥७॥

स्त्रीत्वं इत्येतस्मात् यौ नञ्स्नञौ भवतः तयापि नाभ्यन्तरौ। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति अत्र तु प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कस्मार्थस्यापादानात् प्रकृत्यन्त
रे तान स्यात्सवधान्क र्मणि नञ्स्नञोस्तु पस्थानाद्भ्यन्तरत्वे नार्थकतायंएवं तर्हीति व शङ्केन पत्नेन समावेशः सिध्यति एतद्यतनेन व्याख्यास्यते। अपि
प्रायादिष्विति अनाश्रितप्रकृतिनिमित्तविशेषो भावशब्दो वाभ्याया वा कश्चिदर्थस्तस्य सर्वस्य विशेषावुपादानात् तस्मात्ययत्वादिति प्रसंगः। येनो भावा
इति अस्माकं पविशास्यति तामेवास्माकं भवंतीत्यर्थः भवतीति भावाः भवतेर्ज्वलितिवक्षणं अपिनि कर्मणि ग्राः॥

ઉપરોક્ત પ્રમાણે ગુરુ પાસે પ્રતિજ્ઞા લઈને પછી ગુરુ પાસે જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. તે પ્રાર્થના આ પ્રમાણે છે.

હે ભગવન્ ! આપની પાસે મેં જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવામાં મારી શક્તિ ન ફોરવાય તો તે પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવામાં મારી શક્તિ ફોરવવા માટે હું આપની પાસે જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરું છું. ૧૨૧

હે ભગવન્ ! આપની પાસે મેં જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવામાં મારી શક્તિ ન ફોરવાય તો તે પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવામાં મારી શક્તિ ફોરવવા માટે હું આપની પાસે જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરું છું. ૧૨૨

હે ભગવન્ ! આપની પાસે મેં જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવામાં મારી શક્તિ ન ફોરવાય તો તે પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવામાં મારી શક્તિ ફોરવવા માટે હું આપની પાસે જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરું છું. ૧૨૩

भा॰कै॰ ॐ वृक्षविवनस्पतीनां प्रित्ति भाष्यकारेण ज्ञापितम्। प्रमाणमिति तेक वद्रोवीनमवति। ॐ पृथ्वादीनामुपचयापचयपूर्वको देशविशेषसंबंधो द्वच इति वनस्पत्या-
॥ ३२॥ दीनां मूकुलवस्था मुद्रष्टानां कालान्तरे देशविशेषसंबंधदर्शनानुपचयापचयानुमानं ज्योतिषां गतिरिति गतिपूर्वको देशान्तरप्राप्तिमत्त्वादीनामुपलम्भादि-
त्यादीनां देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमाने कोऽसावनुमानमिति अनुमापतेनेत्यनुमानशब्देन हेतुरुच्यते। समान इति वक्तव्यः। यः परिमाणोपरिमाण्डल्यं कश्चिद्विशाला
ह इति पाठः। परिणाहः परिमाण्डल्यमेव अत्र तुल्यत्वमिति तुल्यत्वस्य यथान्नं नामो आमलकं स्थानं गुरुत्वमेदान्तगुरुत्वस्य च समवायिकारणं द्रव्यमिति हि काठि-
न्यादि रूपं द्रव्यमिति द्वे विशेषण इति तुल्यत्वस्य नामो आम स्थानो भेद इत्यर्थः। स्पृशन्नेवेति। वदराद्विल्वं बदरानो पाणिना काठिन्यादिः गुरुत्वमिति। विभागो नव

अथ वृक्षविवनस्पतीनां हस्तिन्ना मोज्योतिषां गतिरिति। कोऽसावनुमानः इह समानेन वर्णिता परिणाहेन अत्र तुल्यत्वं भवति लोहस्य अत्र कार्पासस्य च पक्व-
ने विशेषवत्त्वं तथा कश्चिन्मन्दशक्तेन वर्धितं कश्चिद्वर्धमानो विनश्यतीति। वक्तो विशेषवत्त्वं तथा कश्चिदेकेन प्रहारेण बहवर्ग करोति
कश्चिद्द्वाभ्यामपि न करोति यत्नो विशेषवत् द्रव्यं अत्र ये गुणास्ते अपि आद्र्यवस्तु तत्त्वं न विहन्यते नेन द्रव्यं किंतु न स्वातन्त्र्येण यथा आमलकादीनां फ-
लानां रक्तादयः पाकाद्यस्य गुणाः प्रादुर्भवन्ति। आमलकं वदरमिवेव भवति। अमर्थो विल्वादिनिर्वचनं गुणसंद्रावो द्रव्यमिति। यदि तर्हि वृक्षो
समर्थो गुणो प्रवापावनाधेन।

मिति एकाकार्यबुद्धिनिमित्तमित्यर्थः। यदि तु पक्वान्नं वैनेयामलकादि बुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादिविनाशात् पूर्वरूपादिप्रादुर्भावादनन्तरं वेद्यमामलकमिति प्र-
त्यभिज्ञा प्रत्ययो नोत्पद्येत। अस्ति चाभिज्ञाकारः धूमाग्निस्तस्मादस्ति रूपाश्रयो द्रव्यं। तत्र पाकजरूपाकजरूपाश्रयो येद्रव्यविनाशं नेच्छन्तितन्मतेन द्रव्यप्रत्य-
भिज्ञाश्रयेणोक्तं येतु पाकजनूपाकत्वमो पूर्वद्रव्यविनाशमपूर्वद्रव्यारम्भं वा मीमांस्य परम् इच्छन्ति तन्मते न द्रव्यभेदे ऽपि जातौ कृता जातिप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तं॥ ग्राम ॥ ३२॥
जाते श्चाधारो द्रव्यं ततो जातिमतो ग्राम प्रत्यभिज्ञा पाश्र भावान्न द्रव्यमेतदोगाजात्युपलम्भाभावात् द्रव्यस्य मतद्वावनिश्चयः। अन्वर्थमिति अर्थाभिधा द्रव्यपदेशाद्
वरूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यमस्तीत्यर्थः गुणसंद्राव इति संद्रूपते संगच्छते आश्रयत इति संद्रावः समिदुद्रव इति घञ्। गुणानामाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः॥

किमिदं वतेति। यस्मात् गुणस्याभावादित्यादिना गुणस्यात्रेणेत्यर्थः द्विगुणा रज्जुरिति विषयप्रदर्शनमात्रमेतत् तन्तशब्दाः सुवर्चस्वादावयवलक्षणो गुणो नतत्
त्वसंयोगः कथं प्रसंगः इत्याह गुणशब्दोऽयमिति क्वचित् पाठः नेवशब्दो गुणशब्दोऽयमिति तत्रायमर्थः नतो यस्य गुणस्याभावादित्यस्मिन्नावेतिप्रसंगो न भ

किमिदं यत्रासूत्रे गणनावदुक्तं षष्ठीसमर्थाद्गुणादिति। षष्ठीसमर्थाद्गुणादित्यायत्तमानेद्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुः अत्रापि प्राप्नोतीति नैष दो-
षः गुणशब्दोऽयं बह्वर्थः अस्त्येव समेष्ववयवेषु वर्तते। तद्यथा द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुरिति। अस्ति द्रव्यपदार्थकलस्य यथा गुणवानयं देश इत्युच्य-
ते यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते। अस्त्यप्राधान्ये वर्तते। तद्यथा योयत्र अप्रधानो भवति स आह गुणभूता वयमत्रेति। अस्त्युपकारे वर्तते। तद्यथा
गुणवानयं ब्राह्मणः इत्युच्यते यः सम्यग् उपकारं करोति। अस्ति संस्कारे वर्तते तद्यथा संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते। अथवा सर्वत्रैवायं गुण-
शब्दः समेष्ववयवेषु वर्तते। तद्यथा द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते। चत्वारो गुणाः कं भगुणाः स्थापेर्द्व्यं भवति॥ ॥

वतिशब्देन विशिष्टस्य गुणस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात्। अथवेति पूर्वोक्तविषयेऽसर्वस्मिन्नित्यर्थः त्रिगुणमध्ययनमिति पदकाम
संहितालक्षणावयवत्रययोगात्। चत्वारो गुणाः पदविच्छेदगुणाः पदक्रमाध्यायादि गुणप्रधानत्वमुच्यते॥

नसंहितागुणांश्चर्चीगुणांश्चेतिविशेषणात्संहितोवेदोनाप्रहीनोयोद्विगुणमधीतइतिनोच्यतेयुध्यवनक्रमेणहेकस्याध्ययनमद्विगुणमाम्नायघपिक्रमणादेरहणाद्विधिर्नभवतितथापियुक्तितःसोप्युपपद्यतेगुणवानयंदेशइत्यत्रापिगौणस्मादयंयुक्तितस्मादेशवयवत्वातगुणाद्युक्तेनगवाहनादेशावयवत्वमुपचरितंगुणभूतावयविनिसमाप्तिरुद्दाववयवसदृशान्यनिर्देशःगुणावानयंप्रासलक्षणाद्गुणावयविशब्दाभ्यांगुणशब्दःपुयुक्तितश्चाचार्यस्यसंप्रत्ययेवर्तिनियथाद्विगुणाःस्त्रीत्याहौपेमाणोवयवसमासंवनत्यात्रतिप्रश्नःयुक्तितईतिचेत्यक्रियायांयद्योगेनलक्षणमितिथैःयद्दितावद्दितियुक्तितस्मात्सामर्थेचत्रप्रत्ययेवतनत्रस्मानकुतःपुनरत्रगुणवतिप्रतिथैःनहेवंषष्ठीसमर्थाद्गुणाद्गुणवत्यभावत्र

नसंहितागुणांश्चर्चीगुणांश्चाध्येवंगुणावद्भ्रमितिगुणशब्देनोपपदेनसहसमासएषाद्योगुणाःसमाप्यंतीत्यावंशंवर्धतःपरिणाहतएवत्रासमासेभवतिकिंतर्हियुक्तितोपिज्ञापनाश्चयुक्तितःयोहिमुक्तप्रत्येलक्षणप्रत्यंप्रतिपेतानाहोयुक्तस्तावद्यद्दितावद्देहेनोनाहःत्रत्र
पंसत्वात्रत्रथानिर्देशेनाहोजगृह्यग्राह्यत्वात्शुक्लादिषुनर्हिवर्तमानहतिनैषाप्रोक्तिःशुक्लंवस्त्रंशुक्लंतेनेतिकिंपुनःकारणंशुक्ला
दयएवोद्गृह्यंतेनपुनर्द्रव्यादयोपिद्रव्यंद्रव्येतित्रत्रविशेषः॥

दित्याद्यपितंत्रत्रायथाप्रिंशोदयतिःशुक्लादिषिनिपठ्यंशुक्लहतिव्यतिरेकदर्शनात्गुणमात्रवचनाश्शुक्लादयःपठ्यंशुक्लवन्निनाहोगुणाएवत्रत
लाहिप्रत्ययोदृश्यतेनचगुणोवर्त्मनानातीतिगुणएवप्रहणिनिनिनिप्रत्ययप्रसंगःकिंतुपठ्यंशुक्लवन्नि
तिषेनसंबध्यमानवप्रसंगःवर्त्मनावर्तिनंवर्त्मनीहतिनिनिप्रत्ययार्थः।वर्त्मन्यस्मिन्नलातिवर्त्मप्रत्ययार्थःप्रकृत्यर्थवतिकथंवित्कहतिविनयादिषुकथंवि
दृत्यर्थधातुप्रत्ययहत्यर्थःत्रुषेनूनंनिप्रहृत्यादिनाज्ञानंकौमारंघवस्त्रादेरस्मिन्नद्रव्यसमवायिनोजातिनिछत्रिणंदृष्टिनात्रवस्त्रात्रोपिसमवायेनछ
त्रंतिप्रत्ययनिमित्तप्रत्ययदृत्यघनेतस्योपपदः॥

दूयंवैवाद्रुतिविशिष्टजातियुक्तमितिपर्थःगुणंवेतिःजातिलक्षणंयतोद्रव्यवचनादितियस्माद्द्रव्यवचनात्तस्माज्जातोपहतिनिनिनेप्रत्ययःआप्यातेन
तुश्लोपहतिहस्माद्योजातिनद्रव्येनेहविद्यतेयंद्रव्यमाद्रुनहियथापटस्यशुक्लंहतिव्यतिरेकोदर्शनेनत्वाधवसहप्रहतिनत्रगुणाद्द्रव्योर्थीतिरेक
दर्शनान्मनुष्यवाणितत्पर्थेलुगंमःपि छात्रिषितिपि छात्रोयदछात्रस्त्रार्थानतेनकिंवितप्रहं निनिनिनमपेक्षतेपुरुषेछात्रवशेनप्रवर्तनात्रिनहतादि

उभयवचनाद्येनेदूयंवाद्रुगुणंवायतोद्रव्यवचनात्तनोहतिर्भवितव्यतिरेत्रापिनहिमयवचनाःकथंछात्रंप्रतेनमनुक्तोपःगुणवचनेभ्योमनुपोलुक्
भवतीतिोपतोद्रव्यवचनात्तनोहतिर्भवितव्यतिरेत्याद्दिषुनर्हिवर्तमानहतिनपाप्रोतिरि छत्रंवेरि छत्राःकुंभिहत्रंभिरितिनत्रापि
श्चित्याद्यप्रकल्पिकरिथोकुंभिहश्चेतिनेहनकिंयोगुणान्नायःकश्चित्कोतिसतुयतेरि छत्रंतनप्रतनकुंभिहतंभिरेवंरि छत्राःकुंवंति
।एवंकुंभिहाःकुंवंतियत्रहिप्रथमप्रकल्पिकोरिथोकुंभिहश्चेतसवर्त्मनाहन्तिर्नपाप्रोतिनेषहोषःयथैवनस्यकार्थंचित्कःप्रयोगःएवं
हन्तिर्विभाविष्यति॥॥

निरि छत्रसहचरितगुणाकिंगहणेनहेनत्रापुपत्रगहणप्रकरणेप्रधानस्यरि छत्रशब्दस्यगुणाकियेणप्रहणंनिनिनिनिनिनर्थकाथंवित्कहतिविनयादिषुकथंवि
छत्रस्यपाठानत्स्वार्थेठक्प्रत्ययःशब्दस्वरूपप्रथेघास्यापिरि छत्रतिसंज्ञासंज्ञिसंबंधःकियतेतेनतःशब्दस्वरूपासंगाघथापिरि छत्रशब्दस्यार्थेप्रयोगलक्षणेवशब्दस्व
रूपेर्थेधर्मेप्रत्ययहत्यर्थःत्रुषेनूनंनिप्रहृत्यादिनाज्ञानंकौमारंघवस्त्रादेरस्मिन्नद्रव्यसमवायिनोजातिनिछत्रिणंदृष्टिनात्रवस्त्रात्रोपिसमवायेनछ
त्रंतिप्रत्ययनिमित्तप्रत्ययदृत्यघनेतस्योपपदः॥

भा॰ के॰ ॥२६॥ नेन रहितैस्तैरात्वाधाः प्रकृतयस्तस्मात्त्वतलौ भवत इति विज्ञायमाने सूत्रार्थे तिवोपवादैः समावेशः । आत्वाधाः प्रकृतय इति पृथुत्ववचनमात्वात्पृथ्वादि प्रकृतयस्तस्माद्भवतीति । कर्म्मणि तिमाक आत्वेन सूत्रार्थव्याख्यानः यत्नश्चोद्यते इति आत्वेन वश प्रकृत्यप्रयोजनमात्वापि तत्प्रत्ययो विशेषप्रकृतेर्भवेत् पूर्वसूत्रे प्रमाणादिमित्तादिभिरपवाधितौ त लोपि यथा स्यातामिति वचनार्थस्य शङ्कास्पदं तथा कर्म्मणि त्वतलौ विधावस्य सूत्रप्रयोगात् त्वतलोरपवादैर्बाधः स्यात्प्रकृत्यपि तात्रिलास्तिस्थानात् प्रकृत्येरत्तर्थस्य त्वतलोर्वि धावमात्रवचनात् विषयेकर्म्मणि च प्रविष्यत इति नार्थस्त्वशङ्कनेनार्थः । आत्वाधेर्थ इति जातौ च पृथुवचनं कर्म्मणाः प्रकृत्यर्थस्य च प्रमाणानात् अप्रत्यर्थापत्तिवधिमतः प्रकृतय आत्वाधं तेन दात्र्यपवादैः समावेशः सिध्यति प्रतिप्रसवार्थत्वात् स्यात्सूत्रस्य पृथुत्ववचनादि आत्मकर्म्मणि त्वतलोर्विधानं न सिध्यतीत्यस्मादवधिमद्यर्थपातिग्रहे णा कर्म्मणि त्वतलो सूत्रेण विधीयेते च कोऽप्यनुभवे अपवादैः समावेशो न । यत्र चोद्यते इति भावविशेषप्रकृतिभ्यो पवादैः प्रसक्त्वा धावितमर्थः । एतदपि आत्वार्थान्न प्र

नेतदस्ति प्रयोजनं आत्वादिरिति च इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं आत्वाधाः प्रकृतयः ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यत्नश्चोद्ये ते । एतदपि नास्ति प्रयोजनं आत्वादिरिति वा आत्वाधाः प्रकृतयस्तस्मात्त्वतलौ भविष्यतः यत्नश्चोद्येते । इदं तर्हि प्रयोजनं आत्वाधेर्थात्तत्र त्वतलौ यथा स्यातां यत्र चोद्येते । एतदपि नास्ति प्रयोजनं आत्वादिरिति वा आत्वाधेर्थात्तत्र त्वतलौ भविष्यतः यत्र चोद्येते । इदं तर्हि प्रयोजनं आत्वाधाः प्रकृतयस्तस्माच्च त्वतलौ यथा स्यातां यस्माच्च प्रकृतेः तस्मिन्निविशेषेण प्रसवेऽपवादेन किं कृतं भवति । पृथुत्वं प्रभिमत्वतलौ च पवत्वो नाचोदितं तत्र चरं भवति ॥

कृतोऽश्चाविशेषेणावधिमत्ते नापेक्ष्यत्वतलविधानान्नार्थस्त्वकोऽगोमर्थः केचित्पूर्वाप्रातिपदिकमात्रात्कर्म्मणि त्वतलाविच्छन्तो भाष्यमसूत्राप्यव प्रतेन तत् पुर्क्तप्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्म्मार्थस्योपादानात् प्रकृतेस्तेरोधात्तस्यासंबन्धायोग्यत्वात्तस्माद्गुणवचनेभ्यः प्रभृतिभ्यः कार्याविशेषप्रकृतयः तान्प्रकृ तिभ्यः कर्म्मणि त्वतलौ भवतः आपाद्यपिसमाप्तेर्भविकर्म्मा धिकारात्मावेन प्राक्नाद्विनस्मात्सूत्राद् ध्वयाः प्रकृतयस्ताभ्याः पूर्वसूत्रेणानुद्याप्रातिपदिकमात्रा राम ॥२६॥ दिति सिद्धाः यस्माश्चेति प्रकृतिविशेषात्तज्जलौ प्राक्भवनात्सर्वधर्मपुविधीयमानौ त्वतलौ बाधकौ प्राप्नुत इति तद्विषये त्वतलौ प्राप्येते प्राग्भवनादिसमवधक पादानाच्चतत्वम् । आवधिमावे भवतोऽन्यथा प्राक्त्वतेरिव च कर्म्मणि तस्माद्यतर्थे हि तत्त्व प्राप्नुवन्तीति लिंगात्रभावः ॥

न नञ्पूर्वा । कस्मात्पूर्वमिति प्रतिषेधस्यानुपादानात्तत्र योऽपवादस्त्वतलौ प्रतिषेधस्यानिष्टत्वात्प्रसङ्गः आवार्यदेशीयस्त्वाह त्वतलोरिति त्वनं तात्पर्यविधि र्भवति प्रतिषेधो वेति मन्यते उक्तोऽस्य प्रतिषेध इति आपिषेकाद्यात्सूत्रे स्योति भाष्यागोहितोपदेशति च प्याग्दिमन्ति भोगरोप सूत्रे च पपठितान्यः सत्र

॥ ॥ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवण । कस्यायं प्रतिषेधः । त्वतलोरित्याह । नैतदस्ति प्रयोजनं । इष्यते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ । अब्राह्मणत्वं अब्राह्मणतेति । अतड ताम्पठति । न नञ्पूर्वादिति नाम्प्रतिषेधः । न नञ्पूर्वादिति उक्तस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधः क्रिय ते । नैतदस्ति प्रयोजनं पाणिनिना गृहीतः प्रकृतिभ्य उक्तो भावप्रत्ययो विधीयते । न च तत्र काचित्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते । तदनं विधि नाप्राप्नोति । अब्रह्मण्यता प्रातिपदिकेन तदं तविधिः प्रतिषिध्यते । यत्र तर्हि तदं तविधिरस्ति । पर्याप्तरोहिताद्भ्यो यगिति यथे ता च प्रयोजनं स्यात् त्रैवायं ब्रूयात् न्यायतस्तां घन्भवति । नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्रेति ॥

आपलक्षणं हायनांतयुवादिभ्योण । इगन्ताच्च लघुपूर्वात्पोपधात्गुरूपोत्तमाद्वुञिमैतैः सूत्रैर्नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाद्रस्यैव प्रसंगः यथैतान्यपि तिः अत्र प्रदेशप्रयोजनाभावात्पर्यन्तसूत्रस्य यस्तः प्रतिषेधो विधेयः स एवोक्तस्यानुवर्त्स्यते ॥ ॥

भा-कै-
॥३८॥

एत्यादि॥ कारवचनमिति दृश्यमानोऽपि शब्दः। आवर्हेशब्दः परिहरतिकारमपनीत्र्यर्थसमावेशार्थमित्यत्र तृतीयार्थे पञ्चमी। तेन कारमपनीत्र्यर्थसमावेशार्थमनुज्ञानार्थमित्यर्थः। लिंगवचनसंख्याविभक्तिव्यत्ययेनेति। एत्यादि। कारवचनमनर्थकमिति। गुणवचनस्यार्थस्य प्रधानवचनं॥ गुणा॥ कानुर्वैणवोहीनाभिनिष्पन्नयोर्नोच्चारणेभावकर्मणि संबंधिनि षष्ठ्यभिनिवृत्तार्थमिति। कारवच्चनमनर्थकमिति वचनात्। गुणवचनस्य कानुर्वैणवबहुर्वैहे

एत्यादि। अहमनिहत्वा। कारवचनकिमर्थं। कारमपि यथास्थानेनैवाभिप्रयोजनं। प्रकृतमहमविभक्तिकं यावत्कमपि भविष्यति। इदंतदभियोजनं। ततस्तावद्यथास्थानं। एतदविभक्तिप्रयोजनं। स्त्रीवत्। अहमेतस्मात्। आतस्ततस्तावदपि भविष्यतः। स्त्रीतुल्यं पठति। एत्यादि। कारवचनमनर्थकमित्यर्थः। एत्यादि। कारवचनक्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य यथास्थानं। पार्थक्येन प्रयोगः। गुणवचनस्य तस्य

णादिभ्यः कर्मणि च। ब्राह्मणादिषु। कानुर्वैणवोहीनामुपसंख्यानं। ब्राह्मणादिषु। कानुर्वैणवोहीनामुपसंख्यानं कर्तरि। कानुर्वैणवः कानुर्वैणवी। कानुर्वैणवकः कानुर्वैणवकी। कानुर्वैणवं कानुर्वैणवी। कानुर्वैणवकं। कानुर्वैणवकी। कानुर्वैणवकः। अर्हतीभावः॥ अर्हति अर्हन्ति॥

वकानुर्वैणवस्यार्थस्य यत्कारवचनमिति। ब्राह्मणादिषु। बालभाराकलुसूत्रात्। कल्याणिवकःसर्वसाहदेवोमहद्देवोमनुष्यनिलुकुचनुर्वैणवकानुर्वैणवमनुष्यनिकायेहेऽनिगणानामुभयपदवृद्धिः। अर्हतीतुमूर्वेनिअर्हः प्रशंसायामितिशत्रन्तोहेछ्वः पूजायामिधायी। अर्हतानिषिवकरणा

तस्मिन्यासविष्यजःप्रयोगः। तथा चौक्तमेतेत्रीत्यादिप्रयुज्यते॥

भा-कै-
॥३९॥

लिंगा॥ ॥ चयाहेशःआप्रोतानियसेनकारलोपसपूर्वविधौस्थानिवद्भावनञ्प्रतिषेधानर्थकेश्लोंसमिधिहेतेवार्थेभावप्रयोजनाभावान्नाद्भा॥ त
त्र्यंसमासमर्थाहेतिश्लोंसमासनुबंहोगाध्यनद्यर्थः॥ हायनान्त॥ यलोपस्वेतियहाछ्वः श्रीत्रभागघञ्प्रत्ययहेतिपक्षेलहाघस्लोपोय

लेनाद्यन्नलोपश्चाकिमिदंनलोपवर्णयद्गोत्रादहोस्विन्नंघानद्यद्गो। किंचातः। यदिवर्णाद्यद्गोनेयंनलोपेकृतेश्रेणेरेशःआप्रोतिः। अथ
संघानद्यद्गोमंत्रस्यलोपः कस्मान्नभवति। सिद्धेसत्यलोपः। यस्येतेवानञ्भसंज्ञाप्रतिषेधोन्सर्वस्मिन्विध्यति॥ ॥हायनान्तयुवाहिभ्यो
ण्यः॥ स्त्रीप्रकृतिःश्रोत्रियस्यथलोपश्च। स्त्रीप्रकृतिःश्रोत्रियस्योपसंख्यानकर्तरिंपलोपश्चवक्तव्यःश्रोत्रियस्यभावःश्रोत्रं॥ ॥
इतिश्रीभगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येपंचमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेहैतीयमाह्निकं॥

शतुनुमोर्यत्वचनमिति दृश्यतेतदशक्यंनहियोनिरूपंलक्ष्यतेकविनुपलोपश्चेतियाहः॥ ॥इतिपाध्यायजयपुरनिवासिकैयटजगन्नाथात्मजहरिदेवपंचमस्या
ध्यायस्यप्रथमेपादेहैतीयमाह्निकं॥

विनस्य० ॥ सहार्थेनेति । नञ्सहेति प्रत्ययार्थविशेषणम् । नञ्प्रत्ययार्थविशेषणं तत्प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्धि भावाभावाविति भावः । नञिति लोकप्रसिद्धा अर्थाभावशब्दानामिहासाधुत्वान्नाञ्शब्दस्य एव कुभावादिधानान्नञ्सहेति प्रकृत्यर्थनिर्देशः पञ्चमस्य हेतौ च प्रत्ययार्थनिर्देश्यः । विनञोः प्रतिषेधार्थत्वाद्धि गौर्महाँश्चिक्रियावानिति

विनञ्भ्यामानञ्भ्यामनसहाऽहलानेति सहार्थेनेति प्रतिषेधोपक्रमसामर्थ्यात् । नञनसहसद्वेति नित्यं प्रतिषेधः । नार्थप्रत्ययार्थः । किं नाहिप्रकृतेर्विशेषणमिति । विनञनसहसेत्यभ्यां त्रसहवर्जिताभ्यां नञोऽवयवः । कस्मिन्नर्थे शालजाहयोर्वर्तते । वेः शालर्कटयोः कस्मिन्नर्थे शालजाहयोर्वर्तते । प्रवेर्नित्यं विशालेऽर्थे । संकटमिति हरावलुप्तसंज्ञतोऽर्थेऽभ्यतेः प्रकटमिति प्रत्ययान्तोऽर्थेऽभ्यतेः पुत्कटमिति पुरुषाभ्यतेः । प्रवेर्नाहिः साधनशालजाहयोः प्रवर्तते ॥

नञिविशिष्टेनञ्सहार्थप्रत्ययोक्तिर्यत्रविगतौसहविद्यतौसहेति हेतुर्विनाहेतुनेनसहेतिहेतुनेनसत्सदृशभूतस्य व्यर्थस्यवर्तेरन्हेतुमत्त्वं भवतिपथाप्रानुस्मरतीति । वेरपि ॥ कस्मिन्नर्थे शालजाहयोरिति वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षं बहुवचनम् । सहार्थस्यसदर्थस्यसं भवादर्थविशेषदानाच्चप्रश्नः । विशालेरिनाहेरिनाहेतुनसिद्धतीति । विशालोविशंकटः । प्रनटर्यिसिद्धंक पुंस्कादेरनर्थक्यं । विशालेरुत्सन्नः । विशालः । विशंकटेरुत्सन्नः । विशंकटः ॥

सपक्षगमनमिधानान्नभवतिविशालवानिक्कटेविविशालगवयुक्तस्यगोर्हरिवगमोनानुगोरिनर्थः कृतवनानुसारेणावेरनु पनेरनुगुणशब्दक्तविशालादयः साधुत्वान्नाख्यानमनुक्तिर्विधायमानाश्रितकृत्तद्धितसमासाः क्रियतेयथाप्रतिलोमानुलोमरिति ॥

ટીકાનુવાદ સહિત ટીકાકાર પોતાના ગુરુ તથા ગ્રંથનો પરિચય આપે છે.

ગ્રંથકાર પોતાના ગુરુ તથા ગ્રંથનો પરિચય આપે છે.

ગ્રંથકાર પોતાના ગુરુ તથા ગ્રંથનો પરિચય આપે છે.

ગ્રંથકાર પોતાના ગુરુ તથા ગ્રંથનો પરિચય આપે છે.

भा·के·
॥४८॥

तदस्मिन्न॥ ॥अधिमिके समानजाताविति समानायां जातौ तस्यां सत्यामधिकेऽर्थे वर्तमानात्प्रत्ययः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वे प्रत्ययः स्यात् अर्थः साम्यमात्रवा
यमर्थः उक्तः तथाहि एकादशाधिका अस्मिन् शतेन इति वाक्ये शतविशेषणत्वेनाप्युपादानात् अस्य सन्निधानात्प्रकृत्यर्थमपि विशिनष्टि एवं सति एकादशं शतमि
त्युक्ते गावः प्रकृत्यर्थतया प्रतीयन्ते शतं तु प्रयोगमन्तरेणाप्यधिकाधिकि भावश्च समानजातीयत्वेऽपि न सिद्ध्यति न च सा निमित्तजातीयसंख्येयवाचिनां शब्दानां प्रकृ
त्यर्थविशेषे शक्तानां विशेषणानां वृत्तिः स्यात् विशेषणं त्वेतन्मात्रात् परसंख्येति शतानां सहस्रं शतसहस्रमिति पुनर्विशेष्यते सहस्रत्वाणां शतं श
तसहस्रमिति च संख्यायाः प्राप्तस्य परनिपातः द्वन्द्वे वा द्वन्द्वे च समासाच्च तत्पुरुषनिपातः तत्र शतानां सहस्रमिति शतानि संख्येयानीति॥ तासं च प्रकृत्यर्थतयाभि

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः इहसंख्यत्रभवति एकादशमाषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते इति। अधिके समानजाताविष्यते समानजातावधिक
इष्यते अर्थेऽधिकस्मात् भवति एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षापणत्रिंशतीति इदं शतसहस्रयोः शतसहस्रयोः शतसहस्रयोरधिक इष्य
ते। अर्थे एकादशं शतसहस्रमिति कस्मादिके भवितव्यं यत्संख्यातमधिकं कर्तव्यमतो मामा यदि तावत् शतानि संख्येयानि तेन शताधिकाभवितव्या
अथ सहस्राणि संख्येयानि सहस्राधिका भवितव्या डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यादधिकाणामाकारनिर्देशः डविधाने परिमाणशब्दाना
माधिक्यादधिकानामाकारनिर्देशः आगमानिर्देशः न ह्येकादशानां शतमधिकानामिति तुल्यं च मानिर्देशानामिदमेतत्कर्तव्यं च मानिर्देशः
कर्तुमिः। तदस्मादधिकमिति मानार्हं च मानिर्देशः कर्तव्यो न कर्तव्यः पञ्चदिनावत् पाकके विषये केवा अधिकाणां मानानामित्युक्तं पाञ्चलेवि
कमधिकाणां विना मानेऽपि एकादश कार्षापणा उपस्थिताः अस्मिन् शतेऽपि एकादशं शतं॥

तादर्थेनैकादश शतानामधिकास्मिन् छतसहस्रे तदेकादशं शतसहस्रमिति सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति तु सहस्राणां संख्येयत्वात्तेषामेव प्रकृत्यर्थत्वे एका पाम
दश सहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशमिति एकाणादिशा छतानां सहस्राणां वा संख्येयत्वात् समायः यत्संख्यातमधिकं तेन तत्समयार्थेन समानजातीयत्वप्रकृत्यर्थस्या ॥४८॥
श्रयणात् समत इति तापत्रयोऽर्थः नन्वेकादशानामिति तेषां शतेनैव तदर्थं वा हि तिमाव पंचमानिर्देश इति यस्मादधिकमिति निपातनात् बुद्धिप्रकल्पितापायाश्रयणा
त्पंचमी उपश्लेषिकमिति एवं वाधिकत्वं संबंधे पंचमी प्रसज्येत अधिकाणां दूरीणे इति कर्मादिना तापाधिभवति॥

शादन्त॥ ॥पंचन्तशतादिभिः केवलस्य शतस्य प्रतिपत्तिः कस्मान्न भवति समासवचनमौपिदमाशयवानाद्यन्तविधिर्नवि समासेनेति सङ्ख्यान्तर्गतं चेति संख्यायाश्चव
वेन प्रविश्यतः संख्याया इत्यनुवर्तते इति व्याख्यानं कर्म धारिणमर्थः एकत्रिंशत्पञ्चशतानः संख्यानां मानन्तसंज्ञात्यत्र मात्रसंख्यावकान्तं संख्यायाः पूरणे

शादन्तविंशतेश्च। किमर्थं पञ्चदशादिग्रहणं शतग्रहणं तत्र ग्रहणं च ग्रहणं यस्मात् तदेवाधिकार्थे शतपूर्वेण ग्रहणं किं यदेतत्प्रत्यग्रहण
पञ्चन्त्याविहितः तदेवान्तं तत्र ग्रहणं भवतीति इहन्न प्राप्नोति एकत्रिंशतं इत्येवमत्रापि स्यादिति नन्तोत्पत्तं तत्सन्निधानादिति। अन्तग्रहणमेव न
र्थमिदमुच्यते। अन्तिर्पत्तोऽनवनन्तं किं तद्धानि संख्याग्रहणं वा संख्याग्रहणं च कर्तव्यमिदमापूर्वं गो त्रिंशदधिका अस्मिन् छतं दशानि विंशतेश्च
विंशतेश्च अन्तग्रहणं कर्तव्यमिति तदेव यथासंख्यात् एकविंशं शतं तत्र ग्रहणं संख्याग्रहणं च कर्तव्यं इदमापूर्वं गो विंशतिरधिका अस्मिन् छतं इति॥

शतेश्चेति· ग्रहणं च तेनेति तदन्तविधिनिषेधार्थं तदन्तविधिप्रसङ्गाद्वितिवचनं॥

॥ ५०॥

॥ ५०॥

मधुसिक्थमक्षिकाविड्वराहमहिषाजाविकगोमनुष्यहस्तिवडवोष्ट्रखरमृगमार्जारशुनकशरभशार्दूलसिंहव्याघ्रचमरीरुरुशरभसृमरशालावृकतरक्षुवानरकिंपुरुषसैरिभगवयकृष्णसारकुरङ्गकादम्बशबरपुलिन्दचमरराजकिंकरादीनां मांसानि भक्षयेत् ॥

अनभ्यासे विषं शास्त्रमजीर्णे भोजनं विषम् ।
विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥

मांसं च ॥ मांसभक्षणे दोषो न भक्षणे पुण्यं किंतु मांसभक्षणं न कर्तव्यं । कस्मात् । यस्मात्सर्वेषां प्राणिनां मांसं रुधिरं च शुक्रशोणितसंभवं । शुक्रशोणितं च महापापकारणं । तस्मान्मांसं न भक्षयेत् ॥ ११५ ॥

तत्रैवं सति मांसभक्षणे दोषे प्राप्ते सति यो मांसं भक्षयति तस्य दोषमाह ।

भा॰ कै॰ वतोः लिंगविशिष्टादिति। लिंगमहत्वादितः अन्यत्रापि योऽन्त्यान्तरधिकारादित्यर्थः। तिथुकेति। तिथुकि कृते इत्यस्यासत्त्वेनानुत्पत्तौ प्रत्ययान्तस्यैवार्थः
॥५३॥

वतोः पूग। बहुकतिपयवतूनां लिंगविशिष्टग्रहणमिति बहुकतिपयवतूनां लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धमिति किं व्याहृतमित्यपि यथा तावद्बहीनां पूरणी बहुतिथी कतिपयानां पूरणी कतिपयथी तावतीनां पूरणी तावतिथी। बहुकतिपयवतूनां लिंगविशिष्टग्रहणं सिद्धम्।
कथं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति। पुंवद्वचनं वा पुंवद्भावश्चात्र कर्तव्यः बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। किमर्थं नमस्यादेः तद्धिते पुंवद्भावेनैव सिद्धम्। मतोः ... यतो यजादौ नं भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। किं कारणम्। तिथुका व्यव
हितत्वात्। प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। तिथुक् क्रियतां पुंवद्भावे प्राप्नोतीति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात् पुंवद्भावः। नित्यस्तिथुक्
कृतेऽपि पुंवद्भावे प्राप्नोति। अकृतेऽपि प्राप्नोति। तिथुगनित्यः। अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्रा
प्नुवन् विधिरनित्यो भवति। अन्तरंगस्तर्हि तिथुक्। का अन्तरंगता। उत्पत्तिसन्नियोगेन तिथुगुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्य
याश्रितं पुंवद्भावः। पुंवद्भावेऽन्तरंगः। कथं कृत्वा तत्सिद्धं प्रत्ययविधाविति। उभयोरन्तरंगयोः परत्वात् पुंवद्भावः। पुंवद्भा
वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् सिद्धं बहुतिथी॥ रा॥ ॥५३॥
उत्पत्तिसन्नियोगेनेति। यद्येवं प्रकृतत्वपूरणविषयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागमः इत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययाविति। अस्यैव निर्वचनात् उभयमाश्री
यते। सिद्धमिति। तेनाकृत्प्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भावः इत्यर्थः॥

षष्ठ्यादेः। असंख्यादेरिति किमर्थमिति। इह प्रत्ययस्य षष्ठ्यादिसूत्रे निपातिताः षष्ट्यादयो गृह्यन्ते। न लौकिकप्रसिद्धा विग्रहास्तथा चानर्थकः प्रतिषेधः
इति प्रश्नः। इतरो वा अस्मिन्पात्रपात्र्या लौकिकग्रहणात् प्रत्याह इति मन्वानः। एकषष्ट इति। प्रत्ययस्तत्र तत्प्रत्ययेनाहोऽषष्टितमादिरिति। षष्ट्यादि
ति। षष्टिशब्दस्य प्रयोगे ... संख्यापूर्वस्य विधिं प्रत्ययवच्च ... न लौकिकः। तदन्तविधिनेति। शास्त्रीयाणाम
पि षष्ट्यादीनां ग्रहणे ... संख्यायाविशेषणात् तदन्तविधौ सति षष्ट्यादेः संख्यावाचिनी ग्रहणं ... भवति। इह प्रकरणे इत्यर्थः। तत्र चाद्ये लौकि
कसंख्याग्रहणे तात्त्विका विंशतिशब्दान्तमत्प्राप्नोतीति भाष्यकारः। षष्टीग्रहणाभ्यासेन तदन्तविधिस्तावन्मुख्य एकान्त्र विंशतितम इति भाष्या

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः॥ असंख्यादेरिति किमर्थम्॥ इदं मा भूत्। एकषष्टः। द्विषष्टः। असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मात्। न भवान्। एकषष्टो द्विषष्ट इति
षष्टिशब्दः संख्यादिर्यावतैकः प्रसंगो यदेकषष्टिः। षष्टिशब्दान्ता नानेव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्राति
पदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। भवति तदन्तविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। एकविंशतितमः। तदन्त
विधिर्भवति॥

मितिलप्यनेन यत्र ज्ञापकान्तरेण तदन्तविधिस्तत्र ... ग्रहणं भवति ज्ञापकेन ... प्राप्नोति यदि केन तदन्तविधिर्ज्ञाप्यते
... केवलानां प्रथमं ग्रहणं भवति ते ज्ञापकेन ... विशे
षोपाचात्तरमनुमीयते इति ते तेन ... भवति मेन ... विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन तमड् भवति के
वि ... अनित्यत्वाच्च प्रतिषेधस्य ... तदन्तविधिर्भवति प्रतिषेधो वेत्यस्य ... अनुमानात् कर्तुं नक्तेन॥

भा॰ के॰ ॥५५॥ अन्नः॥ ॥अध्यायानुवाकाभ्यामिति तादर्थ्ये षष्ठी चतुर्थी अध्यायानुवाकार्थे पञ्चः तस्य वा लुग्वक्तव्यः तेन पक्षे श्रवणमपि भवति लुग्विधानमेव च वक्तव्यम् अध्यायानुवाकयोः श्रवणं भवतीति तत्र मनुष्यप्रकरणात् वासिष्ठमसूत्रे कर्तव्ये यत्र तु छस्य लुग्विधानं तन्मात्राभिक्षो लुगनुमीयते। गर्दभाण्डः॥ धनहिरण्यात्कामे॥ कामाभिधाने इति इच्छामात्राभिधाने इत्यर्थः षष्ठ्यर्थे हीति यदा तत्र षष्ठ्यर्थो न भवति तदाप्यापि कामयत इति काम इति कर्तृसाधनं कामशब्दोपादानं यस्य कामयिता इत्यादिर्थ न करोति नाभिधाये ते निसामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थ एव प्रत्ययः स्यादित्यर्थः अनभिधानादिति कामशब्देनेच्छामात्रमभिधीयते न तु कामयिता तत्र अतत्रैवाधिकारात् धनहिरण्याभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामिच्छामात्रे प्रत्ययो भवति धनकोऽस्य देवदत्तस्येति न तु तद्वतो विधानम्॥ शीतो॥ किंयः शीतमिति शीतो ह्यश

अध्यायानुवाकयोर्लुक्। अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक्। अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुग्वक्तव्यः। गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीयः। अनुकः अनुकामयः धनहिरण्यात् कामे। धनहिरण्याभ्यां कामाभिधाने धनहिरण्याभ्यां कामाभिधाने इति वक्तव्यं षष्ठ्यर्थे इति प्रसज्यते षष्ठ्यर्थे हि सति न सिध्यति धने कामः अस्येति तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं कस्मात् भवति धने कामोऽस्येति अनभिधानात्॥ ॥शीतोष्णाभ्यां कारिणि। किं यः शीतं करोति स शीतकः। यो वा उष्णं करोति स उष्णकः किं वा ततः तथा हि आह अयं प्राप्नोति एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शीतमिव शीतं उष्णमिवोष्णं अनुकर्षणानर्थान्विरोधकानि सम्प्रत्येते शीतक इति पुनरनुकर्षणानर्थानाम् एककानि स उष्णक इति॥

दृष्टोः स्पर्शविशेषो मुख्यार्थ इति तत्सम्प्रत्ययेनैव भावमिति मन्वानः प्रश्नः उत्तरपदलोप इति तत्र समासाय च व उत्तरपदमपि प्रेतं समासस्यार्थ अवान्तरे न तर्हि उत्तरपदं पोतकवत् सूक्ष्मस्यापि गतार्थत्वात् त्रिविधवेऽपयोग इत्यर्थः यथा मन्दं तु कर्षणं सति शीतकार्यकरणोपाट वाभावात् तत्र शीतमिव ॥५५॥ अनेन च मन्दमनुकरोति तत्र क्रियाविशेषणम् कर्मण्यप्रत्ययः शीतकार्यशीतको सम्भवे इत्यर्थः उष्णकारः उष्णकोऽपि स्यानुपेयोऽनर्थात्प्रत्ययेन यथा तथा यथार्थस्य कवि दृश्यति॥

अधिकं॥ किं त्रियामासमितियुगे विशेषः साधनं क्रियावचनात् करितयाऽस्य न हि कर्तृकर्मणोरेकसाधनस्याभिधानेन भावः तत्र कर्तरि कारके कर्मणोऽभिधानेनाभ्यूतिकर्मण्यप्रत्ययो कर्तृ अभिधानस्याप्रसंगात् इति मन्वानः प्रश्नः अध्यारूढस्येति लौकिके प्रयोगे अधिकशब्दे न विषयभेदेन कर्तृकर्मणोरभिधाना इत्यर्थः ते नाम कृतसाधनमेदे द्रष्टव्यम् अध्यारूढस्येति पातनं तच्चोभयार्थ इति तकाभिप्रेता एव सा खार्थ इति परा कर्त्री करणकर्मणोरभिधानादिति पायां प्राप्ता प्रकार्या॥

अधिकं॥ ॥अधिकमिति किं निपात्यते। अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः। कं च प्रत्ययः। अध्यारूढमधिकं। अधिकोऽयं अध्यारूढो द्रोणः खार्या। अधिको द्रोणः खार्यामिति। इदं तु न सिध्यति। अध्यारूढो द्रोणः खार्याम्। अधिका द्रोणेन खारी। अर्थान्तरे हि कः कर्तरि विधीयते। न तथाऽभिधेयः कर्मण्यपि विधीयते॥ ॥पार्श्वेनान्विच्छति। किं यः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः किं वा ततः ऋजुपृष्ठोऽपि प्राप्नोति। एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः पार्श्वमिव पार्श्वं यः ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् अनृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति॥ ॥अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ। किं यः अयःशूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः। किं वा ततः शिवभागवते प्राप्नोति। एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। अयःशूलमिव अयःशूलं। यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयःशूलिकः॥

इति अधिकमिति ज्ञापकात् अत्र प्रथमा भवति अध्यारूढस्येत्यधिकाधिकरणोऽयं प्रथमान्तस्य भवति तथा च अधिकमिति निर्देशः कृतः कृतः॥ ॥पार्श्वेन॥ ॥ऋजुपृष्ठ इति सहि ऋजुना पार्श्वेन यत्नात् अर्थान् विच्छति भावः। ऋजुनेति यथा पार्श्वं तिर्यग्वक्रं नानृजु तथा सोऽप्यनृजुरुपायः पार्श्वमित्यर्थः॥ ॥अयः॥ शिवभागवत इति भागवतस्य भक्तिरस्य भागवतः शिवस्य भागवत इति षष्ठीसमासः अवयवं तस्य द्वारेण समुदायार्थ विशेषणात् तेषामनुमन्ते इत्यस्य प्रतीयते एवं तर्हीति यथा अयःशूलं तीक्ष्णमेवमनोपितो ऽयं यायः शूलमुपवाह्य स्याते॥

अनर्थजातीयकस्मिन्संबंधेप्रत्ययोवक्तव्यइत्यर्थः। गोमानिति। गोसंबंधः प्रतीयतेगोमत्संबंधेविगोसंबंधोनावश्यंभावीतद्विगोमद्गोस्वामिनागोस्वामिनामावाधिनियमइत्यर्थः। येनेवेति। इहनिवाक्यालंकारार्थोवाद्रेफिवाक्यालंकारस्यानर्थकत्वात्कथंवद्वाद्रेफिप्रसंगः। अनर्थकोयोनमनुवार्द्रेफिनिषेधइतिनकेवलंप्रत्ययमात्रमनुवर्ततेयावतात्रेतिनिर्देशेनेदंविनेष्टेतेनेहनिसामान्येनाकंसामान्येनप्रतिषेधंविधायविशेषप्रतिषेधाद्वार्द्रेफिनाकीतिनाकंसमानइतिवाद्रेफिनिषेधइतिवक्तव्यंतत्रयोवासविसयवमानिसुबंतेइतिशब्दस्यवद्वर्थत्वात्

अनर्थजातीयकःस्वल्पविशेषाभिसंबंधेप्रत्ययः। अनर्थजातीयाकस्मादनर्थायैवस्वल्पविहेतुनाप्तद्वार्कंभवति। गोप्रंगोऽस्पर्शनिःपवर्गंगोऽस्पर्शनीतिनैवहेतुनाहस्त्रियांप्राप्नोतिनस्मान्नदीयान्मनुवार्द्रेःप्रतिषेधोवक्तव्यः। नंचायंविधुवनासमानद्रनौसरूपद्रनिवक्तव्योयवतिर्हिद्रिमनाशालाद्रस्तिमनाऽपमकेतिशैषिकान्मनुवर्धीयाद्वैषिकान्मनुवर्धिकः॥

कंतेमनइतिनञ्समासःक्षिपतेनावद्धुत्रीहिर्नञ्यद्रस्तद्रनुकेजानिपर्युदासप्रतीतिर्मित्रनुसमानार्थनंतत्रवद्धुत्रीहिरेवभवतियथागुणनतु अगोमानश्वकानितियत्रापिमत्वर्थीयोनास्तीविशेषप्रतीतिस्तत्रापिनद्रनञ्समासोयथाद्रंडीमुष्णीश्रकामीतिदंडयुक्तसंयोगनिषेधस्य समग्रमाश्वित्वनिषेधस्यचवद्धुत्रीहेरनवगमान्नैषिकाद्विनिशैषिकाद्वैषिकःसरूपोनेशेषयथाशालायांभवःशालीयोयद्वस्तत्रभवस्तस्येद्र त्रिनिवाछात्रात्वैनभावनिविरूपलक्षभवतेवत्राहिछत्रेभवत्राहिछत्रंनत्रभवत्राहिछत्रीयद्रनिनयथामनुवर्धीयात्मनुवर्धीयःसरूपो नेशेषयथायवमाःनस्थास्नीतिमलंनानमनुष्यभवतिसमानद्रनाविनिनुष्लोकानुरोधोत्रोक्तंपूर्वमेवचविषयःप्रविभक्तः॥

सन्नेतद्विनिसरूपद्रत्ययेदृश्यतेसद्रूपंचाग्निवाहनेनसमानंनेलद्रूपेतत्कार्यद्रनंनेछात्रीसंघाद्विछात्रंभवतिअर्थाद्विगोमद्विछात्रीसंघेविगोसंघोनावश्यंभावीतद्विगोमद्गोस्वामिनागोस्वामिनामावाधिनियमइत्यर्थः। येनेवेति। इहनिवाक्यालंकारार्थोवाद्रेफिवाक्यालंकारस्यानर्थकत्वात्कथंवद्वाद्रेफिप्रसंगः। अनर्थकोयोनमनुवार्द्रेफिनिषेधइतिनकेवलंप्रत्ययमात्रमनुवर्ततेयावतात्रेतिनिर्देशेनेदंविनेष्टेतेनेहनिसामान्येनाकंसामान्येनप्रतिषेधंविधायविशेषप्रतिषेधाद्वार्द्रेफिनाकीतिनाकंसमानइतिवाद्रेफिनिषेधइतिवक्तव्यंतत्रयोवासविसयवमानिसुबंतेइतिशब्दस्यवद्वर्थत्वात्

सरूपप्रत्ययोनेष्टःतेनेहनाश्वसनिष्यतेकिंपुनरिहमनुसप्रभृतयःसन्मात्रेमवंतिएवंमविनुमर्हतिमनुप्रभृतयःसन्मात्रेवेहतिप्रसंगःनम
नुप्रभृतयःसन्मात्रेवेहतिप्रसंगोभवतिहहापिप्राप्नोतिब्राह्मिस्यकोस्येतिनस्माद्भूमाद्रिंहणंकर्तव्यंकेपुनर्भूमादयःभूमनिंदाप्रशंसासुनिमयोगेनिशायनेसंसर्गेक्षत्रियवचनाभवंतिमनुवादयःभूम्निगोमान्यवमान्निंद्यांकुत्सावज्ञाशंसाद्वारकाप्रशंसायांकुत्सावज्ञायांवर्तमानान्नहिभूमाद्रिंहणंकर्तव्यंनकर्तव्यंकस्मात्रभवतिब्राह्मिस्यकोस्येतिउकंवाक्यंकिमुक्तमनभिधानाद्धिनेतिकारणंस्वल्पविक्रियतेनतत्रेहवद्धुत्रीहेभूमाद्रियुक्तसेवचविवक्षागोमान्यवमान्भूमाद्रियुक्तसेवसन्नाकथ्यतेनहिकस्यचिद्यवोनास्तिसंवाद्रकोनिसंवाकुत्सावज्ञायांवर्तमानाद्भूमाद्रियुक्तसेवसन्नाकथ्यतेनहिकस्यचिद्रूपंनास्तिह्रीरिणीकृष्णाःकंटकिनोद्रहाद्रितिविसपुरुषसेवसन्नाकथ्यतेनहिकस्यचिद्रूपंनास्तिह्रीरिणीकर्मेतिनिःब्रह्मिनिशायनपुरुषसेवसन्नाकथ्यतेनहिकस्यचिद्रूपंनास्तिद्रीद्रस्त्रीसंसर्गपुरुषसेवसन्नाकथ्यते

द्रहविवक्षार्थंनमिनिभावःनहिकस्यचिद्रिनिमनर्थायातानभिधेयस्यापिसंबंधोस्तीतिचेत्परमेतन्नहिकस्मिंश्चित्रसंवाद्रकोनिसंवा
द्रकोद्रशनःसवसर्धस्याश्वस्यास्तीतिविशेषणोयाद्रानात्निंद्रप्रतीतिःनहीतिरूपमात्रसंबंधेवगतेरूपवानयमितिशेषसंबंधोयाद्रानात्
प्रशंसाप्रतीतिः॥

यावतीभिरिति किंपरिमाणेयमूभारिग्रहणेविशिष्टमेववक्तुमभिधानवशाद्ग्रहणीयतेतत्रतन्मात्राकरणमेवभूमाहनोज्यायइतिमावःपच
मतोभिरितिसंस्कार्यादर्शार्थत्वात्तज्जातिमात्रसंबंधोत्रेतिवक्ष्यितेयुगवचनेभ्यइतिशुक्लादयएवाभिप्रेतागणोजडनिवद्धवर्त्तमानागृ
ह्यतेनतुरूढ्यवयवःसर्वद्रव्यगुणमात्रवाचिनःअवतिरेकादितियुगुणानोःस्तोयमितिभिन्नसंबंधादभेदेशब्दवत्तयाद्रुतमितिवेमनुष्यानाह्लीत्यर्थःनगु
णइतिगुणगुणिनोर्ज्ञातिनद्रव्येतिवचनसिद्धमात्मान्तोयमितिभेदनसंबंधइत्यर्थःदृष्टेनेत्यनेनावतेरेकादिनाज्ञातिसतिनिष्प्रत्यूहाविनाशात्तदुप

यावतीभिःखल्वियंगोभिःपाहरेहपसाकल्प्येतेतावतीवुसजाकथ्यतेकस्यचिच्छतस्यभिःकल्प्येतेकस्यचिच्छतेनावितिपक
ल्प्येतेसन्मात्रेत्वर्षिर्दृशीनात्सन्मात्रेनपुनःऋषिर्दृशियतिमनुर्वावमतोभिरिदंपूर्वेभ्योभ्यतीतिगुणावचनेभ्योमनुर्वोलुक्गुणव
चनेभ्योमनुर्वोलुप्तकवःशुक्लःकृष्णइतिश्रुतिरेकान्तिदंनगुणोगुणिनेत्यभिधानादितिश्रुतिरेकान्तिदमितिचेतदृष्टं
यतिरेकाःदृश्यतेयतिरेकःनहयथायदस्यशुक्लइतितथावलिंगवचनसिद्धिः।एवंबहुत्वालिंगवचनानिसिद्धानिभवंति
।शुक्लंवस्त्रंशुक्लाशाटीशुक्लःकंवलःशुक्लौकंवलौशुक्लाःकंवलाइतियदसौद्रव्यंक्रियतेगुणोभवतिगुणास्पदंहि
संबंधेचनद्रव्यस्यापिभवति॥

नजडानितदात्मैवप्रतीयतेशब्देनाभिधीयतेगोःशाबलेयइतिनतुशाबलेयस्यगोरितिगुणाःपुनरूपादिनश्चाप्यादिनाश्चेतिद्रव्यान्भे
देनप्रतीयंतेशब्देनचाभिधीयंतेइत्यर्थःपरस्यशुक्लादितितत्रश्लेभेदविवक्षयासद्भावात्मनुष्यःश्रवणात्सारितिलुप्तकवयवनाशवे
तियस्माद्धेवर्त्तमानाःशुक्लादयोयोगेकानुवादेपंचालादिवद्दृश्यंतेतस्मादेतल्लिंगसंख्यायाहयितोद्रव्येनुनियतलिं
गसंख्यत्वंसर्वत्रकासद्धिलिंगप्रसंख्यानंप्रसज्येत॥

रसादृश्यतेतीतिप्रयोगमूलत्वाच्छब्दस्यतथात्वनियमार्थत्वायोगात्सूत्रेप्रत्ययाभावः॥ ॥शक्तिः॥ ॥लोकप्रसिद्धदृश्यादृश्यसंबंधः प्राणिनत्रैवेतना
पगमेविप्राप्तिरवहारस्यहरत्नात्मनावस्थायामविचूडालादिवपदेशप्रहत्तिः॥ ॥सिद्धा॥ प्राप्तिस्थाहानइत्यनेनाप्यस्योग्रहणविक
ल्पार्थमनुवर्त्तनइतिमनोहरसिद्धादिसिद्धिःसमुच्चयइतिग्रनेकार्थत्वात्विपातानांसमुच्चयेमतास्योशब्दोग्रवाचिकल्पार्थइवनत्रेतरा

रसादिभ्यश्च॥किमर्थमिदमुच्यतेनानरस्यादस्मिन्निमेवमनुपसिद्धरसादिभ्यःपुनर्वचनमनिहत्यर्थंरसादिभ्यपुनर्वचनंक्रिय
तेत्रमेसोमप्रत्ययोयानोप्रतिषेधार्थमनुवेवयथास्यात्।येमेमप्रत्ययाःप्राग्रामपुवंतिनेमाभूवत्रितिनेतेरिप्रयोजनोदृश्यतेयमे
रसादिभ्योमप्रत्ययाःरसिकोनटःउर्वशीवेहविगतपूरसोस्यास्तीकोवापुनिः॥ ॥प्राप्तिस्थाहानोलजनस्यास्योग्रहकस्या
त्रप्रवर्तिविकार्थास्यात्तिजिहार्थास्यात्तीतिप्राप्तयेगादिनिवक्तव्योनत्राहिवक्तव्योनवक्तव्यःकस्मान्नभवतिविकार्थस्या
हानिःअनभिधानात्॥सिध्यादिभ्यश्च॥सिध्यादिषुयानकारोनानेनेभ्योलक्षणेनुक्तेरनिठनोप्राप्तुनःइनिठनौयनेयेनेलज
नस्यास्यामितिसमुच्चयोयंनविभाषेतिविच्छादिभ्यं
लुहाहीनानायोगकारणंरूपकमसमावेशस्यायंयंविच्छादिभ्यःग्रहादीनांनानायोगंकरोतितन्नरूपवत्तावार्थःसमुच्चयो
यनविभाषेतियदिविभाषास्यात्तानानायोगकारणमनर्थकंस्यात्तानुग्रहादीनपिविच्छादिष्वेववक्ष्यते॥

मुक्तेप्रस्कन्नस्वमनुब्रवतिनविनिठनौवक्तव्यंविभ्यइलचेसत्रचनाःप्रत्ययाइत्यमेइलजिनिठनोमहविनिप्रमाणरूपकादिनिसमर्थो
त्समुच्चयःसेवघनेविच्छादिभ्यइतितुप्रनिनित्रयघमनरस्यात्रहणानुवृत्तिविच्छादिभ्यःप्रत्ययवचनमुत्तरंस्यात्तानग्रहादिष्वेववच्छा
दयःपठितव्याविच्छादिष्वेवतानुग्रादयःप्रथक्पाठानुग्रणेत्रमनरस्यात्रहणेनमनुवृत्तमुत्तीयतेनमुपस्थायाप्रमम्यनुज्ञायतेनेनेसि
ध्यादिविच्छादिभ्यइनिठनौनभवतः॥

भा॰स्के॰ ॥७१॥ संख्याया॥ पूर्वविधाशब्दः स्त्रीलिंगत्वात् प्रत्ययेन तदन्तस्यानेकार्थत्वात् निर्दिष्टविषयप्रसंगः। यदनुविधानं विधिरिति विधेयं विधानमिति केचित्
नेपुंलिंगनिर्देशात् तदन्तस्य कार्थत्वात् अत्र निष्प्रसंगः विधायाश्चार्थ इत्येवार्थनिर्देशो यद्वचनं तो विधेति अत्र च विधा अनेकः पुनः किं विधानुक्तौ धार्थे
र्थ इति कारकविवक्षितं अत्र धातोरर्थो धात्वर्थः क्रियाविवक्षितेति प्रश्नः कल्पइति कल्पस्तु प्रकाले त्रेधा कालत्रयं प्रकारवान् प्रथमं प्रकारमन्यं का
रकाणामिति पूर्वपदार्थविषये यत्वसंप्रति वचने प्रथमाविवक्षा न त्वेनतः इष्ट अस्य योगात् ततः परं च धाप्रत्ययो नेकस्या गमनक्रियायाः ह्येनति
नमेदया प्रकार लक्षणात् प्रथमा प्रतिपत्तिः। यथैव मिति सूत्र मासे नैवमिति वार्तिककारं मन्यते यस्मिन्नर्थः तथा हि मा मा मस्य भेद को विशेषः प्रकारस्य

संख्याया विधार्थे धा विधार्थ इत्यनेन को विधार्थो नाम। विधाया अर्थो विधार्थः। यद्येवं एकगो विधा प्रकार इति विधा। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि
धा विधाने धात्वर्थे प्रथमा वा धा विधाने धात्वर्थे प्रथमाव इति कारकं प्रत्ययः। पुनर्हि धात्वर्थे प्रथमा वः किंवदन्ते वदन्तः कथं यथा यायिनायुद्
ने भुंक्ते इति नेता हि कारक प्रत्यक्षेण तन्नाय ताद्धित कल भुंक्ते मार्ग भुंक्त इति नेता हि काल प्रत्यक्ष मेनता वना हि शालां भुंक्ते पश्यति इति नेता हि
का प्रत्यक्ष मेनतां काल हि धात्वर्थे प्रथमावः कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियाः। यद्येवं प्रकारे यं भवति। विधायुक्त ततः प्रकारे भवत्येव तानि॥
एवं विधं एवं युक्तं। एवंगतं एवंप्रकारमिति॥

तेनत्वनुत्तकाल कारकात् प्रथमकृतोक्तिं विनापि मम प्रत्ययः स्यात् प्रकारः स्यात् तत्र नु सूत्रमासे पंचधा नोक्तो कारिका दत्तपि प्रत्ययेन भावं वार्तिकमास
तु नभावमेकधा भुंक्त इति प्रथमा वा तत्र प्रत्ययस्यात् प्रसंग इति मित्रं पालं सूत्रवार्तिकयोः नैष दोषः पंचधा प्रोक्तो कारिका दोषः क्रियापदाद्वा योगीय
स्त्री तिक्रियायदनु संगताद्धित क्रियाप्रथमावः एकधा भुंक्ते इत्यादौ अनेकप्रकार भुंजिक्रियायै हस्तएकप्रकारस्य भुजेरेकी भावत्वात् प्रथमावः प्र
कः या कारकान्तरे प्रकारस्याविवक्षितत्वात् प्रमयामावः प्रकारविवक्षा यान्तु भवत्येव कधा या कारिका च यत्कारकत्वाहेति आत्मवद्याकालन्वेकस्य
प्रकारनत्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति यं वधायाकरत्वाहेतुभवत्येव॥ राम ॥७२॥

एकाद्धो॥ अत्र ह्योनुवर्तमाने पुनर्धग्रहणं धामात्रस्यादेशार्थं प्रथमयानेत्वर्थ इत्यधिकरणविचाल एव ध्यमुञ्प्रवृत्तो येनानतत्र विधार्थे नस्यादेक
ध्यमुक्तं इति। सहभाव इति। अनेकस्यार्थस्यैकीकरणं सहभाव इत्यधिकरणविचाल एकस्य द्व्यादिविभागेनावस्थापनं यथैकं राशिं पंचधा कुर्वि
ति एकधा राशिं कुर्विति अत्रैकस्य विभागावस्थापना मात्र नात्यधिकरणविचाल इति प्रमतेः वचनं तु विधार्थ एव स्यात् द्वयोरर्थयोर्ध
मुञर्थे द्वैधं भुंक्ते एकं राशिं द्वैधं कुर्विति न वा वक्ष्यमिति अधिकरणं द्व्यमुयतो तत्र विचाले मध्याकारणे तत्र नस्यानेकीकरणमनेक

एकाद्धो ध्यमुञ्॥ सहभावे ध्यमुञा सहभावे ध्यमुञ्वक्तव्यः एकधा राशिं कुरु सप्तादि विक्रयो न कर्तव्यः। अधिकरणविचाल इत्य
धीनेन चाव श्यं सहवाधिकरणविचालः अथैकमनेकं क्रियते यदन्यनेकमनेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः॥ ॥द्वित्र्योश्च
धमुञ्॥ धमुञ्त्तान्तार्थ उद्देशेनाधमुञ्त्तान्तार्थोऽन्यत्वेन तद्विधेयः। पक्षे द्वेधा नित्यं शेषं द्वैधानि॥

स्यात् एका कारणानिति सूत्रे नैव इति हि द्विरीत्यर्थं अनेकस्यैकीकरणं तत्र प्रकाराभावात् इत्थमेवाधिकरणविचाले वेति सूत्रमेकस्या
नेकीकरणे प्रकारस्याविवक्षया तत्पूर्वेणैव सिद्ध्वा हिताकृतः॥ ॥द्वित्र्योः॥ ॥पक्षे द्वेधानीनि स्वार्थिकत्वेपि स्वभावान्नलवाविलाङ्गि
गसंख्यायोगत्वेकशेषेणायमकृतं वचनं क्वचिज्जुषमिति द्वेधानीति पा॥ ३॥ ॥

ततो मन्त्रिणमाहूय सुमतिं नीतिकोविदम्।
उवाच राजा सर्वज्ञः कार्यं किमिति सादरम्॥ ११३॥

सुमतिरुवाच
देव सर्वज्ञ सर्वेषां जीवानां हृदयस्थितम्।
किं न वेत्सि तवाग्रे तु वक्तव्यं किं मयाधुना॥ १॥
तथापि मन्त्रिणो राज्ञः कार्यं वक्तव्यमेव हि।
अतो ब्रवीमि किंचित्ते शृणु राजन्महामते॥ २॥
अस्ति कश्चिन्महान्देशो मगधाख्यो महाधनः।
तत्र राजगृहं नाम पुरं पुरुषसंकुलम्॥ ३॥
तत्र राजा महाबाहुः श्रेणिको नाम विश्रुतः।
तस्य पुत्रो महाबुद्धिरभयो नाम मन्त्रिवित्॥ ४॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ ५॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ ६॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ ७॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ ८॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ ९॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ १०॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ ११॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ १२॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ १३॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ १४॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ १५॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ १६॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ १७॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ १८॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ १९॥
तस्य मित्रं महाप्राज्ञः कुमारो नाम बुद्धिमान्।
उज्जयिन्यां समुत्पन्नः प्रद्योतस्य सुतो महान्॥ २०॥

ત્રિવિધ્યમાત્રિકર્તૃત્વમાત્રાદ્યાત્મનિ ચાત્મનઃ ।
ત્રિવિધ્યમાત્રિકર્તૃત્વમાત્રાદ્યાત્મનિ ચાત્મનઃ ॥ ૧૬ ॥

ત્રિવિધ્યમાત્રિકર્તૃત્વમાત્રાદ્યાત્મનિ ચાત્મનઃ ।
ત્રિવિધ્યમાત્રિકર્તૃત્વમાત્રાદ્યાત્મનિ ચાત્મનઃ ॥ ૧૬ ॥

ત્રિવિધ્યમાત્રિકર્તૃત્વમાત્રાદ્યાત્મનિ ચાત્મનઃ ।
ત્રિવિધ્યમાત્રિકર્તૃત્વમાત્રાદ્યાત્મનિ ચાત્મનઃ ॥ ૧૬ ॥

भा. कै.   नैतदस्ति ज्ञापकमनेकाल्शिदनुवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः॥

॥८६॥ नैतदस्ति प्रयोजनं । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यापरिसमाप्तिर्भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं । कस्माद् योऽपि यथा स्यात् । ननु च बहुजग्रहणमनुवर्तते । कस्माद्यो
ऽनुवर्तते । न तु सर्ववचनाद् भविष्यति । नैवं शक्यं । अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणे अनवकाशो बहुच्प्रकृत्याद्युदात्तो बाधेत । कस्माद् योऽनवकाशा
: ते वचनाद् भविष्यन्ति । सावकाशाः कस्माद् यः । कोऽवकाशः । तिङन्तार्थमकाशः । अथ तु ग्रहणं किमर्थं । सुबन्ताद् उत्पत्तिर्यथा स्यात् । यातिव
रिका मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनं । नास्त्यत्र विशेषः सुबन्ताद् उत्पत्तौ सत्यां याति वरिकाद्वा । यद्येवं दर्शयितार्थः सुप्ग्रहणं तेन सुप्स्था मनः
कर्जितिः । इदानीं नास्ति विशेषः सुबन्ताद् उत्पत्तौ सत्यां याति वरिकाद्वा अथवा नास्ति विशेषः । सुबन्ताद् उत्पत्तौ सत्यां प्रतिषेधा भवति याति वरि
काद् उत्पत्तौ सत्यां प्रतिषेधः प्राप्नोति । न तु व्याति वरिकाद् उत्पत्तौ सत्यां प्रतिषेधः कथम् । यत्रैतेन अपवदतीति । न चाप्येवं यथा पुनः सुबन्ता
द् उत्पत्तौ सत्यां निषेधार्थं । न देवयाति वरिकाद् उत्पत्तौ सत्यां विशेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं । सुबन्ताद् उत्पत्तिर्यथा स्यात् । तिङन्तान्मा भूदिति
प्रतदवि नास्ति प्रयोजनं । याति वरिकादि तिङन्तात् अनन्तरं चर्यते । बहुच् विभुग्रहणं । सूत्रं निर्देशविधानार्थं बहुच् विभुग्रहणं क्रि
यते । पूर्वत्रासिद्धे वियुक्तं । यत्र नैतदस्ति प्रयोजनं । प्रकृतं निर्ग्रहणं अनुवर्तते । कप्रकृतं । अतिशायने तमबिष्ठनौ । तिङश्च
तिङ्ग्रहणं तर्हि । बहुच् विभुग्रहणं पूर्वत्रासिद्धे विधानान्त बहुच् विभुग्रहणं क्रियते । पूर्वत्रासिद्धे विधानान्न पूर्वत्रासिद्धं । अनन्तरं वर्तते । ग्रं ॥८६॥
तर्हि वा विभाषा अनुवृत्तिः । ग्रहणं निवर्तते । अन्यत्र पुनरस्य नु वर्तते । अथवा पर्वतान्ययं कल्पवृक्षः । तिङश्चैव क्रियते । अन्यत्र का ते
समर्थ्याद् विभुग्रहणं क्रियते । तत्र तेन सिध्यति

एवं तर्हि तिङः नसङ्गतं तस्य पुनः ग्रहणे कामसंवन्नं तदर्थं । स्वार्थे याति वरिकत्वादिति । बहुच् विकल्पेन प्रकृतिप्रत्यये समुदायस्यार्थवत्त्वात् समुदायाद्
उत्पत्तौ विधानात् तस्माप्रत्ययो नतत्रयाति वरिकत्वं । तावत् सत्यां पूर्वे नित्या यावि भर्तव्ये किं कृते पुनः शब्दो ऽकाम सोदारतत्व भवति । यावत् सा विभक्तिः
प्रतेनस्मात् कृत्वप्ययइति नस्य उदात्तनावति । न तु समासग्रहणं निपातार्थं । स्वकृति प्रत्ययसमुदायस्य याति वरिकत्वं तदप्रायनिन्दे बहुदोषः
समवाय इतिप्रति षेधोऽवयवस्ति प्रकृति प्रत्ययसमुदायस्य मात्रा ग्रहणं स्यादि तिपरिकत्वं दानानिवर्तने इति अनया प्रत्ययइतिप्रतिषेधो नर्थकः

बहुच् वचनबविः प्रसङ्गे नावबहुच् पवरइतिवेषणतो परिष्यात्य यावार्थं वचिन प्रकृते वर्त्तकस्तर्थमिति । स्वार्थे कथं स्यात् याति वरिक
त्वात्मसु प्रत्किकृते प्रतिवरिकत्वान्त स्वरोऽभविष्यति । अथ तु ग्रहणे नि ऽस्पूर्वार्थं तु ग्रहणं क्रियते । तिन पूर्वविप्रत्यय्यातो वि
भाषा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनं नानविभाषाग्रहणेन पूर्वमपि संबध्यते । किं तर्हि बहुजपि संबध्यते विभाषा बहुच्समवत्या
ति । यद्यवमवति तदा पूर्वमवता इदं तर्हि प्रयोजनं॥

स्यात् इति सपूर्वार्थमिति । शुद्धकादेवे ते वचनवर्धाद्योऽर्थं तु ग्रहणमित्यर्थः । अप्यायम पवतपूर्वं नस्यापि विधेयतयाप्राधान्याद् विभाषाग्रहणेन
संबंधः स्यादिति भावः । किं तर्हि बहुजिति बहुजेव विधेयत्वात् प्रधानं विभाषाग्रहणेन संबध्यते न स्वतु पादेशव्याहृतं यथा पुल्लोहिताने न विशेषणे
नदेश विशेषो निर्दिष्टो ते न तस्य विभाषाग्रहणेन पुल्लोहितस्य गुणस्य तं बन्धो भावो गुणो नां वर्णनार्थत्वाद् तं बन्धः प्रसङ्गस्यात् स्यादिति भावः॥

ધુરિ લિલાટિ લિખ્યા છે જેહ-જે કરમ કમાયા દેહ ॥
તે ટાલ્યા ટલે નહી સહી ઘડ્યા ઘડ્યા ઘડ્યા ઘડ્યા ॥ ૧૦૫ ॥

ધુરિ લિલાટિ લિખ્યા છે જેહ-જે કરમ કમાયા દેહ ॥
તે ટાલ્યા ટલે નહી સહી ઘડ્યા ઘડ્યા ઘડ્યા ઘડ્યા ॥ ૧૦૫ ॥

ધનિક્રમાદ્ય પૃથિવિમિવ ઇંદ્રોઽભિષેદે પ્રજાનાં વિક્રાંતઃ સુમિત્રાયાં કૌશલ્યાનંદવર્ધનઃ ॥૧
ગુરુઃ સકલવિદ્યાનાં ધનુર્વેદે ચ કર્મણિ । ગુણૈર્દશરથસ્તુલ્યો રાજર્ષિરિવ સપ્તમઃ ॥૨
ઇક્ષ્વાકૂણામયં દેવો નામ્ના સત્યપરાક્રમઃ । રામો નામ જનૈઃ શ્રુત્વા પુરાણૈઃ કથિતો મહાન્ ॥૩
તસ્યાહં નિયતં વ્રતં પ્રતિદિનં સંધ્યોપવાસક્ષમં । સૌમિત્રેરનુજસ્ય ચારુવપુષો વૈદેહ્યપિ ધ્યાયતઃ ॥
આરાધ્યં ભુવનત્રયેન ધનુષો વિદ્યાં ધનુર્વેદિકાં । સિદ્ધાશ્રમપદે જગામ સહસા વિશ્વામિત્રોઽથ રામાંતિકં ॥૫
તેનાહં મુનિના સપર્યુપચિતા વિદ્યાધિરાજાભિધા । સિદ્ધા સિદ્ધિમુપાગતા નિજતપોવિદ્યાનુભાવાદ્ભુતા ॥
તસ્યાસ્યાપિ ચ રાઘવસ્ય ચ મુનેરાજ્ઞાં પ્રસાદાદહં । સિદ્ધાશ્રમપદે વસામિ સુચિરં સૌમિત્રિણા રક્ષિતા ॥૭
ઇત્યેવં કથિતે તયા નિજમહાવિદ્યાપ્રભાવોદયે । સીતાયાઃ પરિતોષમાપ સુમહાન્ સૌમિત્રિરાત્મન્યપિ ॥૮
સીતાયાઃ પરિતોષમાપ સુમહાન્ સૌમિત્રિરાત્મન્યપિ ॥

नैनदृस्तीतिइनहोत्रिप्रायेप्रकाशयत्राहाइनहीनि॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नैनदृस्तिप्रयोजनेप्रथमयपानेनाकेनचिन्निर्देशेइनहिप्रयोजनेनहुहलीनयहणंपथास्यानाकाविपुनस्तहुहणस्यप्रयो-
जनाभिप्रयोजनमवयवाभावहिगुदंदहनमुरुषवहुव्रीहिसेजाःस्वयंवीजमनःप्रयोजनेप्रतिराजेउपराजाचस्वयंभावश्चसमा
सोनपुंसकलिंगोभवतीतिनपुंसकलिंगतायथास्यानानेनदृस्तिप्रयोजनेलिंगमशिष्येलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्याइनहिप्रयोजने
।नायंभावाद्गोस्त्वंवत्वप्राप्तेरभेषविशिर्यथास्यानाअस्यवीभावाहिगुःहिगुसंज्ञावप्रयोजनंपंचगवंदशगवंहिगुप्त्वसमा
सोनपुंसकलिंगोभवतीतिनपुंसकलिंगतायथास्यानानेनहपिनाक्षिप्रयोजनेपुरुषोयमकाक्षोनःनेनसमासोभविष्यति
।ज्ञातश्चाकाक्षोनःएवंहाहाभ्येनसुकृतसंचयानिपुरुषशिरश्छेदिनयंतिकोयमिनिइनहिप्रयोजनेहिधुरशब्दिधुरो।
।हिगोरकाक्षेनाहिनिरूप्यथास्यानाहिगुदंहाहंहसंज्ञावप्रयोजनेनाकुत्वंचेत्सुकृतवांहंहश्चसमासोनपुंसक
लिंगोभवतीतिनपुंसकलिंगतायथास्यानानेनदृस्तिप्रयोजनेनालिंगमशिष्येलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्याइनहिप्रयोज
नेकोशश्चनिषद्वाकोशनिषदंकोशनिषद्दिनीदंडोयतापगृहीतप्राणिस्त्रीनिरिनिरिनिरिनिर्यथास्यानाहंहानसु
रुषवानसुरुषसंज्ञावप्रयोजनेपरमधुरउत्तमधुराःपरवल्लिंगमशिष्येलोकाश्रयत्वान्नलिंगस्याइनहिनिधुरि॥
श्वश्वयंवनसुरु सेप्रकृतिस्वंभवतीसेवस्तरोयथास्यानानसुरुषावहुव्रीहिवहुव्रीहिसंज्ञावप्रयोजनेउ
स्वधुरःनीवधुरःवहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदंभवतीसेवस्तरोयथास्यान॥

नपूजनानारहंविप्रतिषिद्धोविप्रतिषेधःयथिगतिनाप्रकृतिभ्यःसमासोविधायतेनवतत्रकाविपूज
नोनाप्रकृतिभिर्निश्चनेनेनहिप्रतिषिद्धेनवंद्वित्वायतेनाप्रकृतिभ्यःसमासोविधायतेनवेनाःपूजनोनाभवंती
तिकथंनहिनेनाःपूजनानाभवंतीतिपूजनाकर्त्रंशेनुनाश्रुतिर्नाहुमाभूत्सामानवधुजन
नाकाकुवहुव्रीहिग्रहणंवाप्राकवहुपाहिग्रहणंवकर्त्रंशेरहमाभूत्सर्वश्चसमश्नुते॥ ॥किमःक्षेपेऽक्षेपइ
तिकिमर्थोकस्याज्ञाकिंराजःक्षेपेनिशाकामकर्तुंकस्मान्नभवतिकस्यज्ञाकिंराजइतिनलक्षणप्रतिपदोक्त
योःप्रतिपदोक्तेनेति॥ ॥वहुव्रीहौसंज्ञेवेऽकुत्वंनासंज्ञापाप्तसुरुषस्योपसंख्यानंनिश्चिंशायथेःइ
श्वकाक्षेसंज्ञायांनसुरुषस्योपसंख्यानेकर्त्रंशेकिंप्रयोजनंनिश्चिंशायथेनिश्चिंशानिवर्तयतिनिश्चिंना
श्चिंशानिवर्तयंतीति॥श्वसत्राधिकलोपानाश्वसत्राधिकलोपाहिनिवर्तयेरहमाभूत्एकाधिकोविंशतिःएक
विंशतिःअधिकाविंशतिःद्वाविंशतिःश्वयंग्रहिनिवर्तयेरहमाभूत्नोचत्वारिंशद्दिनानहि
वर्तयेरंशेपदयोर्नुलोपेश्वशब्देनहिश्वसत्राधिकलोपरहितेनवर्तिपते।

भा॰टी॰ ॥१०२॥ गंधस्य । गंधशब्देनेह द्रव्यवाची गंधो गृह्यते । अपि तु गुणवाची बहुव्रीहौ गंधस्य इत्यत्र गुणवाचिग्रहणमनर्थकम् । गंधस्येत् इति प्रत्याहारसमासांतः
प्रत्ययो गंधस्य तु गुणैकांतो भवति । एतादृश इति कश्चिदपि तदन्तस्य गंधशब्दस्य इकारांतत्वं लक्षणेन भवति । तस्य गंधस्येत् इति । अनु
गंधोपलक्षितं माल्यं कुंकुमादि यदि वर्तते तदा गंधवती तदा एकांत गंधस्येकांत इति भवति । अविशेषेण तदा विभाषा वा इत्येवमादि

गंधस्येदुत्पूति । गंधस्येत् एकांतग्रहणं गंधस्येकांतग्रहणं कर्तव्यं । इह मा भूत् । शोभना गंधा अस्य सुगंधः आपणिकः इति । अथ तु लिंगं कथं
भविष्यति । उच्यते । न बहुव्रीहिसमासे गंधस्येकांतग्रहणं इति भविष्यति । अविशेषेण गंधस्येत् भवितव्यम् ॥ ॥ शेषाद्विभाषा ॥ शेषादिति
। कः शेषः । यस्मात् समासांतो न विहितः स शेषः । किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते । यस्मात् प्रत्ययः समासांतो विधीयते
। तस्मात् कप्प्रत्ययो मा भूत् इति । एतदर्थं प्रयोजनं । प्रतिपदं विधीयते तेन बाधकाभावेऽपि । अन्यथा ह्यविशेषेण बाधकाभावे नित्यो
कप् समासांतः । कोऽयं काशः । विभाषा कप् । यदा न कप् तदा काशः । कः समासांतो यथा प्राप्नोति । लोके प्राप्नोति तस्मात् शेषग्रहणं कर्तव्यं ॥

गम ॥१०२॥ एवं गुणवत्प्राप्तिरर्थः ॥ शेषात् ॥ कः शेष इति । अनेकपदेषु प्रत्ययान्तो किमपेक्षः शेषः अप्राप्त इति प्रश्नः । इतः समासे न तद्यथा इति । समासांतविशेषणं
न प्रदर्शितः किमर्थमिति । समासेन विभाषा कप् विधीयते तत्र विशेषसमासांतबाधकाभावात् इति प्रश्नः । प्रत्युक्तमप्राप्ते नाति । एवं शास्त्रे एवं शास्त्र
शास्त्रेषु निरूपणीयमते ॥

किं पुनरिति पूर्वपक्षः प्रश्नः । नित्यः इति समासेनोक्तं ततो विशेषज्ञापनार्थं प्रश्नः यद्यपि कप् पक्षे शेषवत् शेषग्रहणमनर्थकं यत्नोऽयं विशेषग्रहणमशेषग्रहणं
कश्चिद्धातुलक्षणार्थं द्विधा विनापि प्रसंगाभावात् तदेव एवं कश्चित् कल्पितानां तथापि विशेषमात्रं क्रियते । अन्यत्र नैव गीतादिकं विहितं इति शेषवत्
पक्षे यत्नात् कप्प्रसंगः कप्प्रत्ययस्य प्रयोजनं काशः समासांतं च विशेषणमिति तत्र विशेषविषयाद्यत्ना तत्र कप्प्रयोजनमर्थः तस्मिन् क्रि

किं पुनरिदं शेषग्रहणं कर्तव्यं यस्मात् उरः प्रभृतिभ्यः कप् न विहितः इति । अहो विलक्षणमपेक्षं । यस्मात् उरः प्रभृतिभ्यः समासांतो न विहितः इति । किं वा
ततः परि विशेषतः कर्तव्यं । अन्यत्र नैव बहुव्रीहिरपि प्राप्नोति । अथ समासांतापेक्षं अन्यत्र सा समस्तकर्मत्वं प्रतिसिद्धं । आहुः कर्त
व्यं कथमन्यथा बहुव्रीहिविशेषणं पक्षे अन्यथा समासान्तं कप् प्रयोगो व्याख्यानात् इदं तर्हि उरःप्रभृतिभ्यः शेषग्रहणं चोदितं
॥ तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥ ७॥

यदा लोपादिति किं यथा णो ह्याग्रहणो विधानस्य प्रयोगात् प्राप्नोति किं यथा लोपि ह्याग्रहणं तस्य पदत्वं कप्रत्ययस्य तपक्षे यत्नात्
कप्प्रसंगाभावात् तस्मात् अनुपपत्तिः शास्त्रे प्रत्येक प्रसंगात् ॥

00055976

Digitized with financial assistance from

Observer Research Foundation

on 11 March, 2020